

2023

นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

ธนพล ตายี่จิ้น
คณะอักษรศาสตร์

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/chulaetd>

 Part of the [Buddhist Studies Commons](#)

Recommended Citation

ตายี่จิ้น, ธนพล, "นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต)" (2023). *Chulalongkorn University Theses and Dissertations (Chula ETD)*. 10576.
<https://digital.car.chula.ac.th/chulaetd/10576>

This Thesis is brought to you for free and open access by Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Chulalongkorn University Theses and Dissertations (Chula ETD) by an authorized administrator of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา ภาควิชาภาษาตะวันออก
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2566

HELL AND HEAVEN IN THE TEACHING OF SOMDET PHRA BUDDHAGHOSACARIYA (P.A.
PAYUTTO)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Pali-Sanskrit and Buddhist Studies
Department of Eastern Languages
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2023

หัวข้อวิทยานิพนธ์	นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต)
โดย	พระมหาธนพล ตาย่จัน
สาขาวิชา	ภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมพรนุช ตันศรีสุข

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

.....	คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุรเดช โชติอุดมพันธ์)	
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์	
.....	ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัชพล ศิริสวัสดิ์)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมพรนุช ตันศรีสุข)	
.....	กรรมการ
(อาจารย์ ดร.เจียรไน วิทิตกุล)	
.....	กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาญณรงค์ บุญหนุน)	

ธนพล ตายี่จัน : นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต).
(HELL AND HEAVEN IN THE TEACHING OF SOMDET PHRA BUDDHAGHOSACARIYA
(P.A. PAYUTTO)) อ.ที่ปรึกษาหลัก : ผศ. ดร.สมพรนุช ต้นศรีสุข

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์การอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ และหัวข้อธรรมที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนรกและสวรรค์ ได้แก่ การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ อมนุษย์ และปาฏิหาริย์ โดยเป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสารจากธรรมบรรยายและหนังสือของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ผลการศึกษาพบว่า เรื่องนรกและสวรรค์เป็นสิ่งที่ไม่อาจกล่าวถึงในแง่ของการมีหรือไม่มี โดยอ้างคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาโดยตรงได้ แต่ควรมีข้อพิจารณาและท่าทีการปฏิบัติต่อเรื่องนี้เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ท่านได้อธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ แบ่งออกเป็น 3 ระดับ กล่าวคือ ระดับที่ 1 เป็นการกล่าวถึงนรกและสวรรค์โดยอ้างอิงพระไตรปิฎก ที่มีลักษณะเป็นภพภูมิที่รองรับผลของกรรมชั่วและกรรมดีหลังความตาย ระดับที่ 2 นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิตหรือภูมิจิตที่สืบเนื่องไปจากคุณภาพจิตในปัจจุบัน ระดับที่ 3 นรกและสวรรค์ที่เป็นการรับรู้อารมณ์ที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจจากการรับอารมณ์ผ่านอายตนะทั้ง 6 ท่านพยายามเน้นการอธิบายนรกและสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 โดยแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ซึ่งอาจมีสภาพจิตที่หยาบหรือประณีตสามารถที่จะเข้าถึงหรือรับรู้อารมณ์ความสุขหรือความทุกข์ของภพภูมิที่มองไม่เห็นนั้นได้ เมื่อรับรู้แล้วก็ควรตระหนักถึงบทบาทของมนุษย์เองในการเป็นผู้สร้างเหตุให้เกิดผลดีหรือชั่วนั้น ส่วนการอธิบายในประเด็นอื่นที่เกี่ยวข้อง พบว่า มีแนวทางเดียวกัน คือการสอนจะต้องนำไปสู่ความเข้าใจหรือท่าทีที่เหมาะสม ซึ่งต่อยอดหลักการในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การพึ่งตนเองและความไม่ประมาทในชีวิต จนถึงการแก้ปัญหาความมกมายในสังคม ในการอธิบาย ท่านได้โยงกลับมาที่ตัวมนุษย์ซึ่งสามารถรับรู้สาระสำคัญของสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสนั้นด้วยตนเอง เช่น ความรู้สึกทุกข์หรือสุขที่สร้างได้ด้วยตนเอง ความไม่แน่นอนของชีวิต คุณภาพที่แตกต่างกันของมนุษย์ในสังคม ความน่าอัศจรรย์ที่บุคคลสร้างขึ้น นับว่าเป็นการสื่อสารธรรมที่เหนือประสาทสัมผัสได้โดยที่ไม่กระทบความหมายดั้งเดิมของธรรมนั้น

สาขาวิชา ภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธ ปลายมือชื่อนิสิต

ศาสนศึกษา

ปีการศึกษา 2566 ปลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

6380018222 : MAJOR PALI-SANSKRIT AND BUDDHIST STUDIES

KEYWORD: P.A.Payutto; Hell; Heaven; Explanation

Thanapol Tayeechan : HELL AND HEAVEN IN THE TEACHING OF SOMDET PHRA BUDDHAGHOSACARIYA (P.A. PAYUTTO). Advisor: Asst. Prof. SOMPORNUCH TANSRISOOK, Ph.D.

The thesis seeks to examine and study the concept of hell and heaven, as well as other related doctrines that are beyond human perception, as elucidated by Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto). This is a compilation of research derived from his published works. According to his perspective, the concept of hell and heaven in Buddhism is considered a sensitive topic that is often advised not to be discussed directly. It is important to address and analyze the topic, which is closely tied to the concept of discretion. He classifies the topic into three levels: 1) Hell and heaven, which are the realms in Buddhist cosmology where the consequences of good and bad actions manifest after death; 2) hell and heaven, which refer to the mental qualities typically associated with beings in these realms; 3) hell and heaven, which are understood as the unpleasant and pleasant sensations that beings typically experience. In the second and third levels, he places significant emphasis on the notion of hell and heaven, as humans are capable of experiencing and perceiving them. After personally enduring and witnessing both anguish and joy in the realms of torment and paradise, individuals should come to recognize their responsibility in generating positive or negative outcomes. He employs the same techniques when explaining other doctrines that go beyond the realm of the senses. The objective is to achieve a precise comprehension or appropriate response that aligns with the principles of Buddhism, such as self-reliance, mindfulness, and addressing societal gullibility. The explanation focuses on the human capacity to comprehend the fundamental principles of transcendental teachings, such as the self-inflicted nature of suffering and happiness, the unpredictability of life, the diverse qualities of individuals in a community, and the ability to manifest extraordinary events via one's own actions. This is considered to be a very good explanation of the beyond-sense teachings without compromising the fundamental doctrines.

Field of Study: Pali-Sanskrit and Buddhist Studies Student's Signature

Academic Year: 2023 Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ก็เพราะได้รับความเมตตาจากคณาจารย์ เพื่อนสหธรรมิก และ โยมญาติมิตร ที่ให้คำแนะนำ ให้กำลังใจ และให้การอุปถัมภ์จนสำเร็จเสร็จสิ้นได้ในที่สุด

ผู้วิจัย ขอกราบขอบพระคุณในเมตตาธรรมของท่านเจ้าคุณอาจารย์ พระมงคลธีรคุณ รองเจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน ที่เห็นถึงความตั้งใจในการศึกษา ได้นำผู้วิจัยมาฝากที่วัดพระพิเรนทร์ ย่านวรจักร ซึ่งมีความสะดวกสบาย ในการเดินทางไปมหาวิทยาลัย และขอกราบขอบพระคุณในเมตตาธรรมของหลวงพ่พระครูภัทรกิตติสุนทร เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ที่เมตตาให้ผู้วิจัยเข้าสู่สังกัดวัดพระพิเรนทร์ และเปิดโอกาสให้ได้ออกไปเรียนหนังสือ

ขออนุโมทนา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมพรนุช ต้นศรีสุข อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ด้านวรรณคดีบาลี และภาครัตนวิทยาแก่ผู้วิจัย กรุณาให้คำแนะนำในการทำวิจัย ให้กำลังใจ และดูแลเอาใจใส่ด้วยความห่วงใย จนทำให้ผู้วิจัยมีพลังกายพลังใจในการทำงานนี้อย่างเต็มที่ จนกระทั่งวิทยานิพนธ์นี้สำเร็จขึ้น ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความเมตตาของอาจารย์เป็นอย่างยิ่ง

ขออนุโมทนา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัชพล ศิริสวัสดิ์ ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ อาจารย์ ดร.เจียรระโน วิฑิตกุล และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาญณรงค์ บุญหนุน ที่ได้เมตตาเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ทั้ง 3 ท่าน ได้ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ ทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขออนุโมทนา คณาจารย์ในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต และดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา สาขาวิชาภาษาเอเชียใต้ ภาควิชาภาษาตะวันออก ประกอบด้วย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชานปวีช ทัตแก้ว, อาจารย์ ดร.อรุณวรรณ คงมีผล, อาจารย์ ดร.บุญศรีกา บุญญา ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ภาษาสันสกฤตและภาครัตนวิทยาแก่ผู้วิจัย

ขออนุโมทนา โยมญาติมิตร ผู้ถวายการอุปถัมภ์ปัจจัย 4 ทั้งที่มาบำเพ็ญกุศลจริยาที่วัดพระพิเรนทร์ และได้ปวารณาถวายภัตตาหารและน้ำปานะที่โรงอาหารคณะอักษรศาสตร์

ตลอดระยะเวลาของการศึกษา ผู้วิจัยได้เพื่อนร่วมห้อง ประกอบด้วย พระมหาอนุกุล เงามาม, พระมหาสารารุช โปธิ์ศรีขาม, พระปลัดประวิทย์ ศิริวัฒน์, พระมหาสิริภพ ชลหาญ, นายเพิ่มพูน หงษ์เทียร, นางสาวทศย์รัตน์ บุญกอง, และ นางสาวนันทา นวสิริธนโรจน์ ท่านเหล่านี้คือกัลยาณมิตรที่คอยให้กำลังใจและช่วยเหลือเกื้อกูลในการเรียน ทำให้ผู้วิจัยสามารถผ่านพ้นอุปสรรคมาได้ด้วยดี

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยขอขอบผลแห่งการศึกษานี้ เพื่อเป็นมาตาปิตุคุณ แต่บิดามารดาผู้ให้กำเนิด ผู้เป็นยอดแห่งกัลยาณมิตร ที่ได้มอบความรัก สั่งสอนอบรมเลี้ยงดู ทำให้ผู้วิจัยได้มีโอกาสเข้าวัดตั้งแต่ยังเล็ก จนได้มีโอกาสเข้ามาบวชในบรรพพุทธศาสนา ถึงแม้ขณะนี้ผู้วิจัยจะยังไม่มีโอกาสได้ตอบแทนท่านทั้งสองด้วยการเลี้ยงกาย แต่สิ่งที่ผู้วิจัยยึดถือและทำมาตลอด คือการตอบแทนด้วยการเลี้ยงใจ และเลี้ยงธรรมเสมอมา

ผู้วิจัยขอประกาศเกียรติคุณและขออนุโมทนาทุก ๆ ท่านไว้ ณ โอกาส นี้

สารบัญ

	หน้า
.....	ค
บทคัดย่อภาษาไทย	ค
.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ง
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง.....	ญ
บทที่ 1	1
บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	7
1.3 วิธีดำเนินการวิจัย	7
1.4 สมมติฐานการวิจัย	8
1.5 ขอบเขตของการวิจัย.....	8
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	9
1.7 ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	9
1.7.1 หัวข้อที่เกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์.....	9
1.7.2 หัวข้อที่เกี่ยวข้องกับชีวประวัติ ผลงาน และบทบาทในสังคมของสมเด็จพระ พุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต).....	13
บทที่ 2	24
ภูมิหลังความคิดทางวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์	24

2.1	ปฐมวัยแห่งการเรียนรู้.....	24
2.1.1	การศึกษาในวัยเด็ก	25
2.1.2	ความเจ็บป่วย.....	25
2.1.3	มูลเหตุการบรรพชา	27
2.1.4	การศึกษาภายหลังบรรพชาอุปสมบท	28
2.2	การผลิตงานวิชาการในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.....	29
2.3	การผลิตงานวิชาการภายหลังออกจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	35
2.3.1	การบูรณาการพระพุทธศาสนากับสังคมไทย	35
2.3.2	การปกป้องพระธรรมวินัยโดยใช้ข้อมูลจากพระไตรปิฎก.....	36
2.4	ชื่อเสียงและการยอมรับทั้งในประเทศและต่างประเทศ.....	40
2.5	ความเป็นอนุรักษ์นิยมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์	42
2.5.1	ความซื่อสัตย์ในบทบาทหน้าที่ของพระภิกษุ	42
2.5.2	การยึดหลักการในพระไตรปิฎกบาลี.....	44
2.5.3	การใช้โยนิโสมนสิการมองคำสอนในพระไตรปิฎก	46
บทที่ 3	53
นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์		53
3.1.	ฐานะความสำคัญของนรกและสวรรค์	53
3.1.1	นรกและสวรรค์ไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา.....	57
3.1.2	จุดหมายของพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้	58
3.1.3	นรกและสวรรค์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในสังสารวัฏ	59
3.2	ข้อควรระวังในการสอนเรื่องนรกและสวรรค์	60
3.3	แนวทางการอธิบายนรกและสวรรค์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์.....	63
3.3.1	นรกและสวรรค์ในจักรวาลพุทธศาสนาโดยอ้างอิงพระไตรปิฎก	63
3.3.2	นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิต	69

3.3.3 นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นการรับรู้อารมณ์.....	80
3.4 ท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องนรกและสวรรค์.....	85
3.4.1 นรกและสวรรค์กับการใช้หลักกาลามสูตร.....	86
3.4.2 นรกและสวรรค์ทำให้เข้าใจคำสอนเรื่องกรรม.....	89
บทที่ 4.....	93
คำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส.....	93
4.1 การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ.....	93
4.1.1 ความเข้าใจเรื่องภพชาติสองลักษณะ.....	97
4.1.1.1 การเวียนว่ายตายเกิดข้ามภพข้ามชาติ.....	97
4.1.1.2 การเวียนว่ายตายเกิดในทุกขณะของชีวิตประจำวัน.....	101
4.1.2 ท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ.....	105
4.1.2.1 ดำรงชีวิตในความไม่ประมาท.....	105
4.1.2.2 สร้างเหตุปัจจัยที่ดีในชาติปัจจุบัน.....	106
4.1.2.3 รู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต.....	106
4.2 อมนุษย์.....	108
4.2.1 อมนุษย์ในฐานะเพื่อนร่วมสังสารวัฏ.....	112
4.2.2 ท่าทีการปฏิบัติต่อเรื่องอมนุษย์.....	116
4.2.2.1 อยู่ร่วมกันอย่างเป็นมิตร.....	116
4.2.2.2 เชื่อมมั่นในความเพียรของมนุษย์.....	117
4.3 อิทธิปาฏิหาริย์.....	119
4.3.1 ปาฏิหาริย์ที่เหนือกว่าอิทธิปาฏิหาริย์.....	121
4.3.2 ท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์.....	126
4.4 แนวทางการนำเสนอคำสอนที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส.....	128
4.4.1 ถือนหลักการ กรรมวาตะ กิริยวาตะ วิริยวาตะ.....	130

4.4.2 พัฒนามนุษย์ตามหลักการไตรสิกขา	132
4.4.3 ใช้เป็นอุปกรณ์หรือพาหนะนำไปสู่จุดหมาย	133
4.4.4 รู้ความจริงที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตและปฏิบัติได้ในปัจจุบัน	134
บทที่ 5	137
สรุปผลการวิจัย	137
5.1 ผลการศึกษา.....	137
5.1.1 ภูมิหลังความคิดทางวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์	137
5.1.2 นรกและสวรรค์	139
5.1.3 คำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส.....	140
5.2 อภิปรายผลการศึกษา	142
5.3 ข้อเสนอแนะ.....	144
บรรณานุกรม.....	146
ประวัติผู้เขียน.....	153

สารบัญตาราง

	หน้า
ตาราง 1 รายการหนังสือที่เผยแพร่ระหว่างการทำงานที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	30
ตาราง 2 บันทึกรายการหนังสือที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ตั้งใจเขียน	32
ตาราง 3 สรุปความรู้ที่ถูกต้องและทำที่ปฏิบัติที่เหมาะสมจากคำสอนเหนือประสาทสัมผัส	143

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นรกและสวรรค์เป็นภพภูมิหลังความตายที่สัตว์โลกรับผลกรรมดีกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ ถือเป็นคำสอนสำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา แม้ในสังคมไทยปัจจุบัน ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์จะถูกลดความสำคัญลงจากการรับวิทยาการตะวันตก แต่ก็ยังมีการพูดถึงเรื่องนี้อยู่ ทั้งจากการเทศนาหรืออธิบายธรรมของกลุ่มพระภิกษุเองหรือกลุ่มคฤหัสถ์ ในปี พ.ศ. 2565 ที่ผ่านมานี้ การสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวง แผนกธรรม ก็มีการออกข้อสอบเกี่ยวกับเรื่องของนรกด้วย¹ ศาสนาในโลกเกือบทุกศาสนาต่างสอนว่ามีนรกและสวรรค์ มีชาติหน้า (สมภาร พรหมทา, 2560, หน้า 55) แน่นนอนว่าผู้ที่เชื่อถือศรัทธาในหลักคำสอน จะยึดถือและเชื่อว่ามีอยู่จริง แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่า เมื่อกาลเวลาผ่านไป วิทยาการสมัยใหม่ได้เจริญพัฒนาขึ้น มนุษย์ปักใจเชื่อว่า ความรู้ที่ถูกต้องต้องเป็นสิ่งที่ตรวจสอบได้ด้วยประสาทสัมผัส ทำให้นักคิดในยุคต่อ ๆ มาและผู้คนจำนวนมากเริ่มกล้าตั้งคำถามถึงคำสอนต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์ศาสนา ปัญหาเรื่องนรกและสวรรค์ จึงเป็นประเด็นหนึ่งที่ผู้คนจำนวนมากตั้งคำถามสงสัยว่ามีอยู่จริงหรือไม่ เพราะเป็นสิ่งที่อยู่เหนือขอบเขตการรับรู้ของมนุษย์ กล่าวคือไม่สามารถที่จะประจักษ์แก่ประสาทสัมผัสของมนุษย์ได้ ถ้ามีอยู่จริง จะตั้งอยู่ในส่วนไหนของจักรวาล

ในทางพระพุทธศาสนา หากว่ากันตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์จะพบว่าเต็มไปด้วยการกล่าวถึงนรกและสวรรค์ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องกรรม การให้ผลของกรรมชั่วและกรรมดี พระพุทธองค์มักจะตรัสสรุปไว้ตอนท้ายเกี่ยวกับผลของกรรมดีว่า “เมื่อแตกกายทำลายชิ้นร่างลับดับชีพไปแล้ว จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ส่วนกรรมชั่ว พระพุทธองค์ตรัสว่า “เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 18 ข้อ 284 หน้า 315)² พุทธพจน์ดังกล่าวเป็นหลักฐานยืนยันว่าพระพุทธองค์ทรงยอมรับการมีอยู่ของนรกและสวรรค์ ดังมีเรื่องราวเหตุการณ์ตัวอย่างที่มีการบันทึกไว้ในคัมภีร์ของพระไตรปิฎก ปรากฏเด่นชัดในคัมภีร์เปตวัตถุ และ วิมานวัตถุ ตลอดจนยังมีงานคัมภีร์พระพุทธศาสนาในยุคหลัง

¹ ปัญหาวิชาพระพุทธธรรม นักรธรรมชั้นตรี สอบในสนามหลวง วันอังคารที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2565

² ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ภาษาไทย

ซึ่งอยู่ในหมวดโลกศาสตร์ คือ โลกที่ปกสาร โลกบัญญัติ จักกภาพที่ปณี และวรรณกรรมไทยเรื่องภูมิวิลาสินี ที่กล่าวถึงเรื่องนรกและสวรรค์ไว้อย่างพิสดาร โดยได้รับแนวคิดมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกบ้าง จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาชั้นอรรถกถาบ้าง (พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, 2533, หน้า 2)

ในวัฒนธรรมไทย ความคิดเรื่องนรกสวรรค์ถูกเน้นย้ำเพื่อเป็นบาปฐานของการสร้างบรรทัดฐานทางศีลธรรมในสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในลักษณะของการมีสวรรค์เป็นจุดมุ่งหมายและการพยายามหลีกเลี่ยงจากนรก แนวคิดดังกล่าวได้รับอิทธิพลจากคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่การทำความดี มีผลตอบแทนให้ไปสู่สุคติโลกสวรรค์และการทำผิดศีลธรรมต่าง ๆ มีผลตอบแทนให้ลงไปเกิดในนรก หลังความตาย ดังสุภาชิตไทยที่ว่า ทางเตียนเวียนลงนรก ทางรกวกขึ้นสวรรค์ หมายถึง การทำความชั่วนั้นทำได้ง่าย แต่สุดท้ายก็จะส่งผลให้ต้องไปปรับผลกรรมที่ทำไม่ดีขึ้น ส่วนการทำความดีนั้นทำยาก แต่สุดท้ายก็จะส่งผลให้ชีวิตมีความสุข หรือ สวรรค์อยู่ในใจ นรกอยู่ในใจ หมายถึง ความสุขหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นในชีวิตนั้น เมื่อเราทำดี ใจก็มีความสุข เป็นสวรรค์ในใจ แต่เมื่อเราทำชั่ว ใจก็มีความทุกข์ กลายเป็นนรกในใจขึ้นมาทันที นอกจากนี้ ยังส่งอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์อื่น ๆ เช่น วรรณกรรมจิตรกรรม ประติมากรรม เป็นต้น หรือในศิลปกรรมไทย เช่น ภาพฝาผนังตามปูชนียสถานต่าง ๆ ในทางวรรณคดี เช่น หนังสือไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2535, หน้า 24) ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์มีอิทธิพลต่อแนวทางการดำเนินชีวิตด้านต่าง ๆ ของคนไทยจนกระทั่งปัจจุบัน นับเป็นโลกทัศน์ที่ฝังรากลึกในวัฒนธรรมไทย และยังเปรียบเสมือนเป็นแรงผลักดันให้มนุษย์เร่งทำความดีและหลีกเลี่ยงจากการทำความชั่วตามคติพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดความเชื่อของคนไทยซึ่งได้รับอิทธิพลจากวิทยาศาสตร์ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหลวงรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ทำให้โลกทัศน์ของคนไทยบางกลุ่มเปลี่ยนแปลงไป ด้วยเหตุที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับแนวคิดจากวิทยาการตะวันตก จึงทรงปฏิเสธรื่องไตรภูมิพระร่วงในทางด้านภูมิศาสตร์ รวมถึงขนานนำของไทยที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกในยุคสมัยต่อมา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2535, หน้า 24) สังคมไทยจึงเป็นที่รวมของผู้คนที่มีความเชื่อเกี่ยวกับนรกและสวรรค์ที่หลากหลาย แม้ในปัจจุบัน ทั้งพระภิกษุและคฤหัสถ์ซึ่งอธิบายคำสอนในพระพุทธศาสนายังกล่าวถึงเรื่องนรกและสวรรค์ในลักษณะที่แตกต่างกัน ดังตัวอย่างจากคำสอนของพระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปญโญ), อาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ, อาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ และ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ

พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปญโญ) หรือ พุทธทาสภิกขุ (2449-2536) ได้ตีความนรกและสวรรค์ในหนังสือ *ภาษาคน ภาษาธรรม* โดยอธิบาย นรกและสวรรค์ในภาษาคน ในแบบที่เป็น

ดินแดนสถานที่ ที่สัตว์โลกได้รับผลแห่งความสุขและความทุกข์ อันจัดว่าเป็นแนวความคิดดั้งเดิม ส่วนในภาษาธรรมนั้น ท่านได้ตีความว่า นรก คือความร้อนเปรียบดังถูกไฟเผาเผา และสวรรค์ ว่าเป็นการจัดลำดับความสุขอีกรูปแบบหนึ่ง เริ่มต้นด้วยความสุขชั้นหยาบที่อิงอาศัยเรื่องกามารมณ์หรือเพศ ทำให้คน ลุ่มหลง เรียกว่า สวรรค์ชั้นกามาวจร ชั้นต่อไป เป็นความสุขที่มีความละเอียดขึ้น เป็นความสุขมีรูปธรรมบริสุทธิ์ที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยกาม ส่วนในชั้นต่อไป เป็นความสุขที่ไม่มีรูป เป็นนามธรรม นอกจากนี้ ท่านยังได้ตีความนรกและสวรรค์อีกแบบหนึ่งคือ เป็นปรากฏการณ์ทางใจ โดยยอมรับนรกและสวรรค์อยู่ที่อายตนะการรับรู้ของมนุษย์ มนุษย์สามารถสร้างนรกสวรรค์หรือควบคุมมันได้ โดยท่านเรียกว่า *สวรรค์ในอก นรกในใจ* (พุทธทาสภิกขุ, 2549, หน้า 65-77)

อาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ (2472-2509) ได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ในหนังสือ *ตอบปัญหาพระธรรมทูต* โดยกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้สอนเรื่อง ภูมิ นรก สวรรค์ ไว้ 3 ประการ คือ 1) นรกสวรรค์ที่เป็นโลกจริง ๆ 2) นรกสวรรค์ที่ขึ้นอยู่กับอายตนะ เป็นประเภทของอารมณ์ 3) นรกสวรรค์ที่นิยามเอาจากสิ่งแวดล้อม ซึ่งในประเด็นที่ 1 ท่านได้แสดงแง่คิดไว้น่าสนใจและเป็นแนวคิดที่ไม่เหมือนท่านอื่น ๆ ส่วนประเด็นที่ 2 และ 3 นั้น มีความคล้ายคลึงกับการอธิบายของพระธรรมโกศาจารย์ ในประเด็นที่ 1 อาจารย์เสถียร ได้สันนิษฐานว่า นรกและสวรรค์ในพุทธศาสนาน่าจะเป็นดวงดาวดวงหนึ่งที่อยู่ในจักรวาลหนึ่ง อยู่ในห้วงอวกาศนี้ คือ เป็นโลกที่มีอุณหภูมิ อาหาร สิ่งแวดล้อม มีธรรมชาติแตกต่างกันไป ท่านยืนยันว่า ความเจริญทางวิทยาศาสตร์ได้รับรองแล้วว่ามียอดดาวหรือโลกธาตุที่ต่างจากโลกเรา และดวงดาวเหล่านี้อาจมีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2528, หน้า 37)

อาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ (2460-2543) ได้แสดงทรรศนะเรื่องนี้ไว้ โดยได้แบ่งนรกและสวรรค์ออกเป็น 3 ลำดับ คือ 1) นรกและสวรรค์ในจิตใจของเราเอง 2) นรกและสวรรค์ในโลกปัจจุบัน ที่เห็นได้ด้วยตาเปล่า 3) นรกและสวรรค์ที่มองเห็นไม่ได้ด้วยตา เป็นเรื่องของอีกโลกหนึ่งต่างหาก (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2506, หน้า 44) ซึ่งในลำดับที่ 3 ท่านได้แสดงแง่คิดที่น่าสนใจ ส่วนในลำดับที่ 1 และ 2 นั้น มีความคล้ายคลึงกับการอธิบายของพระธรรมโกศาจารย์และอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ

ในประเด็นเรื่องนรกและสวรรค์ที่มองเห็นไม่ได้ด้วยตา ซึ่งเป็นเรื่องของอีกโลกหนึ่งต่างหาก นั้น อาจารย์สุชีพได้แสดงว่า ฝ่ายที่บอกไม่เชื่อเรื่องนรกสวรรค์ เป็นเพราะเป็นเรื่องที่เรายังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ปรากฏ นำมาแสดงไม่ได้แล้วสรุปว่า เรื่องนี้ เหตุการณ์นี้ ไม่มี การวินิจฉัยปัญหาต่าง ๆ อ่างความไม่รู้ไม่เห็นมาเป็นเหตุผลแล้ว เราจะสรุปอะไรไม่ได้เลย การที่จะรู้เห็นนรกและสวรรค์ได้นั้น ผู้นั้นต้องอาศัยเครื่องมือ ได้แก่การได้อิทธิญา มีทิพยจักขุ ผ่านการฝึกฝนอบรมสมาธิขั้นสูงจนสามารถรู้เห็นได้

ในตอนท้ายอาจารย์สุชีพได้กล่าวถึงความคิดทางดาราศาสตร์พอจะช่วยคลี่คลายปัญหานี้ได้ และท่านยังได้เสนอเหตุผลใกล้เคียงกับอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ ว่า นรกและสวรรค์น่าจะเป็นดาวเคราะห์ดวงอื่น ๆ หรือมีอยู่ในโลกอื่น ที่มีอยู่นับไม่ถ้วน แต่ลักษณะชีวิตความเป็นอยู่ในดาวเคราะห์ดวงนั้น ๆ อาจจะประกอบด้วยระดับความสุขความทุกข์ที่แตกต่างกันไป สัตว์โลกที่มีความสุขสูงกว่ามนุษย์เราคืออาจมีความเจริญเทียบเท่ากับเทวดาในสวรรค์ ขณะที่อาจจะมีสัตว์โลกที่มีความเป็นอยู่ที่ลำบากยากเข็ญทนทุกข์ทรมานดังตกนรก (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2506, หน้า 53)

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ (2461-2536) ได้พยายามหักล้างแนวคิดที่ว่านรกและ สวรรค์ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ โดยท่านได้ยกประเด็นของวิมานวัตถุ ซึ่งแสดงให้เห็นคนที่ทำบุญในพระพุทธศาสนาแล้วไปสวรรค์ ซึ่งความเชื่อนี้ ไม่ได้ส่งผลหรือเป็นประโยชน์กับศาสนาพราหมณ์แต่อย่างใด เพราะจะยิ่งส่งผลให้มีแต่คนทำบุญในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น สำหรับประเด็นที่บางกลุ่มมองว่า การสอนเรื่องนรกและสวรรค์ ที่กล่าวอ้างว่าเป็นความเชื่อของพราหมณ์ที่แทรกซึมอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ท่านมองว่าไม่น่าจะเป็นมูลเหตุจริง เพราะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้ชี้ให้เห็นถึงผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ มีอานิสงส์จะได้ไปเกิดในสวรรค์ กล่าวได้ว่า ท่านเห็นว่านรกและสวรรค์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นเรื่องจริง ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า แท้ที่จริงแล้ว นรกและสวรรค์นั้นเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึง ความเป็นกุศลและอกุศลในใจ กล่าวคือ สวรรค์ในอก นรกในใจ ผู้ที่เชื่อในพระพุทธเจ้า ก็ควรจะเชื่อในเรื่องพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แม้พระองค์จะมีได้สั่งสอนโดยตรง แต่พุทธสาวกควรจะเข้าใจได้ว่านรกและสวรรค์ มีอยู่จริง และนรกมิได้เป็นแดนเกิดหลังความตาย แต่สามารถเกิดขึ้นได้ในขณะมีชีวิตอยู่ (พร รัตนสุวรรณ อ้างถึงใน เบญจวรรณ ชยางกูร ณ อยุธยา, 2559, หน้า 52)

การอธิบายถึงเรื่องนรกและสวรรค์ของนักวิชาการพระพุทธศาสนา 4 ท่าน ดังที่ผู้วิจัยยกมาข้างต้นนั้น ทำให้ทราบว่าแต่ละท่านตีความและนำเสนอในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับการตีความ แต่โดยส่วนใหญ่จะตีความอยู่ 3 ลักษณะ คือ 1. เป็นดินแดนที่มีอยู่จริงสำหรับรองรับผู้ที่จะมาเสวยวิบากของกรรมชั่วและกรรมดี 2. เป็นความรู้สึกทุกข์หรือสุขภายในจิตใจของมนุษย์ 3. เป็นผลของการกระทำที่เห็นได้ในปัจจุบัน เช่น ทำดีแล้วได้รับการสรรเสริญ ทำผิดแล้วได้รับโทษ ดิดคุดติดตาราง เป็นต้น ความแตกต่างดังกล่าวสะท้อนถึงความไม่ลงรอยกันของความคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในสังคมไทยว่าเราควรจะยอมรับเรื่องราวของนรกและสวรรค์ที่อยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในฐานะภพภูมิหนึ่ง ควรตีความให้เป็นปรากฏการณ์ทางสังคม หรืออธิบายเป็นปรากฏการณ์ทางใจ จากความพยายามที่แต่ละท่านสื่อสารอธิบายออกมาให้มีความเป็นเหตุเป็นผลสอดคล้องกับความรู้ของยุคสมัย

ดังมีการนำผลการรับรองทางวิทยาศาสตร์ที่ค้นพบดวงดาวหรือโลกธาตุต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในดินแดนอันไกลโพ้น

แต่อย่างไรก็ตาม ปฏิเสธไม่ได้ว่าการตีความแบบของพระธรรมโกศาจารย์ อาจจะทำให้เราผู้ซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนไม่รู้ตัวว่าเรากำลังเสียจุดยืน กล่าวคือ ในพระไตรปิฎก มีข้อความจำนวนมาก ที่พูดถึงเรื่องนรกและสวรรค์จริง ๆ ฉะนั้น การไปตีความเป็นภาษาธรรมนั้น จึงเท่ากับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงความหมายของนรกและสวรรค์ใหม่หรือไม่ เพียงเพื่อจะให้คนรุ่นใหม่ยอมรับได้ มีคนจำนวนไม่น้อยพยายามโจมตีพระธรรมโกศาจารย์ โดยกล่าวว่า การตีความของท่านจะทำให้คำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธานุศาสนามีความหมาย ปัจจุบันจึงพบว่ามีหนังสือที่ดีความเรื่องนรกและสวรรค์ออกมาเป็นจำนวนมากโดยผู้เขียนซึ่งเป็นพระภิกษุและฆราวาส ตลอดจนการศึกษาวิจัยวิธีการอธิบายคำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ที่เหมาะสมกับชาวพุทธในปัจจุบัน เพื่อหาวิธีการที่เป็นที่ยอมรับสำหรับเยาวชนคนรุ่นใหม่ที่มีความคิดเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่เชื่ออะไรที่ตนไม่รู้ได้ง่าย ๆ ³

ถึงกระนั้น ยังมีพระภิกษุที่ผู้วิจัยต้องการศึกษาแนวคิดการนำเสนอในเรื่องดังกล่าว คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นปราชญ์ในโลกพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในยุคปัจจุบันที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นพระภิกษุที่มีความเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกบาลี ความเป็นปราชญ์ผู้รอบรู้พระพุทธานุศาสน์และความเป็นพหูสูตของท่านได้แสดงออกอย่างชัดเจนในงานธรรมนิพนธ์อันเลื่องชื่อหลายผลงาน อาทิ หนังสือพุทธธรรม, พจนานุกรมพุทธศาสน์: ฉบับประมวลศัพท์ และฉบับประมวลธรรม, การศึกษาของคณะสงฆ์: ปัญหาที่รอทางออก, ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรม เพื่อชีวิตที่ดีงาม เป็นต้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้สร้างสรรค์ผลงานธรรมนิพนธ์ไว้หลายประเภท ทั้งในรูปแบบปาฐกถา ธรรมเทศนาและงานประพันธ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลงานประพันธ์นั้น ได้รับ

³ ได้แก่ “สวรรค์ในอก นรกในใจ” โดย สมชาย เชิดกลาง (2562), “ท่องนรกเที่ยวสวรรค์” โดย ญัฐพชรธรรม (2554), “นรก เปรต อสุรกาย อบายภูมิ” โดย ว.วิสุทธิสารี-ปัญญาวัฒน์ (2553), “โชคดีได้ไปสวรรค์” โดย พระมหา ดร.สุเทพ อัจฉจโน (2552), “นรก ในคำสอนของพระพุทธานุศาสน์” และ “สวรรค์ ในคำสอนของพระพุทธานุศาสน์” โดย สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (2551), “ตายแล้วไปไหน” โดยพระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวัฒน์) (2550), “นรก เป็น-ตาย อบายภูมิ” โดย ว.วิสุทธิสารี (2549), “สวรรค์ คนเป็น สวรรค์ คนตาย ฉบับคู่มือค้นหาความจริง” โดย ศิลปาโล (2549), “เปิดนรก หลังความตาย” โดย บุรพา ผดุงไทย (2549), “เส้นทางสู่สวรรค์ แดนดาวดั่งสี” โดย บัญช์ บงกช (2536), “นรกกับสวรรค์และการบำรุงพระพุทธานุศาสน์โดยถูกวิธี” โดย พุทธทาสภิกขุ (2529), “ภูมิวิลาสินี” โดยพระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร) (2514), “นรก-สวรรค์” โดย พร รัตน์สุวรรณ (2531).

การยกย่องในสังคมไทย (กาญจนา ตันโพธิ์, 2556, หน้า 2) ดังที่ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ กล่าวถึงผลงาน ประพันธ์ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ประพันธ์ไว้ว่า “พุทธธรรม ซึ่งนับได้ว่าเป็นเพชรน้ำเอกของ วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาของไทยที่ได้รับการยกย่องว่ามีความดีเด่นทั้งด้านเนื้อหาสาระที่ นำเสนอและที่สำคัญ ก็คือ ความดีเด่นในด้านการใช้ภาษา รวมถึงพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก็ถือเป็น คู่มือทางความรู้และความประพฤติปฏิบัติ และธรรมนุญชีวิต ก็ช่วยให้ความรู้กับชาวพุทธผู้ใฝ่เรียนใฝ่รู้ ได้เป็นอย่างดี” (สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2542 หน้า 127)

นอกจากคำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ ในพระพุทธศาสนายังปรากฏมีคำสอนอื่น ๆ ที่มนุษย์ไม่สามารถรับรู้หรือเข้าถึงการมีอยู่จริงอีกหลายเรื่อง เพราะหากกล่าวไปตามตัวอักษรที่มีปรากฏใน คัมภีร์ ก็ต้องถือว่าพระพุทธศาสนายอมรับว่าสิ่งนั้นมีอยู่จริง จึงน่าจะเป็นที่สงสัยใคร่รู้ของบรรดา พุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน คำสอนที่ผู้วิจัยเลือกมาศึกษา ได้แก่ การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ อมนุษย์ และอิทธิปาฏิหาริย์

คำสอนเหล่านี้จึงเป็นปัญหาในทางญาณวิทยา ที่นับว่าเป็นความท้าทายสำหรับพระภิกษุ ผู้ ซึ่งมีบทบาทหน้าที่ในการให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาแก่พุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน สมเด็จพระพุทธ โฆษาจารย์ ถือได้ว่าเป็นพระภิกษุ ผู้เป็นนักคิดและนักการศึกษาที่สำคัญรูปหนึ่งของไทย นำหลักคำ สอนมาอธิบายตามแนวเหตุผลที่คนรุ่นเก่าพึงพอใจ และคนรุ่นใหม่ยอมรับได้ ทั้งนี้โดยมิได้ทำให้ พระพุทธศาสนาต้องลงหรือสูญเสียความหมายไป งานธรรมนิพนธ์ ปาฐกถา และธรรมบรรยายของ ท่านล้วนมีอิทธิพลต่อความคิดความอ่านของพุทธศาสนิกชนสังคมไทยเป็นอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น ท่าน จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเผชิญหน้ากับสิ่งที่ตรวจสอบไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัสเหล่านี้ ซึ่งอยู่ในรูปของ พุทธพจน์ (สมภาร พรหมทา, 2560, หน้า 57) ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาแนวทางการอธิบายของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ซึ่งถือได้ว่าเป็นพระภิกษุในสังคมไทยที่มีความโดดเด่นในเรื่องของการให้ ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาตามแนวทางอนุรักษนิยม (Conservative) ยึดถือพระไตรปิฎกเป็น ศูนย์กลางในการค้นคว้าข้อมูลทางพระพุทธศาสนา เป็นที่ยอมรับของชาวพุทธทั่วไปในปัจจุบัน โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาสูง ผลงานของท่านถือว่าเป็นพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้า หรือพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทดั้งเดิม⁴

⁴ ระวี ภาวิไล นักคิดสำคัญคนหนึ่งของไทยถึงกับตั้งข้อสังเกตเชิงยอมรับในความเป็นพระนักปราชญ์เถรวาทอย่าง เข้มขันของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ว่า “การไปได้แย้งกับพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ก็เหมือนไปเถียงกับ พระพุทธเจ้านั่นเอง”. ดูรายละเอียดใน ดร.สุนทร พลามินทร์ และชุตินา ณะปุระ, นานาทศนะเกี่ยวกับ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), (กรุงเทพฯ: มุลินิพุทธธรรม, 2538), หน้า 111.

ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเหนือประสาทสัมพัทธ์ทั้งสองกลุ่มตามแนวทางของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มาศึกษาเพื่อดูวิธีการอธิบายของท่าน โดยมีสมมติฐานในใจว่าคำสอนทั้งสองกลุ่มน่าจะยึดแนวทางแบบเดียวกัน ผลจากการศึกษาวิจัยเรื่องนี้สามารถเป็นแบบอย่างสำหรับพระภิกษุสามเณรซึ่งควรจะได้เรียนรู้สำหรับนำไปใช้ในการตอบคำถามหรืออธิบายแก่ผู้ที่สนใจแนวทางการสอนเรื่องนรกและสวรรค์ตลอดจนถึงคำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมพัทธ์ของท่านจึงควรแก่การศึกษาและวิเคราะห์เป็นอย่างยิ่ง

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
2. เพื่อวิเคราะห์การอธิบายหัวข้อธรรมที่อยู่เหนือประสาทสัมพัทธ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับเรื่องนรกและสวรรค์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

1.3 วิธีดำเนินการวิจัย

ในการทำวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารงานธรรมนิพนธ์และธรรมบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เพื่อจะศึกษาวิเคราะห์ถึงวิธีการอธิบายเรื่อง “นรกและสวรรค์” ซึ่งจะดำเนินการวิจัยตามลำดับขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาเรื่องนรกและสวรรค์
2. รวบรวมเอกสารงานธรรมนิพนธ์และธรรมบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ที่พิมพ์เป็นเล่มหนังสือที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้มีการกล่าวถึงเรื่องนรกและสวรรค์ รวมถึงแนวคิดและความสัมพันธ์ของเรื่องนรกและสวรรค์กับคำสอนหัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมพัทธ์
3. ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลถึงวิธีการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์รวมถึงหัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมพัทธ์
4. เรียบเรียงผลการวิจัย
5. สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

1.4 สมมติฐานการวิจัย

นรกและสวรรค์เป็นสถานที่รองรับการเกิดของสัตว์โลกที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏตามคติในพระพุทธศาสนา แต่มนุษย์ในยุคปัจจุบันไม่สามารถที่จะเข้าถึงหรือรับรู้การมีอยู่จริงของนรกและสวรรค์ด้วยประสาทสัมผัส จึงเป็นประเด็นที่ทำนายสำหรับผู้ที่ยศแพร่อำนาจในพระพุทธศาสนา

แม้ว่านรกและสวรรค์จะเป็นคำสอนที่สำคัญ แต่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ซึ่งได้รับการศึกษามาแบบประเพณีนิยมและเปิดรับความรู้สมัยใหม่กล่าวถึงเรื่องนี้ในฐานะที่เป็นอานิสงส์ของกรรมดีกรรมชั่วซึ่งไม่ควรเน้นมากนัก โดยอ้างว่าในพระไตรปิฎกกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้น้อยเมื่อเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลกหรือข้อปฏิบัติในไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

หัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส ได้แก่ ภพชาติ การเวียนว่ายตายเกิด อมนุษย์ และ อิทธิปาฏิหาริย์ แม้พระพุทธศาสนาจะยอมรับว่ามีอยู่จริง แต่ก็ถือว่าเป็นปัจเจกตน คือรู้ได้เฉพาะตน พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าเป็นอจินไตยไม่สามารถที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจได้ นอกจากตนเองจะปฏิบัติจนกระทั่งมีญาณที่สามารถล่วงรู้ธรรมเหล่านั้นได้ด้วยตัวเอง ดังนั้น แนวทางการสอนเรื่องนรกและสวรรค์จึงสอดคล้องกับแนวคิดในคำสอนที่เป็นอจินไตยและในขณะเดียวกันก็สามารถคลายความสงสัยของผู้คนในสังคมได้ระดับหนึ่ง

1.5 ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า ดังนี้ คือ ผู้วิจัยจะศึกษาจากงานธรรมนิพนธ์และธรรมบรรยายที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวถึงนรกและสวรรค์ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับหัวข้อที่ศึกษาวิจัยมากที่สุด จากหนังสือ ดังนี้

1. พุทธธรรม
2. นรกสวรรค์ในพระไตรปิฎก
3. พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิ

งานนิพนธ์และธรรมบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ที่มีการกล่าวถึงคำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส ดังนี้

1. พุทธศาสนากับสังคมไทย
2. อินเดียนแดนเทวดา

3. คติจตุคามรามเทพ
4. สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ได้ทราบถึงจุดมุ่งหมายและลักษณะการนำเสนอเรื่องนรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
2. ทำให้ทราบถึงวิธีการสอนหัวข้อธรรมที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องนรกและสวรรค์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
3. ทำให้ทราบถึงอุบายการสอนหรือการอธิบายธรรมะซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้การสอนธรรมะในยุคปัจจุบัน

1.7 ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษาที่เกี่ยวกับนรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ซึ่งผู้วิจัย ได้แยกทบทวนงานวรรณกรรมออกเป็น 2 ส่วน คือ 1. หัวข้อที่เกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์ และ 2. หัวข้อที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ในด้านชีวประวัติ สังคมไทย ผลงาน และการวิเคราะห์บทบาทของท่าน

1.7.1 หัวข้อที่เกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์

งานวรรณกรรมหรืองานวิจัยที่เกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์นั้น มีลักษณะการศึกษาในมุมมองเชิงปรัชญา ลักษณะเรื่องราวความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ชั้นหลัง ๆ นรกและสวรรค์ที่สัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องกรรม และการปฏิเสธการมีอยู่ความเชื่อนรกและสวรรค์ ได้แก่

1. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่อง จักรวาลวิทยาในพุทธศาสนา ตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก” ของเพ็ญแข กิตติศักดิ์ (2529)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ เพ็ญแข ได้กล่าวถึง รายละเอียดเกี่ยวกับภูมิในพระไตรปิฎกนั้นอาจแบ่งได้ 2 แบบ ในรูปแบบแรกว่าด้วย ภูมิ นรก สวรรค์ นั้นมีอยู่เป็นวัตถุวิสัย (Objective) มีคำอธิบายไว้อย่างละเอียดเกี่ยวกับการแบ่งแต่ละภูมิอย่างชัดเจนพร้อมทั้งแสดงลักษณะชีวิตในภูมิ ต่าง ๆ ไว้ด้วยแบบที่สอง เป็นรูปแบบของจิตวิสัย (Subjective) คือว่าด้วย ภูมิ นรก สวรรค์ เป็นสภาวะของจิต

มนุษย์ซึ่งมีความสัมพันธ์กับอายตนะภายนอกและอายตนะภายในของมนุษย์ เกิดเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาและอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาในชีวิตประจำวัน มีนักปราชญ์ไทยบางท่านตีความ 2 ทรรศนะนี้ไว้ว่า สวรรค์ น่าจะเป็นภูมิในดวงดาวอื่น ๆ ที่อาจมีสิ่งมีชีวิตซึ่งมีธรรมชาติประณีตสุขุมดีกว่ามนุษย์ในโลกของเรา และก็มีจักรวาลอื่น โลกธาตุอื่น ซึ่งมีสิ่งมีชีวิตอยู่ด้วยความลำบากยากแค้นยิ่งกว่าคนลำบากที่สุดในโลกของเรา เรียกว่า นรก นักปราชญ์ไทยบางท่านตีความมโนทัศน์ว่านรกสวรรค์เป็นเรื่องของอายตนะหรือที่เรียกกันว่า สวรรค์ในอก นรกในใจ ดังนั้น แต่ละบุคคลจะเลือกเชื่อในทรรศนะใดก็ได้ ซึ่งก็ไม่ทำให้กระทบกระเทือนต่อหลักสำคัญของพุทธศาสนาแต่ประการใด เพราะต่างก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งสิ้น

2. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “นรกและสวรรค์ในพระพุทธานุศาสนานุสาวาท” ของพระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ (วันจันทร์) (2533)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาสมจินต์ ได้กล่าวถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกมีเรื่องนรกและสวรรค์มากเฉพาะในคัมภีร์พระไตรปิฎกเล่มที่ 18 (สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค) เพียงเล่มเดียว กล่าวถึงนรก 46 ครั้ง และกล่าวถึงสวรรค์ 75 ครั้ง ข้อความที่ว่าด้วยเรื่องนรกและสวรรค์เหล่านี้ มักจะเป็นการกล่าวสรุปถึงคติหรือที่ไป ที่บุคคลผู้ทำความชั่วและความดีจะต้องไปเกิดหลังการตาย ส่วนข้อความที่ว่าด้วยเรื่องนรกและสวรรค์อย่างพิสดารทั้งในด้านลักษณะและประเภท มีปรากฏเช่นกัน แต่ไม่มากนัก คัมภีร์พระไตรปิฎกยังกล่าวถึงนรกและสวรรค์ที่เป็นภาวะทางจิตใจอีกด้วย คัมภีร์โลกศาสตร์กล่าวถึงนรกและสวรรค์เฉพาะที่เป็นสถานที่อยู่อาศัยเท่านั้น โดยประมวลสรุปแนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส ทำให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในยุคต่อมาเริ่มคลาดเคลื่อนไปจากคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้ว ส่วนแนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในวรรณกรรมพุทธศาสนายุคปัจจุบัน แบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย คือ 1. ฝ่ายที่เห็นว่า นรกและสวรรค์มีอยู่จริงทั้งในฐานะเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์และในฐานะเป็นภาวะทางจิตใจ การศึกษาจึงควรให้ความสำคัญทั้ง 2 ประการ 2. ฝ่ายที่เห็นว่า นรกและสวรรค์ที่เป็นภาวะทางจิตใจเท่านั้นมีอยู่แน่นอน สามารถรับรู้ได้อย่างชัดเจน มีอยู่ในปัจจุบันนี้และควรให้ความสำคัญเฉพาะนรกและสวรรค์ในแง่ที่เท่านั้น ส่วนนรกและสวรรค์ที่เป็นภพภูมิในชาติหน้านั้นอยู่ที่ไหนไม่มีใครรู้ จึงไม่ควรให้ความสำคัญและศึกษาตาม

3. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในพุทธปรัชญาอนุสาวาท” ของมาฆะศรี คหฺภูธา (2536)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ มาฆะศรี ได้กล่าวถึง ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในพุทธปรัชญาเถรวาท ไว้ 4 ประการด้วยกันคือ 1. ตามคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎกพระพุทธศาสนายืนยันว่า นรกสวรรค์ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่พิสูจน์ไม่ได้สำหรับคนสามัญที่อาศัยผัสสะธรรมดา นอกจากผู้บำเพ็ญสมาธิฌาน จนกระทั่งได้ภิญญาเท่านั้นที่จะพิสูจน์ได้ 2. นรกสวรรค์ เป็นภพภูมิหนึ่งของสังสารวัฏที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการเวียนเกิดเวียนตายของผู้ละกิเลสไม่ได้ แต่ไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา จุดหมายของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน 3. นรกสวรรค์ สัมพันธ์กับคำสอนเรื่องกรรมในแง่ที่เป็นสถานที่เกิดของบุคคลที่มารับผลของกรรมชั่ว และเสวยผลของกรรมดีหลังจากตายไปแล้ว และสัมพันธ์กับมรรคผลนิพพานในแง่ของผู้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน เพราะพระอรหันต์ผู้ยังไม่บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ ยังต้องเวียนเกิดเวียนตายอีกอย่างมากไม่เกิน 7 ชาติ ก่อนที่จะบรรลุนิพพาน นรกสวรรค์จึงเป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ 4. การปฏิเสธคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ มีความสำคัญมากในคำสอนของพระพุทธศาสนาและเป็นแนวทางในการวางพื้นฐานความคิดด้านศีลธรรมที่จะนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

4. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต เรื่อง “ ความสำคัญของการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธจริยศาสตร์เถรวาท ” ของณัฐวี บุญกิตติเจริญ (2545)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ณัฐวี ได้กล่าวถึง ความสำคัญของแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธจริยศาสตร์เถรวาทไว้ว่า ในปัจจุบันมีการตีความเกี่ยวกับมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเป็น 2 แบบ คือ จริยศาสตร์เชิงจิตวิทยา ตีความหมายของการเวียนว่ายตายเกิดว่า เป็นการเวียนว่ายตายเกิดแบบที่เกิดภายในจิตใจมนุษย์ และจริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญา ตีความหมายของการเวียนว่ายตายเกิดตามตัวอักษร คือ ตีความว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้นเกิดขึ้นจริง ๆ ตามที่คัมภีร์บรรยายไว้

5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทดุสิต เรื่อง “ การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาท ” ของนายธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ (2558)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ธนสิทธิ์ ได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องภพปรากฏชัดเจนในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งชี้ให้เห็นว่า กรรม หรือ การกระทำทางกาย วาจา และใจของสัตว์ทั้งหลายนำไปสู่การเกิดในภพทั้ง 3 คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ ซึ่งจำแนกรายละเอียดออกเป็น 31 ภพ แต่กรรมและการเวียนว่ายในภพทั้ง 3 นี้ เป็นสถานที่อยู่ในกระแสกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยที่สามารถมีได้ตามเหตุปัจจัยและดับได้เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ไม่ได้เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” หรือ วิญญาณอมตะ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงแนวคิดคำสอนเรื่องภพได้รับการพัฒนาในคัมภีร์ชั้นรองต่าง ๆ โดยพระสาวกยุคหลัง ซึ่ง

แสดงให้เห็นว่า มีการตีความคำสอนเรื่องภพในหลากหลายแนวทาง โดยเฉพาะการนำคำสอนเรื่อง ปฏิจิมสมุปบาทไปใช้ในการตีความคำสอนเรื่องภพ ทำให้เกิดรูปแบบกระแสหลักที่เกิดการตีความ คำสอนเรื่องภพ 2 รูปแบบ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในปัจจุบัน คือ 1) การตีความแบบข้ามภพข้ามชาติ และ 2) การตีความแบบขณะจิตปัจจุบัน เมื่อนำรูปแบบการตีความดังกล่าวมาพิจารณาในรายละเอียด ทำให้เห็นว่า การตีความคำสอนเรื่องภพแบบข้ามภพข้ามชาติ มีแนวโน้มที่อาจจะขัดแย้งต่อคำสอน เรื่องอนัตตา และการชี้ความสำคัญของชีวิตหลังความตายก่อให้เกิดการละเลยชีวิตในปัจจุบัน ซึ่งได้รับการเน้นย้ำจากพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมและนำไปสู่ปัญหาในการทำความเข้าใจความเชื่อเรื่องกรรม

6. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตเรื่อง “นรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุนิพพาน” ของเพชรพระสมุท กันทาสวัสดิ์ (2558)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ เพชรพระสมุท ได้กล่าวถึง แนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อด้านนิเทศศาสตร์ แต่ในส่วนของพระพุทธศาสนามีรายละเอียดลึก ในระดับจิตด้วย โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการสื่อสารที่หลากหลาย ให้เข้ากับสถานการณ์และตัว บุคคลเป็นสำคัญ ทำให้การสื่อสารของพระองค์ประสบผลสัมฤทธิ์กับตัวผู้ฟังเสมอ

ในด้านแนวคิดและหลักคำสอนเรื่องนรก-สวรรค์ สามารถแบ่งนรก-สวรรค์ ได้เป็น 2 ลักษณะ คือ 1) นรก-สวรรค์ แบบภพภูมิ คือสถานที่เกิดของบุคคล ซึ่งผลกรรมชั่วนำไปเกิดในนรก ส่วนผลของ กรรมดีนำไปเกิดบนสวรรค์ 2) นรก-สวรรค์ ในลักษณะของจิต แบ่งเป็น สวรรค์ในอก นรกในใจ คือ จิตใจที่คิดดี ใฝ่ดีย่อมมีความสุข ไม่ต่างอะไรเหมือนกับอยู่บนสวรรค์ แต่ถ้าตรงกันข้ามคิดชั่วทำชั่ว ย่อม ประสบกับความทุกข์เหมือนตกนรก และนรก-สวรรค์ ในทุกขณะจิต คือ นรก-สวรรค์จากอายตนะทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเราปรุงแต่งนรก-สวรรค์อยู่ตลอดเวลา การประสบกับอารมณ์ที่ไม่ ชอบ ไม่ปรารถนา คือนรก การประสบกับอารมณ์ที่ชอบ ที่ปรารถนา คือสวรรค์

7. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตเรื่อง “ศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพุทธ ปรัชญาเถรวาท” ของพระไพฑูริย์ ธิรสทุโธ (คำคุณ) (2561)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระไพฑูริย์ ได้กล่าวถึง แนวคิดเรื่องสังสารวัฏไว้ว่า คือ วงจรการเวียนว่ายตาย เกิดความจริงของชีวิตทั้งในแง่รูปธรรม และนามธรรม คือ กายและจิต ทั้งสองสิ่งเป็นสภาพความจริง ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงตามกฎไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป การเปลี่ยนแปลงของกาย และจิต เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นกับมนุษย์ แนวคิดชีวิตและความตาย ชีวิต คือ การรวมกันของเบญจขันธ์ สิ่งเหล่านี้อาศัยกันและกัน ย่อมเกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยการประกอบกันเข้าทั้งนามและรูป จึงมีการ

บัญญัติชื่อเรียกบุคคลหรือวัตถุสิ่งของ ส่วน“ความตาย” ในความหมายทางพระพุทธศาสนา คือ การที่เบญจขันธ์แตกสลาย เมื่อวิเคราะห์ พบว่า สังสารวัฏ ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย ในการท่องเที่ยววนเวียนในสังสารวัฏ การเกิดเป็นความทุกข์อย่างหนึ่งในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตที่จะต้องดำเนินไปสู่ความทุกข์อันเป็นจุดจบของชีวิต นั่นก็คือ ความตาย แต่การเกิดและการตายก็ไม่ใช่ความทุกข์ทั้งสิ้นของชีวิต แต่จากจุดที่ชีวิตเริ่มต้นขึ้นที่การเกิดไปจนถึงสิ้นสุดลงที่ความตาย แนวคิดเรื่องเรื่องสังสารวัฏ แสดงไว้ว่า ชีวิตมีความรู้สึกที่ไม่คงที่และแปรปรวนไปกับสิ่งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ความผิดหวังและความพลัดพรากที่สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกช่วงเวลาล้วนแล้วแต่ทำให้ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายต้องตกอยู่ในความเศร้าโศก ความทุกข์เหล่านี้เป็นโศกนาฏกรรมของชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายโดยไม่มียกเว้น สังสารวัฏจึงเป็นดุจวงจรที่ครอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในห่วงแห่งความทุกข์

8. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “วิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องนรกและสวรรค์ที่ปรากฏในคัมภีร์มัลลยโศลกของล้านนา” ของพระสุริศ สุรปัญญา (สุขขุนทด) (2561)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระสุริศ ได้กล่าวถึง นรกและสวรรค์ในคัมภีร์มัลลยโศลก พบว่า เรื่องพระมัลลยแต่งขึ้นครั้งแรกในพม่า เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 เรียกว่า “มาเลยยสูตร” โดยได้เค้าโครงมาจากนิทานของลังกา ส่งผลให้มีการแต่ง “คัมภีร์มาเลยยเทวตเถรวัตถุ” ในราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 และเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ได้มีการแต่งมาลัยยวัตถุที่ปณีฎีกา เพื่อขยายความจนกระทั่งได้เป็นเค้าโครงของการแต่งคัมภีร์มัลลยโศลก เนื้อหาของคัมภีร์มัลลยโศลก กล่าวถึงนรกสวรรค์ บาปบุญคุณโทษ และพระศรีอริยเมตไตรย ส่วนอิทธิพลของคัมภีร์มัลลยโศลก พบว่ามี 3 ด้าน คือ อิทธิพลด้านศีลธรรมจริยธรรม อิทธิพลด้านพิธีกรรมงานอวมงคล และอิทธิพลด้านการศึกษาภาษาล้านนา

1.7.2 หัวข้อที่เกี่ยวข้องกับชีวประวัติ ผลงาน และบทบาทในสังคมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

ส่วนงานวรรณกรรมหรืองานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) นั้น จากการสำรวจพบว่างานวิจัยส่วนใหญ่จะศึกษาในบริบทที่แตกต่างกันออกไป เนื่องจากสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ มีงานธรรมนิพนธ์และธรรมบรรยายจำนวนมาก เป็นต้นว่า

1. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “วิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษาของพระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต)” ของพูนสุข สนองลักษณ์ (2533)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พูนสุข ได้กล่าวถึง ลักษณะของการศึกษาที่ควรจะเป็นตามแนวคิดของ พระเทพเวที เน้นการนำหลักพุทธปรัชญามาประยุกต์ใช้กับการศึกษา การศึกษาตามแนวคิดนี้ก็คือ กระบวนการสร้างปัญญา เพื่อประโยชน์ใจการดำเนินชีวิตทั้งในส่วนบุคคลและสังคม และนำไปสู่ความเป็นอิสระแก้ปัญหาได้ ทำให้เกิดความสุข หรือ ความหลุดพ้นจากความทุกข์ (วิมุตติ) ผู้สอนและผู้เรียนตามแนวคิดนี้มีพัฒนาการครบทั้ง 4 ด้าน คือ ทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา ผู้สอนต้องสามารถทำให้ผู้เรียนเกิดปัญญา ความคิดที่ถูกต้อง กระบวนการเรียนการสอนที่จัดขึ้นต้องเป็นไปเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการรับรู้ที่บริสุทธิ์ ปราศจากอวิชชาและตัณหา เป็นการสร้างปัญญา ฉันทะ และกรุณา เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาได้ คือ ความพ้นทุกข์ หลักสูตรตามแนวคิดนี้ได้แก่ การใช้หลักบูรณาการคู่กับพัฒนาการในทุกระบบทุกขั้นตอนของการจัดการศึกษา

2. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “พุทธธรรมและการเมืองกับการพัฒนาประชาธิปไตย ในทศวรรษพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต)” ของเชิงชาญ จงสมชัย (2538)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ เชิงชาญ ได้กล่าวถึง ในทศวรรษของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) การเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตยต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักพุทธธรรม นั่นคือการเมืองและประชาธิปไตย ซึ่งเป็นการจัดระเบียบภายในสังคมมนุษย์ถือว่าเป็นส่วนของวินัย ที่ต้องสอดคล้องกับสังฆธรรม อันเป็นความจริงแห่งธรรมชาติ จึงจะเป็นการเมืองและประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ และในส่วนของพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยนั้น ต้องเน้นไปที่การพัฒนาคุณภาพของคนเป็นสำคัญ กล่าวคือต้องพัฒนาคุณภาพของคนในสังคมให้เป็นธรรมาธิปไตยโดยใช้หลักศึกษา (การศึกษา) ให้ครบสมบูรณ์ทั้ง ศิล สมาธิ ปัญญา และถือว่าสิ่งนี้เป็นเงื่อนไขแห่งความสำเร็จของการพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตย และจากมุมมองดังกล่าวจะเห็นต่อไปว่า หลักพุทธธรรมใช้ตีความการเมืองและประชาธิปไตยได้สอดคล้องกับวิถีของความเป็นไทยได้มากกว่าหลักประชาธิปไตยแบบตะวันตก

3. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “การวิเคราะห์แนวคิดทางการสอนของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) เพื่อพัฒนาปัญญาตามหลักพุทธศาสนา” ของสุกรี เทพชาติ (2541)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ สุกรี ได้กล่าวถึง แนวคิดทางการสอนเพื่อพัฒนาปัญญาตามหลักพุทธศาสนา ประกอบด้วย 3 แนวทาง ได้แก่ การสอนเพื่อพัฒนามนุษย์ การสอนที่ส่งผลให้เกิดปัญญา และการสอนเพื่อให้เกิดปัญญาตามหลักไตรสิกขา แนวคิดทั้งสามเป็นกระบวนการสอนเพื่อพัฒนาปัญญาโดยตรง ซึ่งมีความต่อเนื่องและสอดคล้องกัน พระธรรมปิฎก เน้นว่าการสอนนั้นเป็นการฝึกฝนพัฒนา

ในลักษณะแบบองค์รวมที่เชื่อมโยงกัน โดยมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาปัญญาซึ่งจะทำให้ผู้เรียนได้ใช้กระบวนการคิดอย่างมีระเบียบ มีเหตุผล เพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีงาม

4. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังคมอุดมคติในทฤษฎีของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)” ของพระมหาวรากรณ์ ชยากโร (พุลสวัสดิ์) (2544)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาวรากรณ์ ได้กล่าวถึง สังคมอุดมคติของพระธรรมปิฎกหมายถึง สังคมที่ดีงามอันเป็นแบบอย่างที่ดีที่พึงปรารถนาของมนุษย์ ซึ่งมีลักษณะเป็นสังคมแห่งกาลยามิตรที่มีสภาพแวดล้อมเอื้อต่อการที่สมาชิกในสังคม จะได้พัฒนาศักยภาพของตนให้เข้าถึงอิสรภาพทั้งสี่ด้าน คือ อิสรภาพทางกาย อิสรภาพทางสังคม อิสรภาพทางจิตใจ และอิสรภาพทางปัญญา สังคมจึงเกิดขึ้นเพื่อใ้มนุษย์ได้รับการศึกษาเพื่อพัฒนาตน ในทฤษฎีของพระธรรมปิฎกสังคมสงฆ์เป็นสังคมตัวอย่างซึ่งมีหลักการที่สำคัญสองประการ คือ หลักธรรมกับหลักวินัย ซึ่งหมายถึงกฎของธรรมชาติกับกฎของมนุษย์ (สังคมนิยม)

5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบมโนทัศน์เรื่องความสุขตามทฤษฎีของ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) และจอห์น สจ๊วต มิลล์” ของกัญญาพัฒน์ บุญภินนท์ (2544)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ กัญญาพัฒน์ ได้กล่าวถึง มโนทัศน์เรื่องจุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์ตามทฤษฎีของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) และ จอห์น สจ๊วต มิลล์ มีลักษณะคล้ายคลึงกันในเรื่องที่ว่าจุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์คือความสุข เพราะความสุขเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนปรารถนา ถึงแม้ว่าปรัชญาเมธีทั้งสองท่านจะยอมรับว่าความสุข คือจุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์ แต่การแบ่งระดับความสุขของทั้งสองท่าน มีลักษณะที่แตกต่างกัน พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) แบ่งความสุขออกเป็น 2 ระดับ คือระดับโลกียสุข และโลกุตตรสุข ส่วน จอห์น สจ๊วต มิลล์ ได้กล่าวถึงความสุขเพียงระดับเดียว คือความสุขทางผัสสะ ซึ่งเมื่อนำระดับความสุขของปรัชญาเมธีทั้งสองมาเปรียบเทียบกัน ความสุขทางผัสสะตามทฤษฎีของจอห์น สจ๊วต มิลล์ เทียบได้กับความสุขระดับโลกียสุขตามทฤษฎีของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เท่านั้น

6. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องสันติภาพของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) และมาร์ติน ลูเธอร์ คิง จูเนียร์” ของไอศูรย์ พยัฒศิริ (2546)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ไอศูรย์ ได้กล่าวถึง แนวความคิดเรื่องสันติภาพของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) และมาร์ติน ลูเธอร์ คิง จูเนียร์ มีความคล้ายคลึงกันในด้านทฤษฎีที่มีต่อสันติภาพ

รวมทั้งจุดมุ่งหมายและการศึกษาที่จะพัฒนามนุษย์ไปสู่สันติภาพ แต่อาจมีความแตกต่างกันในบางแง่มุมและรายละเอียด เช่น วิธีการและกระบวนการของการศึกษาในการพัฒนามนุษย์และทรศนะที่มีต่อสันติภาวะภายนอกของมาร์ติน ลูเธอร์ คิง จูเนียร์ ครอบคลุมถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า เป็นต้น ซึ่งโดยภาพรวมแล้วทรศนะที่มีต่อสันติภาพของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) และมาร์ติน ลูเธอร์ คิง จูเนียร์ มีความคล้ายคลึงกัน คือความมุ่งหมายที่จะให้มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยสันติสุขในสังคมโดยปราศจากการแบ่งแยกผิวพรรณ เชื้อชาติ ศาสนา และการอยู่ร่วมกันอย่างประสานกลมกลืนทั้งสองท่านมีความเห็นสอดคล้องว่าสันติภาพที่แท้จริงเริ่มจากสันติภาวะภายในจิตใจของมนุษย์แล้วส่งผลแสดงออกมาทางการกระทำที่เป็นประโยชน์สุขแก่สังคมส่วนรวม

7. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต เรื่อง “บทบาทในการรักษาพระธรรมวินัยของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต): ศึกษาเฉพาะกรณีธรรมกาย” ของพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี (บุญถึง) (2546)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาวุฒิชัย ได้กล่าวถึง บทบาทที่สำคัญสองประการด้วยกัน บทบาทประการที่หนึ่งก็คือ การทำหน้าที่รักษาพระธรรมวินัยเอาไว้ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เหมือนเดิม และบทบาทประการที่สองก็คือ การได้อุทิศตนเป็นแบบอย่างของชาวพุทธชั้นนำผู้มีศักยภาพพร้อมเต็มที่ที่จะทำหน้าที่รักษาไว้ซึ่งพระธรรมวินัยให้ยั่งยืนสืบต่อไปในอนาคตตราบนานเท่านาน บทบาททั้งสองประการนี้ นอกจากจะช่วยให้กรณีธรรมกายคลี่คลายไปในทิศทางที่ดีแล้วยังก่อให้เกิดแรงบันดาลใจในการรักษาพระธรรมวินัยแก่ชาวพุทธร่วมสมัยและแก่นุชนในภายหลังได้อย่างมีนัยสำคัญไม่น้อยไปกว่าที่บูรพาจารย์ทั้งหลายได้เคยทำเอาไว้ในอดีตอีกด้วย

8. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต เรื่อง “พุทธจริยธรรมกับการศึกษา: ศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)” ของพระมหานิคม วงษ์สุวรรณ (2546)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหานิคม ได้กล่าวถึงศักยภาพทางการศึกษาของมนุษย์ตามคำอธิบายของพระธรรมปิฎกว่า ในระดับภววิทยา มนุษย์มีศักยภาพที่จะเข้าถึงความเป็นจริงและค้นพบสัจธรรม ในระดับญาณวิทยา แต่การเข้าถึงดังกล่าวต้องอาศัยการศึกษาที่ถูกต้องอันมีฐานอยู่บนสัมมาทิฐิ หลักไตรสิกขาเป็นวิถีแห่งการอบรมตนด้วยการฝึกฝนตามมรรคมืองค์ 8 ในระดับวิธีการวิทยาทางการศึกษา มี 2 ปัจจัยที่จำเป็นต้องพิจารณา ได้แก่ 1. ปัจจัยภายนอก ปรโตโฆสะ 2. ปัจจัยภายใน โยนิโสมนัสสิการ การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องดำเนินตามหลักไตรสิกขาและมรรคมืองค์ 8 วิธีการนี้

ตอบสนองเป้าหมายสูงสุดในการสร้างประโยชน์ให้แก่ชีวิตผู้เรียน ดังนั้นจึงควรใช้เป็นพื้นฐานให้แก่หลักสูตร การเรียนการสอน บทบาทผู้สอนและผู้เรียนตามลำดับ

9. วิทยานิพนธ์ปริญญาคุชฎีบัณฑิตเรื่อง “รูปแบบการพัฒนาแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ตามแนวคิดของ ป.อ.ปยุตโต” ของภทรพร ยุทธาภรณ์พินิจ (2547)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ภทรพร ได้กล่าวถึง รูปแบบการพัฒนาแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ตามแนวคิดของ ป.อ.ปยุตโต หรือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่พัฒนาขึ้น โดยใช้หลักพุทธธรรมคือการรักษาศีล การฝึกสติและสมาธิตามหลักอิทธิบาท การพัฒนาปัญญาด้วยการสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ และเนื้อหาการจัดกิจกรรมในการพัฒนาแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ ประกอบด้วยสาระสำคัญ คือ สภาพปัจจุบันหลักการและเหตุผล วัตถุประสงค์ แนวคิดทฤษฎี กระบวนการพัฒนาและผลการพัฒนา โดยมีจุดเน้นที่ทุกองค์ประกอบจะต้องบูรณาการตามหลักพุทธธรรม ภทรพรได้ทำการทดลองตามแนวคิดของท่าน เพื่อพัฒนาแรงจูงใจ ผลการทดลอง ผู้เรียนได้แสดงพฤติกรรมและรายงานตนเองอย่างชัดเจนว่า สามารถพัฒนาแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ได้ กล่าวคือ ผู้เรียนเพิ่มความตั้งใจ ความพยายาม ความเอาใจใส่และการใช้ปัญญาไตร่ตรองในการทำกิจกรรมอย่างเต็มความสามารถเพื่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลต่อตนเอง ผู้อื่นและสังคม

10. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุและพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของพระณรงค์ กิตติธโร (เด่นประเสริฐ) (2549)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระณรงค์ ได้กล่าวถึง ความหมายการศึกษาของพระพรหมคุณาภรณ์ไว้ว่า คือการศึกษาเพื่อพัฒนาคน ศึกษาแบบไตรสิกขาเพื่อให้ผู้เรียนมีศีล สมาธิ ปัญญา และศึกษาแบบภาวนาเพื่อพัฒนาผู้เรียนทางกาย วาจา ใจ และปัญญา จุดมุ่งหมายการศึกษามี 5 แนวทาง คือ ต้องทำให้ชีวิตพึงได้รับและเกิดประโยชน์ ต้องทำให้เกิดภาวะเพื่อตนเอง ต้องทำให้รู้จักสร้างเสริมปัญญา ต้องทำให้ผู้เรียนเป็นพหูสูต และทำให้ผู้เรียนรู้จักเคารพครูอาจารย์ องค์ประกอบของการศึกษามี 2 ประเภท คือ องค์ประกอบภายนอก มีบุคคลทำให้เกิดการเรียนรู้อย่าง “สัตบุรุษ” มีสถานที่รวมทั้งสังคมชุมชนและองค์ประกอบภายใน เกิดจากแนวคิดแบบโยนิโสมนสิการที่มีเหตุผลสัมพันธ์กัน การจัดการศึกษามี 2 แนวทาง คือ การศึกษาแบบทั่วไป มาจากความเชื่อว่ามีมนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐสามารถฝึกได้ และการศึกษาแบบไตรสิกขาเพื่อพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และการปฏิรูปการศึกษาเพื่อประโยชน์สังคมปัจจุบัน ทำให้คนรู้จักวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ถูกต้อง รู้จักการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม และรู้จักประชาธิปไตยและธรรมาธิปไตยที่ถูกต้อง

11. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “แนวคิดการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของมานพ ขาวสะอาด (2552)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ มานพ ได้กล่าวถึง แนวคิดการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางการเมือง ของ พระพรหมคุณาภรณ์ ได้แก่ (1) แนวคิดทางหลักพุทธศาสนา 2 ประการคือ (1.1) หลักการแบบอริยสัจ เริ่มจากการรู้ถึงสภาพปัญหาความขัดแย้ง สาเหตุของความขัดแย้ง สภาวะของความหลุดพ้นจากความ ขัดแย้ง และแสวงหาหนทางที่จะปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากความขัดแย้งดังกล่าว และ (1.2) หลักการ มัชฌิมาปฏิปทา คือ การยึดหลักความเป็นกลางบนความถูกต้อง ไม่เอนเอียงหรือยึดมั่นแต่ความคิด ของตนเพียงอย่างเดียว ต้องพร้อมที่จะยึดหลักการที่เป็นธรรมอย่างแท้จริง (2) แนวคิดทาง สังคมศาสตร์ คือ การยึดหลักประชาธิปไตยและความขัดแย้งในสังคม ซึ่งเห็นว่าความขัดแย้งเป็นเรื่อง ธรรมดา แต่จะต้องใช้ประโยชน์จากความขัดแย้งโดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น สร้างเสริมความรู้ สร้างสรรค์สิ่งที่จะเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม และ (3) แนวคิดทางวิทยาศาสตร์ คือแนวทางการ ตัดสินใจด้วยหลักการเหตุผลและหลักการแยกความจริงกับค่านิยมออกจากกัน

12. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “การศึกษาองค์ประกอบด้านเนื้อหาและแนวคิดใน บทความธรรมบรรยายของพระธรรมปิฎก (ประยูรธ ษิต)” ของพระมหาจินดา ไชยนาน (2552)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาจินดา ศึกษาบทความธรรมบรรยายของพระธรรมปิฎก (ประยูรธ ษิต) พบว่ามีเนื้อหาที่หลากหลาย ทันต่อเหตุการณ์ที่กำลังเป็นที่ถกเถียงในสังคมไทย พระธรรม ปิฎกนำมาเขียนให้ประชาชนได้เข้าใจและรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ โดยจำแนกเนื้อหาไว้ 4 ประเด็น คือ เนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏมากที่สุด เนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้ในการ ดำเนินชีวิต เนื้อหาเกี่ยวกับสังคม และเนื้อหาเกี่ยวกับการศึกษา ส่วนด้านแนวคิด ส่วนใหญ่จะเป็นการ นำเสนอทฤษฎีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา สังคม และการศึกษา ซึ่งเป็นการหยิบยกเอาประเด็นปัญหา ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยมาวิเคราะห์และเสนอทางออก

13. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เปรียบเทียบปรัชญา การศึกษาของกฤษณมูรติ และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของพระมหาพินันท์ ชยาภินันโท (ลาดบัวขาว) (2553)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาพินันท์ ได้กล่าวถึง ปรัชญาการศึกษาของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ไว้ว่า มุ่งเน้นการฝึกอบรมตามหลักไตรสิกขาเพื่อให้นักศึกษามีบุคลิกภาพที่ปราศจากความ ทุกข์ในที่สุด เป็นกระบวนการแก้ปัญหาเพื่อทำลายอวิชชาและตัณหา พร้อมทั้งเสริมฉันทะและกรุณา

จุดมุ่งหมายของการศึกษาเป็นสิ่งเดียวกับจุดมุ่งหมายของชีวิต จุดมุ่งหมายของการศึกษาในทฤษฎีของพระพรหมคุณาภรณ์ คือการพัฒนาบุคคลให้เกิดการเปลี่ยนเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ จุดมุ่งหมายของการศึกษานั้นสามารถมองในส่วนที่เป็นหน้าที่สำคัญที่เป็นพื้นฐานได้ 2 ประการคือ 1.จุดมุ่งหมายในการถ่ายทอดความรู้ศิลปะวิทยาโดยอาศัยองค์ประกอบภายนอก กล่าวคือ ปรโตโฆสะ เป็นส่วนสำคัญ 2 .จุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์โดยอาศัยองค์ประกอบภายใน คือ โยนิโสมนสิการ สำหรับปรัชญาการศึกษาของกฤษณมูรตีได้ให้ความหมายของการศึกษาคือการเรียนรู้กระบวนการทั้งหมดของชีวิต ให้เกิดความเป็นเอกภาพ พัฒนาจิตใจให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ก่อให้เกิดอิสรภาพและมีสติปัญญา พัฒนาชีวิตของบุคคลให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และสามารถจำแนกจุดมุ่งหมายของการศึกษานั้น ออกเป็น 2 ประเด็น คือ 1. การศึกษาเพื่อได้รับความรู้ในสาขาต่าง ๆ ก่อให้เกิดความชำนาญชำนาญทางวิชาการและเทคโนโลยี 2. การศึกษาเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์โดยวิธีการเรียนรู้โดยการเฝ้าสังเกตสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจริงภายในความคิดด้วยความใส่ใจ การเรียนรู้โดยการเฝ้าสังเกตเช่นนี้ไม่มีการเก็บบันทึกข้อมูลความรู้และประสบการณ์เอาไว้ จิตใจจึงเป็นอิสระจากการถูกกำหนดโดยเนื้อหาและเงื่อนไขของความคิด และ มนุษย์ที่สมบูรณ์ไม่ใช่บุคคลที่สะสมความรู้และไม่ใช้บุคคลสำรวจชีวิตข้างใน แต่มนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นคือต้องรู้จักตัวเอง จึงมีความอิสระอย่างแท้จริง

14. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทฤษฎีของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของพระจิรวัดน์ อุตตมเมธี (วุฒิพงศ์) (2553)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระจิรวัดน์ ได้กล่าวถึงการศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทฤษฎีของพระพรหมคุณาภรณ์ หมายถึง การศึกษาเพื่อพัฒนาชีวิตและสังคม ซึ่งสามารถช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกันได้ เช่น วีรบุรุษและนักปราชญ์ทั้งหลายได้ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในการดำรงชีวิตเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน การใช้การศึกษาเพื่อฝึกฝนพัฒนาตน ก็เพื่อความไม่มีทุกข์และเป็นอิสรภาพทางกาย อิสรภาพทางสังคม อิสรภาพทางจิตใจ และอิสรภาพทางปัญญา ซึ่งเป็นจุดหมายของชีวิต

15. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์วิธีการพัฒนาปัญญาตามแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของวัฒนา พลชาติ (2553)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ วัฒนา ได้กล่าวถึง วิธีการพัฒนาปัญญาตามแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ เป็นไปในแนวทางเดียวกับวิธีการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท แต่ต่างกันตรงวิธีการนำเสนอและการอธิบายอย่างละเอียดเพื่อให้เกิดภาพพจน์ขึ้น โดยแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาปัญญา

ต้องใช้คนเป็นแกนกลาง ปัญญาจะเริ่มต้นก็ต่อเมื่อคนเริ่มมีการศึกษา คือ หลักการพัฒนา 3 ด้าน ด้วยการฝึกให้มีพฤติกรรมร่วมที่ดีงาม เพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตและเอื้อต่อการพัฒนาจิตและปัญญา โดยมีหลักย่อย 8 อย่าง โดยฝึกความสุจริตทางกาย ทางวาจา และการประกอบสัมมาชีพเป็นพื้นฐาน ทำการฝึกอบรมจิตให้ประณีต มีคุณภาพ มีสุขภาพจิตที่ดี เรียกว่าสมาธิและด้วยจิตที่ตินั้นสามารถฝึกและอบรมบุคคลให้เกิดการพัฒนาทางด้านปัญญา โดยอาศัยการช่วยเหลือและประคับประคองจากสภาพแวดล้อมที่ดี คือกัลยาณมิตร และปัจจัยฝ่ายปัญญา คือ โยนิโสมนสิการ ไปตลอดระยะเวลาแห่งการฝึกฝน จนกว่าจะเป็นอริยบุคคล

16. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “การวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของชาคริต อาชวอำรุง (2554)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ชาคริต ได้กล่าวถึง แนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ในด้านการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน คือมนุษย์ต้องมีการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขาที่นำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลของบุคคล สังคม และธรรมชาติ จึงจะเกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ด้านรูปแบบการศึกษาคือการศึกษาทุกรูปแบบจะต้องประกอบไปด้วยผู้สอนและผู้เรียน ซึ่งผู้สอนจะต้องทำหน้าที่ทั้งการสอนวิชาความรู้รวมทั้งทักษะและสอนการดำรงชีวิตที่ดีและสร้างสรรค์เกื้อกูล ด้านกระบวนการเรียนรู้คือ การเรียนรู้เกิดจากการรับประสบการณ์ผ่านประสาทสัมผัสแล้วใช้ประสบการณ์นั้นเป็นข้อมูลในการพัฒนาชีวิตในด้านต่าง ๆ ซึ่งมีปัจจัยหลายประการที่นำไปสู่การเรียนรู้ ด้านการสนับสนุนส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต คือส่งเสริมปัจจัยที่นำไปสู่การเรียนรู้ ความสันโดษ และฝึกการเสพบริโภคปัจจัย ด้านกลุ่มเป้าหมาย พระพรหมคุณาภรณ์ให้แนวทางสำหรับผู้จัดการศึกษา 5 กลุ่ม คือ พ่อแม่ ครูอาจารย์ รัฐ และสังคม สถาบันการศึกษา และสื่อมวลชน ด้านกระบวนการจัด ต้องมีการพัฒนาฉันทะ ฝึกการคิดโดยเฉพาะจากปัญหาและสิ่งที่พบในชีวิตประจำวัน ส่งเสริมกิจกรรมต่าง ๆ ฝึกระเบียบวินัย และสอนให้เกิดความรักธรรมชาติ

17. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาการเมืองไทยและแนวทางแก้ไขตามทฤษฎีของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของธีรนุช ราชรองเมือง (2554)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ธีรนุช ได้กล่าวถึง สภาพปัญหาทางการเมืองไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ประการแรก เกิดจากรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกมาปฏิบัติโดยไม่คำนึงถึงฐานวัฒนธรรมของตนเอง ประการที่สอง การที่สถาบันสงฆ์ผู้มีหน้าที่กล่อมเกลาทงสังคมได้เสื่อมบทบาทลง และประการสุดท้าย คือ ผู้ปกครองและประชาชนส่วนใหญ่ไม่มีธรรมาธิปไตย และส่วนทฤษฎีของพระพรหม

คุณากรณ์ กล่าวถึงสังคมที่ดี ได้แก่สังคมแบบธรรมาธิปไตย คือสมาชิกถือธรรม ถือความถูกต้องเป็นใหญ่ในการกระทำและวินัจฉัยสิ่งต่าง ๆ สำหรับการเมือง พระพรหมคุณากรณ์มองว่า เป็นงานของรัฐที่มุ่งต่อประโยชน์สุขของส่วนรวม ส่วนรูปแบบการปกครองที่ดี คือรูปแบบใดก็ได้ที่เป็นไปเพื่อความสันติสุขของสังคม ความคิดของพระพรหมคุณากรณ์จึงสัมพันธ์โดยตรงกับธรรมหรือหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา และท่านเห็นว่าปัญหาสังคมการเมืองไทย คือการพัฒนาที่ขาดความสมดุลหรือขาดธรรม ส่วนหนึ่ง มีสาเหตุหลักมาจากอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกรวมทั้งการขาดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค

18. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่อง เสรีภาพของฌอง-ปอล ซาร์ตต์กับของพระพรหมคุณากรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)” ของพระมหาสุพรรณนา สุภโต (จาต) (2555)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาสุพรรณนา ได้กล่าวถึง แนวคิดเสรีภาพ ของฌอง-ปอล ซาร์ตต์ เห็นว่ามนุษย์ คือ เสรีภาพ ความเป็นจริงของโลกขึ้นอยู่กับความเข้าใจและการแปลความหมายของบุคคลแต่ละคน เมื่อมนุษย์มีเสรีภาพในการเลือกและเป็นการเลือกของตนเอง มนุษย์จึงต้องมีความรับผิดชอบทั้งตนเองและผู้อื่นหรือมนุษยชาติด้วย แนวคิดเสรีภาพของพระพรหมคุณากรณ์ มีหลักว่ามนุษย์ทุกคนเกิดมาพร้อมด้วยศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองได้และสามารถจะเปลี่ยนแปลงตนเองจากความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นอริยชนได้ ถ้าได้รับการศึกษาและพัฒนาที่ถูกต้อง ดังนั้น การบรรลุเสรีภาพในทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาทจึงต้องประกอบไปด้วยการฝึกฝนอบรมศีล สมาธิ และปัญญาอย่างสอดคล้องกัน แนวคิดต่อหลักเสรีภาพของทั้ง 2 ฝ่ายนั้น มุ่งให้มนุษย์ชาติดำเนินชีวิตอย่างมีเสรีภาพ ไม่หวังพึ่งพาเทพเจ้าหรือสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ มนุษย์ต้องพึงกรรมหรือการกระทำ ที่ตนเองตัดสินใจ ตั้งใจเลือก และลงมือกระทำ หมายความว่า ทั้งพุทธปรัชญา และปรัชญาของฌอง-ปอลซาร์ตต์ ได้แสดงให้เห็นว่า โลก และชีวิตของมนุษย์ คือ สิ่งที่มนุษย์ทุกคนต้องรับผิดชอบร่วมกันเพื่อการอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข หลักคำสอนเกี่ยวกับเสรีภาพในแนวคิดของทั้ง 2 ฝ่าย ต่างก็มุ่งให้ผู้ปฏิบัติบรรลุเป้าหมายสำคัญทางเสรีภาพ คือ ความเป็นอิสระ เป็นอยู่ ตัดสินใจ และรับผิดชอบต่อกรรมที่ตนกระทำเต็มที่ เพราะโลกและสังคมจะสุข จะทุกข์ขึ้นอยู่กับการใช้เสรีภาพของมนุษย์

19. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดสุขภาวะองค์รวมเชิงพุทธของพระพรหมคุณากรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) และแนวคิดความสุขมวลรวมประชาชาติ (Gross National Happiness) ประเทศภูฏาน” ของจุฑาภรณ์ จิตเงิน (2555)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ จูฑาภรณ์ ได้กล่าวถึง ความเหมือนและความแตกต่างกันระหว่างความสุขทั้ง 2 ทรศนะ กล่าวคือ ในการนำเสนอเรื่องความหมายของความสุขนั้น ทั้งแนวคิดสุขภาวะองค์รวมเชิงพุทธของพระพรหมคุณาภรณ์ และแนวคิดความสุขมวลรวมประชาชาติ (GNH) ต่างให้ ความหมายของความสุขไปในแนวทางของพุทธศาสนา คือความสุข เป็นภาวะที่เกิดขึ้นจากภายใน และความสุขที่แท้จริงนั้นเป็นภาวะของจิตที่มีความเป็นอิสระจากปัจจัยภายนอก และมีคุณลักษณะของสภาพจิตที่มีศักยภาพในการรองรับการบรรลุทางปัญญา ซึ่งถือเป็นประตูไปสู่อิสรภาพที่แท้จริงของชีวิตต่อไปตามแนวทางของพุทธศาสนา นอกจากนี้ ยังมีลักษณะที่เหมือนกันอีกประการหนึ่งคือ ทั้งสองแนวคิดต่างก็มีมุมมองของการแสวงหาหรือพัฒนาความสุขอย่างเป็นองค์รวมของมิติต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องและเป็นส่วนหนึ่งซึ่งกันและกันของชีวิต สังคม และธรรมชาติ หากแต่ทั้งสองแนวคิด มินัยทางอุดมการณ์หรือเป้าหมายของความสุขสูงสุดที่ต่างกั้น คือ ความสุขสูงสุดในแนวคิดสุขภาวะองค์รวมเชิงพุทธของพระพรหมคุณาภรณ์ เป็นภาวะของความหลุดพ้น หรือเป็นอิสระจากทุกข์ทั้งปวง ตามความหมายทางพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือ พระนิพพาน ขณะที่แนวคิด ความสุขมวลรวมประชาชาติ (GNH) ถู้อธิบายแห่งพระโพธิสัตว์ เป็นอุดมการณ์ เป้าหมายของความสุขสูงสุดจึงอยู่ที่ความสุขและสุขภาวะของประชาชนรวมทั้งสรรพชีวิตทั้งหลายตามคติทางพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

จากการทบทวนงานวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนรกและสวรรค์ ทำให้เห็นว่าวิธีการตีความและสื่อสารเรื่องนรกและสวรรค์เป็นประเด็นหนึ่งที่สมควรได้รับความสนใจ ผู้ศึกษาเห็นตรงกันว่าเรื่องนรกและสวรรค์ เป็นคำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงการมีอยู่จริง มีการตีความให้เป็นเรื่องทางจิตวิทยา โดยเฉพาะในการสอนเรื่องกรรมและผลของกรรมในพระพุทธศาสนา ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์เป็นส่วนสำคัญของความคิดความเชื่อในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ถูกพูดถึงในวรรณคดีพื้นเมือง และยังเป็นความเชื่อของชาวพุทธจำนวนหนึ่งในสังคมไทย แม้ปัจจุบันจะมีอิทธิพลน้อยมากในการจูงใจให้คนทำความดีละเว้นความชั่ว ส่วนงานวิจัยเกี่ยวกับชีวประวัติ ผลงาน และบทบาทของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในสังคมไทย สะท้อนให้เห็นว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นั้นเป็นนักวิชาการที่โดดเด่นในเรื่องการใช้โยนิโสมนสิการ ให้เป็นประโยชน์ในด้านต่าง ๆ เช่น การเมือง สันติภาพ การศึกษา ผลงานของท่านสะท้อนถึงความเป็นผู้ที่ทันต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม และการตระหนักถึงความสำคัญของความเข้าใจปัญหาอย่างถ่องแท้และการแก้ปัญหาด้วยภูมิปัญญาในพระพุทธศาสนา

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นการสมควรที่จะได้ศึกษาวิธีการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ในธรรม
บรรยายและวิเคราะห์การสอนหัวข้อธรรมที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสอื่น ๆ ตลอดจนการใช้เหตุผลใน
ทรรศนะของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ อย่างรอบด้าน

บทที่ 2

ภูมิหลังความคิดทางวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ในบทนี้ เป็นการศึกษาถึงภูมิหลังความคิดทางวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) เริ่มตั้งแต่วิถีชีวิตในวัยเด็ก วัยศึกษา ตลอดจนการเข้ามาบวชในบวรพระพุทธศาสนา การผลิตงานวิชาการ และอุปนิสัยของท่าน เพื่อต้องการที่จะทราบภูมิหลังทางความคิด บุคลิกลักษณะ ความสนใจ ความหนักแน่น ความศรัทธาที่มีต่อพระพุทธศาสนา และทรรศนะวิถีคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งจะเป็ข้อมูลในการวิเคราะห์ถึงวิถีคิดในการตีความและการนำเสนอเรื่องนรกและสวรรค์รวมถึงคำสอนหัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส

2.1 ปฐมวัยแห่งการเรียนรู้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เกิดเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2481 ในครอบครัวของคหบดีชาวสุพรรณบุรี ท่านได้รับการบรรพชาเป็นสามเณร เล่าเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลีจนจบการศึกษาชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยคในขณะที่เป็นสามเณร ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อุปสมบทในฐานะนาคหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2504 ท่านยังสำเร็จการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และสอบได้วิชาชุดครู พ.ม. ในปี พ.ศ. 2506 (กระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานสภาสถาบันราชภัฏ, 2538) ท่านสนใจการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์พุทธศาสนา ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นหนังสือครั้งแรกในปี พ.ศ. 2507 ขณะที่สอนหนังสืออยู่ที่แผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ท่านได้รับเชิญให้บรรยายเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2515 ที่มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย ในโครงการของ University Museum (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 251) หลังจากนั้น ท่านก็ได้รับเชิญจากหน่วยงานของรัฐ สถานศึกษา และองค์กรต่าง ๆ ให้บรรยายในหัวข้อต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา คำบรรยายยังได้ถอดเทปและตีพิมพ์เป็นหนังสือ รวมผลงานทั้งหมดที่ตีพิมพ์เป็นหนังสือจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2566) รวม 679 เรื่อง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2563, หน้า 14) และยังมีผลงานที่ตีพิมพ์จนกระทั่งปัจจุบัน (พ.ศ. 2566) ออกมาอีกหลายเรื่อง โดยพบว่าในปี พ.ศ. 2565 มีหนังสือที่ตีพิมพ์ออกมา 4 เรื่อง และปีล่าสุด พ.ศ. 2566 อีก 1 เรื่อง (วัดญาณเวศกวัน, 2564, ออนไลน์)

ความเป็นมาของท่านนับว่ามีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการมีพื้นฐานชีวิตที่มาจากครอบครัวที่ค่อนข้างมีฐานะ พี่น้องร่วมบิดามารดาของท่านทั้งหมด 9 คน ได้รับการศึกษาที่ดี มีอาชีพการงานที่มั่นคง พี่ชายของท่าน 4 คน พี่ชายคนโตจบการศึกษาแพทยศาสตรบัณฑิต ประกอบอาชีพส่วนตัวโดยการเปิดคลินิก พี่ชายคนรอง จบการศึกษาจากสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ รับราชการในกรมการปกครอง คนที่ 3 จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษา ทำธุรกิจส่วนตัว คนที่ 4 จบการศึกษา ทันตแพทย์และเปิดคลินิกอยู่ที่อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี พี่สาวและน้องสาวเสียชีวิตไป 2 คน อีก 2 คน ยังมีชีวิตอยู่และมีความเป็นอยู่ที่ดี (อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 23) หากท่านยังอยู่ในเพศฆราวาส ท่านคงได้รับการศึกษาและมีอาชีพการงานไม่แตกต่างจากพี่น้อง อย่างไรก็ตาม ท่านกลับเลือกที่จะได้รับการศึกษาตามประเพณีของพระสงฆ์ไทย จบการศึกษาเปรียญธรรม 9 ประโยคและพุทธศาสตรบัณฑิตตามความนิยมในสมัยนั้น

2.1.1 การศึกษาในวัยเด็ก

ในวัยเด็ก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้รับการศึกษาเบื้องต้น เมื่อ พ.ศ. 2487 ที่โรงเรียนอนุบาลครูเฉลียว ตลาดศรีประจันต์ เรียนต่อประโยคประถมศึกษาที่โรงเรียนประชาบาลชัยศรี ประชาราษฎร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2488 -2490 หลังจากนั้นเข้าเรียนโรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา อำเภอสามพันธง จังหวัดพระนคร แต่เพราะเนื่องด้วยปัญหาสุขภาพของท่านที่เจ็บป่วยมาตั้งแต่เด็กเป็นเหตุผลหนึ่งที่ท่านตัดสินใจบรรพชาเป็นสามเณร ทั้งจากการชักชวนจากโยมพ่อและพี่ชายที่ให้เหตุผลของการบวชว่า บวชแล้วดีหลายอย่างรวมทั้งเรื่องสุขภาพ อีกอย่างหนึ่งบวชแล้วก็ยังได้เรียนหนังสือ อีกทั้งการบวชเพื่อแก้บนที่โยมแม่ของท่านบวชไว้เกี่ยวกับความเจ็บป่วย (อาภา จันทรสกุล, 2538) ดังนั้น เมื่อท่านบวชแล้วก็ต้องเพียรพยายามไปให้ถึงที่สุดในการศึกษาของความเป็นพระ จนกระทั่งสำเร็จการศึกษาเปรียญธรรม 9 ประโยค

2.1.2 ความเจ็บป่วย

เรื่องความเจ็บป่วยเป็นที่ทราบกันดีว่า ท่านมีสุขภาพที่ไม่ค่อยจะดีนัก อาจจะมีสังเกตได้ว่า ในระยะหลัง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 เป็นต้นมา ท่านได้เริ่มปลีกตัวออกไปอยู่ในถิ่นชนบทตามดงดอยที่ห่างไกล เนื่องด้วยการหายใจและการใช้เสียงที่ยากยิ่งขึ้น โดยไปอยู่ในสถานที่สัปปายะเพื่อพักผ่อนที่พอเหมาะตั้งแต่ยังเล็ก (พระพรหมคุณาภรณ์, 2558, หน้า 327) แม้ว่าปกติท่านจะดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน ซึ่งเต็มไปด้วยต้นไม้เป็นร่มเงา ตั้งอยู่ชานเมืองของกรุงเทพมหานคร พุทธศาสนิกชนจำนวนมาก ที่ประสงค์จะเดินทางไปที่วัดเพื่อทำบุญถวายสังฆทาน และฟังพระธรรมเทศนาจะพบว่าท่านไม่ได้อยู่จำพรรษาภายในวัดเมื่อสอบถามพระภิกษุหรือเจ้าหน้าที่วัด ก็จะได้รับคำตอบถึงเหตุผลในเรื่องของปัญหาสุขภาพ เรื่องความเจ็บป่วยนี้ท่านเคยเล่าว่า

อาตมา ตั้งแต่เกิด โยมเล่าว่า แทบจะไม่รอดชีวิต เป็นเด็กไข้โรคมามาก ตอนเด็ก ๆ แบบเบา ถึงขนาดว่า มีคนขึ้นบันไดมา กระดานไหว อาตมาก็ชักเลย ฉะนั้น เมื่อเทียบกับเมื่อก่อน ปัจจุบันนี้ สุขภาพอาตมานับว่าดีมาก ดีขึ้นเรื่อย ๆ ภาพที่ผ่านเข้ามายังพอดำได้ คือ ตอนนั้นยังเล็กมาก ผู้ใหญ่เอาตัวพาดแบกขึ้นบ่า พาไปหาหมอที่สุขศาลา เพราะหัวใจรั่ว

(อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 27)

ความเจ็บป่วยที่ต่อเนื่องมาโดยตลอดตั้งแต่เกิด น่าจะมีผลด้านลบต่อภาวะจิตใจของท่านพอสมควร แต่ผู้ใกล้ชิดท่านก็ประจักษ์ในภายหลังว่าไม่มีผลด้านลบใด ๆ เกิดขึ้นเลย ตามที่ท่านบรรยายเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของท่าน ดูจะเป็นการเล่าที่เกินจริง แต่ความจริงท่านเป็นอย่างนั้น และเป็นมาตั้งแต่เด็ก ฉะนั้น ความคิดทำที่ต่อความเจ็บป่วยของท่านจึงเป็นประเด็นสำคัญที่น่าสนใจยิ่ง

อาตมารู้สึกและบอกตัวเองมาตั้งแต่เด็กว่า โรคร้ายไข้เจ็บนั้นเกิดมาพร้อมอาตมาเป็นเพื่อนกันมา อาตมาไม่มองว่าเป็นศัตรู ตอนเด็ก ๆ จำได้ว่าบางครั้งกลับรู้สึกภูมิใจว่า เราป่วยแต่เราก็ทำได้ ตอนเรียนประถมก็มีได้เลื่อนชั้นกลางปีการศึกษา ตอนหลังการเจ็บป่วยกลับเป็นโอกาส เป็นเหตุให้มีเวลาเป็นของตัวเอง ได้เรียน ได้ทำงานเต็มที่ และเวลาป่วยก็มีคนมาช่วยเหลือ ให้ความเห็นใจ ก็ไม่เคยมองว่าเป็นสิ่งไม่ต้องการอะไร บางครั้งกลับมองว่า น้อยคนจะได้รับการประสบการณ์แบบเรา เช่น ได้รู้จักกับการผ่าตัด ได้ผ่ามาสองต่อถึง 2 ครั้ง หูข้างซ้ายที่เคยเกือบไม่ได้ยิน ก็ได้ยินเสียงกลับมา ก่อนไปผ่าตัดหรือไปเข้าโรงพยาบาล อาตมาก็ไปทำงานตามปกติ พอถึงเวลาจะผ่าตัดก็ไปให้หมอรักษา เสร็จธุระแล้ว ผ่าเสร็จแล้ว มีกำลังก็ทำงานต่อ ก็ไม่ทุกข์ร้อนอะไร อย่างตอนเรียนอยู่พุทธศาสตร์ปีที่ 2 ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเคยป่วยเป็นวัณโรคอย่างแรง อาจจะเป็นเพราะภูมิต้านทานที่อ่อนแอ ตอนนั้นอาเจียนเป็นโลหิต เป็นกระโถน ๆ ต้องหยุดเรียนไปถึง 1 ภาคเรียน แต่ทางมหาจุฬา ฯ ก็อนุญาตให้เข้าสอบได้ ก็ไปสอบ ก็สอบได้ดี และสอบผ่านบาลีประโยค 7 ด้วยในปีนั้น ตรงนี้ก็ได้รับความรู้สึกที่ดีว่า การเจ็บป่วยไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการเรียน ตอนป่วยโยมพ่อก็มาเฝ้าดูแลอยู่ระยะหนึ่ง พี่ชายก็คอยช่วยเหลือ เจ้าอาวาสก็เอาใจใส่ ก็ได้ความรู้สึกว่ามีแต่คนมาเห็นใจ มาคอยช่วยเหลือ อีกอย่าง อาตมาชอบศึกษา เวลาป่วยก็มีโอกาสได้ค้นสิ่งที่เกิดขึ้นกับตัวเอง เช่นเอา medical encyclopedia มาเปิดดู เวลาป่วยเป็นอะไร ก็ค้นดูตำรา ก็ได้ความรู้มากมายจากการเจ็บป่วยของตัวเอง”

(อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 28-29)

กล่าวได้ว่า ความเจ็บป่วยของท่านไม่ได้เป็นอุปสรรคของชีวิต แต่กลับเป็นโอกาสที่ทำให้ท่านได้รับโอกาสต่าง ๆ หลายอย่างจากครอบครัวและผู้คนรอบข้าง ตั้งแต่การได้มีเวลาเป็นของตัวเอง ไม่ต้องทำงานอื่นนอกจากการศึกษา ทำให้มีเวลาค้นคว้าเรื่องต่าง ๆ ที่ท่านสนใจมากขึ้น รวมถึงโรคร้ายไข้เจ็บของตนเอง ร่างกายและการแพทย์ การมีประสบการณ์การรักษาโรคร้ายไข้เจ็บ การ

ผ่าตัด ผู้คนรอบข้างเห็นใจและพร้อมช่วยเหลือ จนท่านไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นปมด้อยอย่างไร เมื่อท่านได้ศึกษาพระพุทธศาสนา ความเจ็บป่วยนี้น่าจะมีส่วนให้ท่านได้เข้าใจความจริงของชีวิตและซึมซับในพุทธธรรม โดยเฉพาะหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ อันเป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ทำให้ท่านได้ตระหนักถึงความจริงและดำรงอยู่อย่างผู้เข้าใจและเท่าทันความจริงของชีวิต และปิดกั้นช่องทางที่จะนำชีวิตไปสู่ความเสื่อมที่เปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดาของสังขารร่างกาย ด้วยความไม่ประมาท

2.1.3 มูลเหตุการบรรพชา

ปัญหาสุขภาพของท่านที่เจ็บป่วยมาตั้งแต่เด็กเป็นเหตุผลสำคัญที่ท่านตัดสินใจบรรพชาเป็นสามเณรตามคติความเชื่อของชาวพุทธในไทย ทั้งการบวชเพื่อแก้บนที่โยมแม่ของท่านบ่นไว้เกี่ยวกับความเจ็บป่วย หรือจากการชักชวนจากโยมพ่อและพี่ชายที่ให้เหตุผลของการบวชว่า *“บวชแล้วดีหลายอย่างรวมทั้งเรื่องสุขภาพ อีกอย่างหนึ่งบวชแล้วก็ยังได้เรียนหนังสือ”* (อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 42) การบวชแล้วได้เรียนหนังสือ ได้ศึกษาหาความรู้ในคำสอนของพระพุทธศาสนา อาจจะทำให้ท่านเห็นความจริงของชีวิตหรือที่เรียกว่าปลงชีวิต ทำให้ตระหนักได้แจ่มชัดยิ่งขึ้นว่าการบวชน่าจะเป็นหนทางเดียวที่คำสอนทางพระพุทธศาสนาจะช่วยเยียวยาชีวิตได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงบันดาลใจที่ทำให้ท่านบวชเป็นสามเณรอยู่เป็นระยะเวลาอันนานจนมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุมตลอด

ท่านมีมุมมองทัศนคติต่อความเจ็บป่วยในด้านบวก แทนที่จะเสียกำลังใจหรือโทษต่อโชคชะตาชีวิต ท่านกลับพลิกวิกฤตให้เป็นโอกาส ประโยคหนึ่งที่ท่านมักจะพูดอยู่เสมอ คือ *เปลี่ยนปัญหาให้เป็นปัญญา ความเจ็บป่วย คือทุกข์หรือปัญหา เมื่อเราประสบสถานการณ์ไม่ว่าจะดีหรือร้าย ก็ตาม ต้องหาประโยชน์จากเคราะห์นั้นให้ได้* (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 2) ความเจ็บป่วยกลับเป็นโอกาสในการเรียนรู้ของท่าน ดังที่ท่านได้เรียนรู้ความเจ็บป่วยจากการค้นคว้าอ่านสารานุกรมทางการแพทย์ นอกจากนี้ การบรรพชาเป็นสามเณรถึง 2 ครั้ง และมีโอกาสได้ศึกษาพระพุทธศาสนาตั้งแต่ยังเล็ก อาจจะเป็นสิ่งที่ทำให้ท่านได้ตระหนักถึงคุณค่าคำสอนของพระพุทธศาสนาที่สอนในเรื่องความไม่จีรังหรือความไม่แน่นอนของชีวิต จึงส่งผลให้ท่านเข้าใจในสังขารชีวิตตั้งแต่ยังเล็ก ทำให้เกิดความผูกพันกับคำสอนพระพุทธศาสนาและเกิดศรัทธาอย่างเต็มเปี่ยม ฉะนั้น เรื่องปัญหาสุขภาพการเจ็บป่วยของท่านที่นับว่าเจ็บป่วยมาตลอดจนกระทั่งบวชเป็นพระภิกษุนั้น หากมองในแง่คุณค่าคำสอนในพระพุทธศาสนาแล้ว กล่าวได้ว่า เป็นการช่วยเยียวยาจิตใจให้มีกำลังใจต่อสู้กับความเจ็บป่วยและช่วยให้ท่านเห็นถึงคุณค่าคำสอนในพระพุทธศาสนาว่าเป็นความจริงสามารถให้คำตอบกับชีวิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์ได้ จึงทำให้ท่านมุ่งมั่นในการที่จะนำพุทธธรรมไปบูรณาการร่วมกับศาสตร์อื่น ๆ ซึ่งส่งผลเกิดประโยชน์แก่มนุษย์อย่างสูงสุด

2.1.4 การศึกษาภายหลังบรรพชาอุปสมบท

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์จบการศึกษาเปรียญธรรม 9 ประโยค อันเป็นการจบการศึกษาสูงสุดของคณะสงฆ์ ในปี พ.ศ.2504 และจบการศึกษาปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2505 ซึ่งอยู่ในยุคแรกที่ท่านได้ทำงานเป็นอาจารย์สอนหนังสือในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา โดยสอนวิชาภาษาอังกฤษและธรรมะภาคภาษาอังกฤษ อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า ในปี พ.ศ. 2507 เพื่อนร่วมรุ่นพุทธศาสตรบัณฑิต รุ่นที่ 8 ซึ่งเป็นรุ่นเดียวกับท่านทั้งหมด 12 รูป พบว่า มี 2 รูป ได้เดินทางไปศึกษาต่อที่ประเทศอินเดีย และในปี พ.ศ. 2508 ได้เดินทางไปศึกษาต่อที่ประเทศอินเดียเพิ่มอีก 1 รูป ส่วนรูปที่เหลือหากยังครองเป็นเพศภิกษุอยู่ หลายรูปเลือกที่จะไปปฏิบัติศาสนกิจในต่างจังหวัดบ้าง อยู่ทำงานที่วัดของตนเองบ้าง นอกจากนี้ยังมีพระภิกษุผู้ที่จบพุทธศาสตรบัณฑิตในยุคหลัง ๆ ต่อมาต่างก็ทยอยเดินทางไปศึกษาต่อตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 128)

เป็นที่เข้าใจได้ว่าผู้ที่จบพุทธศาสตรบัณฑิตในยุคแรก ๆ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น พี่น้องเพื่อนร่วมรุ่นของท่านต่างก็เข้าทำงานเป็นครูอาจารย์หรือเจ้าหน้าที่ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งยังอยู่ในช่วงที่กำลังวางรูปร่างและตัวบุคคลที่จะกลับมาทำงานและกำลังสำคัญในการพัฒนาให้กับมหาวิทยาลัย อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กลับเลือกที่จะไม่ไปศึกษาต่อในระดับการศึกษาที่สูงขึ้นในต่างประเทศ รวมถึงปฏิเสธในตำแหน่งหน้าที่ทางการปกครองคณะสงฆ์ ในทรรศนะของผู้วิจัยเห็นว่า อาจเป็นไปได้ว่า ท่านให้ความสำคัญกับการสืบค้นหาความรู้ เพื่อที่จะนำความรู้ได้ศึกษาค้นคว้าอย่างละเอียดมาเขียนเป็นหนังสือ เพื่อที่จะให้พุทธศาสนิกชนได้เข้าใจหลักการสำคัญของคำสอนพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง ซึ่งจะเป็นประโยชน์มากกว่างานด้านปกครองหรือบริหาร ดังที่ท่านกล่าวว่า

อาตมามองในแง่รวม ๆ มองการพระศาสนาในประเทศไทย เราได้เห็นว่ามีความเสื่อมโทรมมานาน สภาพการศึกษา การไม่รู้เรื่องราว การหลงไขว่ไขวไปเรื่องไสยศาสตร์ เรื่องอะไรต่าง ๆ รุนวายนกันไปหมด พระก็ไม่มีความรู้ ญาติโยมก็ไม่รู้ พระก็ชักนำไม่ได้ อาตมาว่าการพระศาสนาต้องจัด ต้องปรับปรุงเยอะเหลือเกิน การบริหารปกครองก็เต็มที จะว่าอย่างไรก็ตาม ถ้าฐานทางธรรมวินัยตัวหลักนี้ไม่เข้มแข็งชัดเจนแล้ว คงจะไปไม่รอด งานด้านให้หลักการและความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตรงพระธรรมวินัยมีความสำคัญที่สุด ต้องให้ได้อันนี้ ถ้าไม่ได้แล้วไม่มีที่จับ ไม่มีหลัก จะบริหารจัดการอย่างไร จึงจัดไปตามความคิด ถึงแม้จะมีความสามารถอะไร ถ้าไม่มีหลักก็ไม่รู้จะตั้งอยู่บนฐานอะไร เอาอย่างไร ทิศทางมันไม่ชัด งานนี้จึงเป็นงานใหญ่ มีเนื้อหาต้องทำมาก อาตมาเองก็ปฏิเสธงานบริหารมาโดยตลอด ตอนนั้นท่านเคยจะให้เป็นเจ้าของคณะภาค อาตมาก็ไม่เอา

(พินิตา อัจฉนทรเพ็ญ, 2547, หน้า 157)

จากความตั้งใจดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นถึงวิสัยคิดเกี่ยวกับการศึกษาของท่านได้ว่า ในฐานะของความเป็นพระภิกษุ ไม่ได้มีความจำเป็นอื่นใดเลยที่จะไปศึกษาศาสตร์อื่น ๆ นอกจากการศึกษาคัมภีร์ว่า พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นฐานข้อมูลรองรับสำหรับบรรจุกำสอนทั้งหมดของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “พระธรรมวินัย” ฉะนั้น トラบไตที่พระไตรปิฎกยังไม่มีผู้ศึกษาค้นคว้าอย่างเพียงพอ นี่อาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ท่านไม่เลือกไปศึกษาต่อในระดับการศึกษาที่สูงขึ้น รวมถึงการปฏิเสธงานปกครองของคณะสงฆ์ แต่กลับมีฉันทะพอใจที่จะมุ่งเน้นศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกแทน ท่านอาจจะมองเห็นว่า พระไตรปิฎกเป็นแหล่งข้อมูลที่พระภิกษุสามเณรจำเป็นจะต้องค้นคว้าศึกษากันให้มาก โดยเฉพาะเมื่อจบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี อีกทั้งในยุคสมัยนั้น ยังขาดแคลนบุคลากรที่มีความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎก พุทธศาสนิกชนมีความสับสนไขว่เขวในการเข้าใจหลักการของพระพุทธศาสนา อีกทั้งพระภิกษุที่จบการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต ส่วนใหญ่เลือกที่จะไปศึกษาต่อในระดับการศึกษาที่สูงขึ้นในระดับปริญญาโทและปริญญาเอก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กลับเลือกที่จะยุติการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยเพียงเท่านั้น ในขณะที่เดียวกัน ก็มุ่งที่จะศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกด้วยตนเองและผลิตเป็นผลงานหนังสือออกมาสู่สาธารณะ สะท้อนถึงการเห็นคุณค่าของพระไตรปิฎก ในฐานะอันเป็นแหล่งขุมทรัพย์ทางความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่พระภิกษุสามเณรควรศึกษาค้นคว้าทำความเข้าใจ สิ่งสำคัญคือการประมวลคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดในรูปแบบและภาษาที่ชาวพุทธเข้าใจได้ง่าย เพราะฉะนั้น จึงเกิดเป็นความตั้งใจในงานที่ตัวเองปรารถนาที่จะเขียนงานหนังสือ ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไป

2.2 การผลิตงานวิชาการในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นอาจารย์สอนหนังสือและบริหารงานอยู่ที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 ถึงปี พ.ศ. 2517 รวมเป็นระยะเวลา 10 ปี ท่านได้ผลิตงานวิชาการในฐานะอาจารย์และนักวิจัย โดยเฉพาะตำราที่ใช้ประกอบการเรียนสำหรับนักศึกษา แม้จะได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ช่วยเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต้องทำงานสอนหนังสือและงานบริหารธุรการไปด้วย แต่ความตั้งใจในการค้นคว้าและเขียนหนังสือนั้นยังคงมีอยู่ หลังจากจบการศึกษาได้หนึ่งปีเศษ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2506 ท่านก็เริ่มเขียน พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา บาลี-ไทย-อังกฤษ เป็นงานแรก พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 120)

ในปี พ.ศ. 2507 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้รับหน้าที่เป็นอาจารย์สอนวิชาธรรมภาคภาษาอังกฤษ อยู่ในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา (โรงเรียนบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในปัจจุบัน) ได้เขียนบทเรียนทำเป็นหนังสือ English Lessons on Buddhism ขึ้นมา Book 1 Book 2 สำหรับทั้งสองชั้น แม้ในขณะที่เร่งเขียน English Lessons on

Buddhism ให้แก่ชั้นบาลีเตรียมฯ ก็ต้องเร่งเขียนบทเรียนสำหรับนักเรียนวันอาทิตย์พร้อมไปด้วย เช่น Jataka story (ต่อมาใช้ชื่อ Jataka Tale) พิมพ์ออกมาเป็นกระดาษใช้สำหรับแจกนักเรียน

ตาราง 1 รายการหนังสือที่เผยแพร่ระหว่างการทำงานที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ปีที่เผยแพร่	ชื่อผลงาน	ประเภท
2506	English Lessons on Buddhism Book I	การประพันธ์
2506	English Lessons on Buddhism Book II	การประพันธ์
2506	หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม	การประพันธ์
2507	English Lessons for Young Buddhists Book I, II	การประพันธ์
2507	Jataka tale book I, II	การประพันธ์
2512	ธรรมสำหรับชาวบ้าน Buddhism : A Layman's Guide to Life	การประพันธ์
2512	สถาบันสงฆ์ในสังคมไทย	การประพันธ์
2514	ประชุมพระนิพนธ์ เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	การประพันธ์
2514	พระพุทธศาสนาในเอเชีย	การประพันธ์
2514	พุทธธรรม ฉบับเติม	การประพันธ์
2515	English Lessons for Young Buddhists Book III	การประพันธ์
2515	โครงสร้างพระไตรปิฎก และความหมายในภาษาอังกฤษ และแนวอภิธรรม 7 คัมภีร์	ธรรมกถา ปาฐกถา
2515	พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม	การประพันธ์
2517	สถาบันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน	การประพันธ์
2517	บทเรียน 25 ปี คนไทยเรียนรู้หรือยัง ?	ธรรมกถา ปาฐกถา
2517	เกณท์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม	ธรรมกถา ปาฐกถา

อ้างอิง https://www.watnyanaves.net/th/book_search_advanced

จากผลงานที่เกิดขึ้นในยุคที่ท่านทำงานเป็นอาจารย์สอนที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น ทำให้เห็นว่า ท่านเป็นพระภิกษุในจำนวนน้อยที่มีความรู้ความสามารถในการใช้ภาษาอังกฤษและสามารถสอนธรรมะเป็นภาษาอังกฤษได้ บทเรียนจำนวนมากที่มีเนื้อหาเป็นภาษาอังกฤษ เช่น Jataka Tale Book, English Lessons on Buddhism เป็นต้น ผลงานที่ผลิตออกมาแสดงให้เห็นว่าสมัยนั้นมีหนังสือภาษาอังกฤษค่อนข้างจำกัด และที่เหมาะสมกับพระภิกษุสามเณรก็ยังมีน้อยมาก ท่านจึงเรียบเรียงเขียนขึ้นมาใหม่ โดยใช้เรื่องหัตถ์อ่านที่เหมาะสมกับผู้เรียนและเป็นที่ยึดเหนี่ยวสำหรับพระภิกษุสามเณรอยู่แล้ว เพื่อให้ผู้เรียนสามารถเรียนรู้ได้เร็วขึ้น

รายชื่อผลงานในตารางข้างต้นยังสะท้อนถึงปัญหาของการศึกษาพระไตรปิฎกบาลี กล่าวคือ หนังสือที่จะใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎกยังมีจำนวนไม่มากนัก โดยเฉพาะหนังสือประเภทพจนานุกรม สารานุกรม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาษาอังกฤษ เผยแพร่โดยสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) เนื่องจากท่านเห็นความสำคัญของกลุ่มงานหนังสือกลุ่มสารานุกรมนี้ตั้งแต่ยังเยาว์วัย จึงน่าจะเป็นแรงผลักดันให้ท่านคิดอยากจะทำหนังสือกลุ่มนี้ขึ้นมาเป็นอันดับแรก เมื่อท่านได้เข้ามาทำงานเป็นอาจารย์ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้ดำริทำหนังสือขึ้น ดังที่ท่านได้บอกเล่าไว้ว่า

ขอบหนังสือประเภท Reference เพราะฉะนั้น เวลาสอนพระนักเรียน ก็นึกอยากจะทำ Dictionary ให้นักเรียน คือว่าเราชอบด้วย แล้วก็เห็นคุณค่าหนังสือประเภทนี้ เพราะหนังสือ Dictionary เป็นสิ่งจำเป็น พระเณรควรจะได้มีหนังสือที่จะศึกษาค้นคว้า จึงคิดทำ Dictionary of Buddhism ขึ้นมา

(พินิตา อัจฉนทรเพ็ญ, 2547, หน้า 152)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มีความคิดในการที่จะผลิตงานที่ท่านตั้งใจอยากจะทำ ดังที่ท่านได้เปิดเผยถึงความตั้งใจในการที่จะทำในงานส่วนที่ตนเองมีฉันทะซึ่งสอดคล้องกับรายการหนังสือที่ท่านอยากจะทำไว้ตั้งแต่เมื่อครั้งเรียนจบพุทธศาสตรบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปี 2506 ในหนังสือ *มหาจุฬาฯ งามสง่าสดชื่น กลางทะเลแห่งคลื่นลม* ว่า

กลางปี 2506 นั้น คิดว่าน่าจะทำหนังสืออะไรบ้าง จะได้เป็นประโยชน์ที่จะให้เจริญปัญญาในหลักพระพุทธศาสนา และสมกับความต้องการของยุคสมัย ก็เลยบันทึกรายการงานที่จะทำไว้

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 119)

รายการหนังสือที่บันทึกไว้มีจำนวน 10 รายการ (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 120) มีดังนี้

ตาราง 2 บันทึกรายการหนังสือที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ตั้งใจเขียน

ลำดับ	รายการหนังสือ
1	ปทานุกรมพุทธศาสนา สำหรับนักเรียนและประชาชน
2	พจนานุกรมศัพท์ธรรมะ อังกฤษ-ไทย, ไทย-อังกฤษ
3	พจนานุกรมศัพท์ธรรมะ ชั้นอภิธรรม
4	พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ พร้อมด้วย Supplement ส่วนบุคคล สำคัญ, ศัพท์วินัย, พร้อมคำจำกัดความ และธรรมประเภท
5	สารานุกรมพุทธศาสนา ศัพท์ที่ควรรู้ทั่วไป
6	หลักพระพุทธศาสนา ตามแนวพุทธพจน์
7	พระพุทธพจน์สำคัญ (เหมือนเล่มบน)
8	ปทานุกรมศัพท์ธรรม-วินัย (บาลี-บาลี) โดยสัททตถาธิบาย, อรรถวิเคราะห์ ตามอรรถถา วินัย
9	ธรรมประเภทปทานุกรม (จากพระไตรปิฎก อรรถถา ฎีกา ฯลฯ)
10	บาลีแบบ (บาลีที่เป็น Format)

จากรายการหนังสือข้างต้น ท้ายที่สุดแล้วพบว่าสำเร็จออกมาเพียงไม่กี่เรื่องเท่านั้น บางรายการก็ได้มีการรวบรวมมาอยู่ในเล่มเดียวกันและปรับเปลี่ยนเป็นชื่อใหม่ เช่น หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ซึ่งเป็นผลงานที่มีการรวมของงาน 3 ชิ้น คือ 1) พจนานุกรมพุทธศาสตร์หมวดธรรม 2) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ 3) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย กล่าวคือ งาน 3 ชิ้นนี้เดิมเป็นงานต่างหากกัน และเกิดขึ้นคราวต่างกัน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, คำนำ) เมื่อนำงานทั้ง 3 ชิ้นนี้มารวมกัน จึงเป็นเครื่องเสริมกันและกัน หนังสือพจนานุกรม ฉบับประมวลธรรม เล่มนี้มีความสำคัญในการเป็นเครื่องมือช่วยศึกษาพระพุทธศาสนา เพราะแสดงข้อมูลเกี่ยวกับศัพท์ภาษาบาลี ศัพท์ภาษาอังกฤษ และความหมาย ทั้งยังบอกแหล่งที่มาในพระไตรปิฎกและอรรถถาซึ่งผู้ศึกษาสามารถค้นคว้าต่อได้ นอกจากนี้ หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ซึ่งเป็นหนังสือที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์เฉพาะหน้า เนื่องด้วยเป็นงานฉุกเฉิน นอกเหนือไปจากโครงการที่มีอยู่เดิม สำเร็จออกมาและพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2522 เป็นหนังสือที่รวบรวมศัพท์ที่ควรรู้ทั่วไป เพราะเป็นพจนานุกรมกึ่งสารานุกรมที่รวบรวมและอธิบายคำศัพท์ทั่วไปทุก

ประเภทที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หลักธรรม พระวินัย พิธีกรรม เป็นต้น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, คำชี้แจง) ส่วนรายการอื่น ๆ ที่ไม่สำเร็จเป็นผลงานออกมานั้น คงเป็นเพราะด้วยภาระหน้าที่ ในที่สุด ท่านได้ตัดสินใจลาออกจากการเป็นอาจารย์ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมถึงปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์เพื่อศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกและเขียนหนังสืออย่างจริงจัง โดยให้เหตุผลว่า งานเรื่องเนื้อหาสาระพระธรรมวินัยเป็นฐานที่สำคัญที่สุด ถ้าหากว่าไม่มี ความชัดเจน พระศาสนาก็จะอ่อนแอไปหมด (พินิตา อัจฉรินทร์เพ็ญ, 2547)

อย่างไรก็ตาม ผลงานหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม จัดว่าเป็นงานหนังสือประเภทอ้างอิงทางพระพุทธศาสนาก็สำเร็จออกมาตามความตั้งใจปรารถนาไว้ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจทั่วไปสำหรับเป็นคู่มือประกอบการศึกษาพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านได้กล่าว ความสำคัญของการใช้หนังสือดังกล่าวไว้ว่า

อนึ่งผู้ใช้นี้พึงตระหนักว่า หลักธรรมต่าง ๆ ที่ประมวลไว้ในพจนานุกรมนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่ได้คัดเลือกมา มิใช่ทั้งหมดในพระไตรปิฎก พึงถือพจนานุกรมนี้เป็นเพียงฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าธรรมให้ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป อีกประการหนึ่ง คำอธิบายข้อธรรมต่าง ๆ ในพจนานุกรมนี้ จัดทำในลักษณะเป็นตำราหรือเป็นแบบแผน จึงยึดเอาหลักฐานในคัมภีร์เป็นบรรทัดฐานก่อน และให้ความสำคัญแก่คัมภีร์ทั้งหลายตามลำดับชั้น เช่น พระไตรปิฎกเหนือ อรรถกถา อรรถกถาเหนือมติอาจารย์รุ่นหลัง และเหนืออัตโนมติ เป็นต้น พึงใช้พจนานุกรมนี้เป็นที่ปรึกษา โดยมีความเข้าใจดังกล่าวนี้เป็นพื้นฐานอยู่ในใจ จะได้คิดขยายความต่อออกไปอีกได้ อย่างมีหลักและมีขั้นต้น ตลอดจนวิจารณ์ได้อย่างมีหลักเกณฑ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561 คำนำ)
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ส่วนหนังสือพุทธธรรม (ฉบับเดิม ตีพิมพ์ครั้งแรก 2514) ซึ่งได้อธิบายหลักธรรมสำคัญ ๆ แยก ออกเป็นบท ๆ และจัดกลุ่มบทเหล่านั้นออกเป็น ภาค ๆ เป็นผลงานที่เกิดขึ้นมาในภายหลังจากที่ท่าน ได้รับนิมนต์ให้เขียน ตามที่ท่านได้เขียนบันทึกประกอบในการพิมพ์ครั้งที่ 10 ของหนังสือพุทธธรรม ฉบับเดิม ว่า

พุทธธรรม ฉบับเดิม หนา 206 หน้า เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นตามคำอาราธนาของ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย รวมอยู่ใน หนังสือชุด “วรรณไวทยาการ” ซึ่งโครงการตำราฯ จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่น นราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ วันที่ 25 สิงหาคม 2514

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2563, หน้า 453)

หนังสือพุทธธรรม นับว่าเป็นผลงานที่เป็นประโยชน์แก่สังคมไทยเป็นอย่างมาก เพราะเป็นการศึกษาค้นคว้าโดยตรงจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้วประมวลเนื้อหาคำสอนของพระพุทธเจ้า ออกมาอธิบายเป็นภาษาไทยที่เข้าใจได้ง่าย ผู้ที่ศึกษาอ่านหนังสือพุทธธรรมจะสังเกตได้ว่าท่านได้ทำอ้างอิงที่มาของพุทธพจน์ในหนังสือพุทธธรรม แสดงให้เห็นว่าเป็นการเขียนโดยใช้พระไตรปิฎกเป็นพื้นฐาน และเปรียบเสมือนเป็นอรรถกถาร่วมสมัย (เสถียรพงษ์ วรรณปก, 2532, หน้า 3) บอกที่มาของแหล่งข้อมูลอย่างชัดเจนว่านำมาจากเนื้อหาส่วนไหนของพระไตรปิฎกหรืออรรถกถา

หนังสือทั้งสองเรื่องสำเร็จออกมาเป็นผลงานทางวิชาการนั้นนับว่าเป็นผลงานที่ทรงคุณค่า และเป็นคุณูปการต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง เพราะต้องอาศัยความเพียรและความศรัทธาอย่างแรงกล้า มีการวางแผนการเขียนอย่างรอบคอบ ความอดทนต่อสู้กับภาระงานอันหนัก และปัญหาสุขภาพ หนังสือพุทธธรรมได้รับการยกย่องว่ามีความดีเด่นทั้งด้านเนื้อหาและสาระ การใช้ภาษา การใช้เป็นคู่มือทางความรู้และความประพฤติปฏิบัติ

จากการผลิตผลงานวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในขณะที่ทำงานสอนอยู่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยตามที่ผู้วิจัยนำข้อมูลมาเสนอนี้ จะเห็นถึงวิสัยทัศน์ของท่านได้ว่า ท่านมุ่งเน้นในการวางรากฐานสำหรับนักศึกษาในมหาวิทยาลัยสงฆ์ อย่างเช่นการทำหนังสือแบบเรียนภาษาอังกฤษสำหรับพระภิกษุสามเณร พจนานุกรมพระพุทธศาสนา เนื่องด้วยว่าเป็นสิ่งจำเป็นต้องมีใช้คู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนา ในขณะเดียวกันสะท้อนถึงการตระหนักถึงปัญหาของการศึกษาพระไตรปิฎกบาลี กล่าวคือ ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกบาลียังมีหนังสือที่จะใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎกไม่มากนัก โดยเฉพาะหนังสือประเภทพจนานุกรม สารานุกรม จึงน่าจะเป็นแรงผลักดันให้ท่านคิดอยากจะทำหนังสือกลุ่มนี้ขึ้นมาเป็นอันดับแรก นับเป็นการวางพื้นฐานเบื้องต้นไว้สำหรับคนหลายกลุ่ม ทั้งในส่วนนักศึกษาที่เป็นพระภิกษุสามเณรผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนาแล้วต้องไปเผยแผ่สอนธรรมะให้กับประชาชน การวางรากฐานภาษาอังกฤษสำหรับพระภิกษุสามเณร ที่อาจจะต้องออกไปเผยแผ่ธรรมะในต่างประเทศ หรือวางรากฐานเบื้องต้นให้กับนักเรียนนักศึกษาและคนทั่วไป เช่น การจัดทำบทเรียนธรรมะภาคภาษาอังกฤษให้กับโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เป็นต้น

ทุก ๆ ผลงานหนังสือมีความเป็นวิชาการ สำหรับเป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา และเป็นงานที่เกิดขึ้นจากการค้นคว้าโดยยึดเอาตัวพระไตรปิฎกเป็นหลัก แสดงให้เห็นถึงการพยายามทำเนื้อหาคำสอนของพระพุทธศาสนาให้เป็นศาสตร์ (science) กล่าวคือ การทำให้พระพุทธศาสนามีเนื้อหาเป็นวิชาการ โดยที่ผู้ศึกษาสามารถกลับเข้าไปศึกษาค้นคว้าจาก

พระไตรปิฎกได้โดยตรง โดยใช้พจนานุกรมที่ท่านทำเป็นเครื่องมือให้เข้าถึงตัวเนื้อหาของพระไตรปิฎกได้ง่ายขึ้น หนังสือของท่านจึงแสดงหลักธรรมคำสอนที่เป็นวิชาการมีความเป็นเหตุเป็นผล สามารถอธิบายและทำความเข้าใจได้ สะท้อนถึงวิถีคิดของท่านว่า การที่จะเขียนหนังสือหรือการที่จะยืนยันอะไรสักอย่างหนึ่ง จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกลับไปแหล่งข้อมูลที่สำคัญอันเป็นหลักเดิม และแหล่งข้อมูลที่ท่านยึดถือมาโดยตลอด ก็คือพระไตรปิฎก

2.3 การผลิตงานวิชาการภายหลังออกจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

หลังจากที่ท่านทำงานที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ 10 ปี (2507-2517) ท่านได้ลาออกจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปีพ.ศ. 2517 (พระพรหมคุณาภรณ์, 2558, หน้า 54) เพื่อปลีกตัวไปทำงานหนังสือโดยมีอิสระและมีเวลาในการเขียนหนังสือมากขึ้น ในช่วงนี้เองท่านได้ผลิตงานที่มีเนื้อหาด้านพุทธศาสนาหลากหลายประเด็นโดยยึดถือพระไตรปิฎกเป็นแหล่งข้อมูลอ้างอิงสำคัญ ในขณะเดียวกัน ท่านเริ่มมีชื่อเสียง เป็นที่ยอมรับในระดับประเทศและนานาชาติมากขึ้น

2.3.1 การบูรณาการพระพุทธศาสนากับสังคมไทย

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มีความแตกฉานในหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เห็นได้จากผลงานการรวบรวมพจนานุกรมพุทธศาสตร์ การเขียนหนังสือพุทธธรรม ในช่วงเวลาที่ผ่านมา หลังจากที่ท่านลาออกมาทำงานวิชาการอิสระเต็มตัว ท่านได้เขียนหนังสือเพิ่มเติมอีกหลายเล่ม เช่น ธรรมญูชีวิต, กาลานุกรม: พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก เป็นต้น และได้รับนิมนต์ให้แสดงธรรมที่เป็นการบูรณาการหลักธรรมวินัยหรือหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนากับศาสตร์อื่น ๆ (Engaged Buddhism) ทำให้พระพุทธศาสนามีคุณค่า สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมร่วมกับศาสตร์อื่น ๆ ได้อย่างน่าสนใจ เช่น

1. การประยุกต์คำสอนร่วมกับเศรษฐศาสตร์ โดยการนำหลักการคำสอนพระพุทธศาสนา มาใช้ในการอธิบายหลักเศรษฐศาสตร์ในมุมมองของพระพุทธศาสนา โดยชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของเศรษฐศาสตร์แห่งยุคอุตสาหกรรม พร้อมก็นำเสนอลักษณะสำคัญและหลักการทั่วไปบางประการของเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ โดยการบริโภคแบบพุทธ คือการใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ ซึ่งทำให้ได้รับความพึงพอใจโดยมีคุณภาพชีวิตเกิดขึ้น (พระธรรมปิฎก, 2539, หน้า 47)

2. การประยุกต์คำสอนร่วมกับการแพทย์ โดยกล่าวถึงความสัมพันธ์ของการแพทย์กับประโยชน์สุขในทางสัมฤทธิ์ผลที่พึงเกิดขึ้นกับผู้ที่ได้รับการรักษา ปัญหาในการแพทย์แบบสมัยใหม่ แนวความคิดและบทบาทของแพทย์ จากเดิมที่ว่าความหมายของ “แพทย์” คือ ผู้รักษาคนเจ็บไข้

แพทย์ได้จำกัดบทบาทและการปฏิบัติของตัวเองลงไป จนกระทั่งกลายมาเป็นผู้รักษาร่างกายของคนเจ็บไข้ คือไม่ได้รับการรักษาคนที่เจ็บไข้แล้ว แต่เป็นเพียงผู้รักษาร่างกายที่เจ็บไข้ การมองปัญหาของมนุษย์มองทุกข์มองโรคภัยไข้เจ็บ พร้อมทั้งการรักษาบำบัด เป็นระบบความสัมพันธ์ขององค์ประกอบที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน (พระธรรมปิฎก, 2541, หน้า 11)

3. การประยุกต์คำสอนร่วมกับนิติศาสตร์ โดยกล่าวถึง การนำหลักการแนวคิดของพระพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องกับกฎหมายหรือนิติศาสตร์ หลักการพื้นฐานของกฎหมายนั้น ต้องมาจากธรรม ต้องชอบธรรม และต้องเพื่อธรรม โดยให้วินัยตั้งอยู่บนหลักการแห่งธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์, 2560, หน้า 114) เป็นต้น

กล่าวได้ว่า การนำหลักการหรือแนวคิดคำสอนของพระพุทธศาสนาไปบูรณาการร่วมกับศาสตร์ต่าง ๆ ในสังคมไทย สะท้อนภาพให้เห็นว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้รอบรู้ในหลาย ๆ ศาสตร์ การนำเสนอถึงประเด็นปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหาของแต่ละศาสตร์สาขาที่กำลังเผชิญนั้น โดยการยกหลักการของพระพุทธศาสนาขึ้นมาพูดถึง ไม่เพียงแต่สะท้อนปัญหาจากมุมมองพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนาคิดอย่างไรกับเรื่องนั้น ๆ แต่สื่อด้วยว่า นิติศาสตร์ที่ดีที่สุดควรเป็นอย่างไร เศรษฐศาสตร์ที่ดีที่สุดควรเป็นอย่างไร เป็นต้น ซึ่งผู้ฟังหรือผู้อ่านซึ่งเป็นคนในสาขาวิชานั้นสามารถนำไปพิจารณาต่อเพื่อแก้ปัญหาในแนวทางของตนเองได้

2.3.2 การปกป้องพระธรรมวินัยโดยใช้ข้อมูลจากพระไตรปิฎก

คุณลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นั้น คือการนำหลักฐานข้อมูลความจริงของคัมภีร์พระไตรปิฎกมานำเสนอหรือโต้แย้งความเห็นต่าง ซึ่งท่านมองว่าการเผยแพร่พระพุทธศาสนาบางสำนักหรือบางลัทธิในสังคมไทย บางครั้งมีการบิดเบือนข้อมูลจากความเป็นจริง ส่งผลเกิดเป็นเรื่องราวที่อาจจะเป็นผลเสียหายแก่พระศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่พระธรรมวินัย ในฐานะของพระภิกษุจึงเป็นจึงเป็นหน้าที่ของท่านที่จะออกมาปกป้อง โดยเขียนหนังสือให้เป็นข้อมูลความรู้ทางการศึกษาแก่ประชาชนซึ่งเป็นเรื่องสำคัญ และแหล่งข้อมูลที่ท่านยึดถือและให้ความสำคัญก็คือ พระไตรปิฎก ที่ถือเป็นแกนกลางของพระศาสนา พระไตรปิฎกจึงเป็นหลักฐานยืนยันอ้างอิงขั้นสุดในการแสดงข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังที่มีผลงานหนังสือที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่พูดถึงอย่างกว้างขวางในสังคมซึ่งกระทบถึงหลักการใหญ่ของพระศาสนา เช่น

1. กรณีสันตือโศก (เผยแพร่ในปี 2531)

ในปี พ.ศ. 2531 สำนักสันตือโศกนั้น ซึ่งก่อตั้งโดยสมณะโพธิรักษ์หรืออดีตพระโพธิรักษ์และยังเป็นผู้นำของชาวชุมชนชาวโศก ซึ่งถือได้ว่าเป็นความเคลื่อนไหวทางพระพุทธศาสนาแนวใหม่ในสังคมไทยที่มีแนวคิดหลักการปฏิบัตินอกแนวจารีตและมีความขัดแย้งค่อนข้างสูงกับพระพุทธศาสนาที่เป็นกระแสหลัก (ภัทรพร สิริกาญจน, 2540, หน้า 1) พระโพธิรักษ์มีแนวคิดปฏิเสธอำนาจการปกครองของมหาเถรสมาคมและได้ประกาศลาออกจากการปกครองคณะสงฆ์มาตั้งกลุ่มชาวโศกซึ่งเป็นกลุ่มนักบวชอิสระและไม่ขึ้นต่อกฎหมายของคณะสงฆ์ นอกจากนี้มีปัญหากับการทำผิดกฎหมายบ้านเมือง เช่นการตั้งตัวเป็นพระอุปชฌาย์บวชพระเอาเอง โดยไม่ได้รับการแต่งตั้ง เป็นต้น

อีกทั้ง ยังมีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมวินัยที่คลาดเคลื่อนและอาจส่งผลกระทบต่อพระธรรมวินัยที่เห็นชัด ได้แก่ปัญหา ด้านศีล (ความประพฤติ) และด้านทิฐิ (ความเห็น ความเข้าใจ ความเชื่อ การตีความ) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ชี้ให้เห็นถึงประเด็นความสำคัญของพระธรรมวินัยในฐานะรากฐานสำคัญของพระศาสนา เช่น การให้อธิบายความหมายของคำว่า “อนุปสัมบัน” ซึ่งไม่ตรงกับความหมายที่พระไตรปิฎกได้ให้ไว้ พระโพธิรักษ์ อ้างว่าตนรู้ความหมายนั้นด้วยญาณ ได้อธิบายความหมายไว้ว่า “อนุปสัมบัน หมายถึงคนที่ยังไม่ได้บรรลุภูมิธรรมถึงขั้น ไม่ว่าจะเป็พระภิกษุสามเณรหรือเป็นคฤหัสถ์ แต่ผู้ใดได้บรรลุภูมิธรรมถึงขั้นแล้ว ไม่ว่าจะเป็ภิกษุสามเณรหรือคฤหัสถ์ก็ตาม ก็ไม่เป็อนุปสัมบัน” สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้แย้งความหมายที่พระโพธิรักษ์ได้ให้ไว้ โดยยกข้อความที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกมาแสดงให้เห็นว่า

ความหมายของอนุปสัมบัน ท่านกำหนดไว้ในพระไตรปิฎก โดยกำกับไว้กับบทบัญญัติที่ชัดเจนทีเดียวว่า “อนุปสัมบัน ได้แก่ คนอื่นนอกจากภิกษุและภิกษุณี” (วินย.2/306/211) แต่พระโพธิรักษ์ไม่ยอมรับความหมายนี้ กลับให้ความหมายใหม่ เป็นการไม่ยอมรับพระไตรปิฎก เท่ากับกล่าวว่าพระไตรปิฎกผิด และเมื่อให้ความหมายใหม่ ก็ไม่มีหลักฐานอะไรมาแสดง นอกจากว่ารู้ด้วยญาณ (พระเทพเวที, 2531, หน้า 45-46)

2. กรณีธรรมกาย (เผยแพร่ในปี 2542)

วัดพระธรรมกายสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2513 สังกัดคณะสงฆ์มหานิกาย ตั้งอยู่ที่ตำบลคลองสาม อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ได้รับอนุญาตให้ตั้งเป็วัดโดยสมบูรณ์ตามประกาศกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2530 โดยมีพระเทพญาณมหามุนี หรือ พระไชยบูลย์ ธมมชโย เป็นเจ้าอาวาส จุดกำเนิดของวัดพระธรรมกายและการปฏิบัติสมาธิวิชาธรรมกาย

เกิดจากการสอนของหลวงพ่อมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร) ที่ถ่ายทอดวิธีการปฏิบัติให้แก่คุณยาย อาจารย์มหัศจรรย์อนุบาลิกัจฉ์ ขนบกยุง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2481 และคุณยายได้สอนวิธีการปฏิบัติธรรมดังกล่าวให้กับพระเทพญาณมหามุนี หรือ หลวงพ่อธัมมชโย (ตรี บุญเจือ, 2560, หน้า 506-507) วัดพระธรรมกายถือได้ว่ามีความพร้อมในทุนทรัพย์และบุคลากร มีการจัดโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ทั้งการจัดโครงการบวชพระครั้งละจำนวนมาก หรือ การเดินธุดงค์ตามเมืองใหญ่ ๆ

ปลายปี พ.ศ. 2541 ได้เกิดปัญหากรณีของวัดพระธรรมกายขึ้น มีการเผยแพร่เอกสารของวัดพระธรรมกาย ที่พยายามสร้างความชอบธรรมให้แก่แนวคิดคำสอนและกิจกรรมต่าง ๆ เผยแพร่ออกสู่สาธารณชนอย่างกว้างขวาง คำสอนที่ปรากฏอยู่ในเอกสารมีเนื้อหาที่จะก่อความเข้าใจคลาดเคลื่อน ผิดพลาดสับสนแก่ประชาชนและอาจถึงขั้นทำให้พระศาสนาสิ้นคลอนได้ มีลักษณะที่ชวนให้เกิดข้อสงสัยและตั้งคำถามว่า หลักการคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะนิพพานนั้น มีความไม่ชัดเจน ไม่แน่นอน ยังหาข้อสรุปไม่ได้ เป็นความคิดเห็นหรืออย่างไร เช่น นิพพาน เป็นอัตตาหรืออนัตตา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จึงเขียนหนังสือออกมาชี้แจงเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในหลักการพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพระไตรปิฎก ในฐานะคำสอนจากพระพุทธเจ้าโดยตรง ในประเด็นที่ว่า นิพพานเป็นอัตตาหรืออนัตตานั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้ยกข้อความพุทธพจน์จากพระพระไตรปิฎกและอรรถกถาเพื่อยืนยันหลักการให้ชัดเจนว่า พระไตรปิฎก บาลี ปรากฏข้อมูลหลักฐานว่า นิพพานเป็นอนัตตา ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ในเรื่องนี้ พระพุทธศาสนาเถรวาทที่เรานับถือกันอยู่เป็นหลักในประเทศไทยนี้ มีหลักที่ใช้พระไตรปิฎกบาลีเป็นมาตรฐานที่อ้างอิง และมีคัมภีร์รองลงมา ตั้งแต่อรรถกถาภาษาบาลี เป็นเครื่องประกอบให้มั่นใจว่าลงตัวแล้วทั้งสายอย่างนั้น ๆ ในพระไตรปิฎกบาลีนั้น มีหลักที่บอกว่า นิพพานไม่เป็นอัตตา (เป็นอนัตตา) ตามพุทธพจน์สำคัญ เช่นว่า “สพเพ ธมมา อนตตา” (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) และมีคำวินิจฉัยไว้ในพระไตรปิฎกบาลีนั้นเองว่า “นิพพานญเจว ปณตติ อนตตา อิติ นิฉนยา” (“นิพพานและปัญญา เป็นอนัตตา”) วินิจฉัยมีอย่างนี้ และในอรรถกถาก็รู้กันมาลงตัว เช่นว่า “สพเพ ธมมา อนตตาทิ นิพพานํ อนโตกริตวา วุตตํ” (ชื่อว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” นั้น พระพุทธเจ้าตรัสรวมทั้งนิพพานด้วย) และ “นิพพานธมโม อตตสเสว อภาวโต อตตสุญญ” (ธรรม คือ นิพพาน ว้างจากอัตตา เพราะไม่มีอัตตานั่นเอง) พระพุทธศาสนาเถรวาทมีหลักว่า นิพพานเป็นอนัตตา ตามมาตรฐานของตนคือพระไตรปิฎกบาลีอย่างนี้ (พระธรรมปิฎก, 2542, หน้า 38)

3. รู้จักพระไตรปิฎก ให้ชัด ให้ตรง (กรณีพระคึกฤทธิ์) (เผยแพร่ในปี 2558)

พระคึกฤทธิ์ โสตถิผโล เจ้าอาวาสวัดนาป่าพง เป็นพระภิกษุที่ได้รับการอุปสมบทในสายของพระโพธิญาณเถระ หรือ หลวงปู่ชา เมื่อปี 2545 ได้ก่อตั้งวัดนาป่าพงขึ้นที่จังหวัดปทุมธานี ท่านมีความสนใจในการศึกษาค้นคว้าพุทธวจนะซึ่งเป็นตรัสออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าโดยตรงจากพระไตรปิฎก หลังจากนั้นได้นำมาเผยแพร่ ท่านเป็นที่รู้จักในวงกว้างมาก เมื่อท่านได้ประกาศว่าสิกขาบทตามพุทธวจนะมีเพียง 150 ข้อ แต่ที่ถือปฏิบัติ 227 ข้อ เพราะเพิ่มเติมขึ้นมาในภายหลัง

ประมาณกลางปี พ.ศ. 2552 พระคึกฤทธิ์ โสตถิผโล วัดนาป่าพง ได้นำพระในวัดของท่านสวดพระปาติโมกข์ลดจาก 227 ข้อ เหลือ 150 ข้อ มาเป็นระยะเวลา 8 ปีแล้ว ภายหลังได้มีการจัดทำหนังสือออกมาเผยแพร่ ที่มีชื่อเรียกว่า พุทธวจนะ พร้อมกับอ้างอิงแหล่งข้อมูลที่มาคลุมเคลือไม่ชัดเจน โดยพระคึกฤทธิ์ อ้างว่า การที่ท่านสวดพระปาติโมกข์ลดจาก 227 ข้อ เหลือ 150 ข้อนั้น ท่านกล่าวว่า เป็นพุทธพจน์ โดยมีมูลเหตุมาจากการที่ท่านได้อ้างว่า ศีลของพระ 150 ข้อนั้นมาจากพระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ ทั้งนี้เกิดจากปัญหาของการแปลความหมายของคำภาษาบาลีคำหนึ่ง คือคำว่า สาทิกิ ซึ่งมีการแปลแตกต่างกันออกไป จนเกิดความสับสนและนำไปสู่การเข้าใจความหมายที่ต่างกัน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ชี้ให้เห็นข้อความที่ควรมีการพิจารณาหรือคำที่พบว่ามีปัญหา คือ คำว่า “สาทิกิ” ซึ่งพระไตรปิฎกภาษาไทยทุกฉบับมีการแปลที่ต่างกันออกไป บางฉบับ แปลคำ “สาทิกิ” ว่า ถ้วน บ้าง ที่สำคัญ บ้าง ที่สำเร็จประโยชน์บ้าง อย่างไรก็ตาม ท่านยังได้ชี้แจงความหมายของคำว่า สาทิกิ ที่จัดอยู่ในจำพวกเดียวกับ “สาดิเรก” (มีส่วนเกิน) “โปร” (กว่า) “อุตตริ” (เพิ่มขึ้นไป) ดังที่ท่านกล่าวว่า

“สาทิกิ” คือ “สห+อิกิ” แปลว่า พร้อมด้วยส่วนที่เกิน มีข้อที่มากขึ้นไป หรือมีเศษ บาลีพุทธวจนะตรงนี้จึงแปลว่า “สิกขาบท 150 กับทั้งที่เกินออกไป นี้” หรือแปลสั้น ๆ ว่า “สิกขาบท 150 มีเศษ นี้”

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2558, หน้า 4)

การนำหลักฐานอ้างอิงจากหลักฐานชั้นต้นคือพระไตรปิฎก หรือหลักฐานชั้นรองลงมา คือ อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น มาบอกกล่าวข้อเท็จจริงยังเป็นการตอกย้ำถึงความสำคัญของพระไตรปิฎกที่ท่านนำมาใช้เป็นเหตุผลและหลักฐานในการโต้แย้งในแต่ละกรณี ประชาชนทั่วไปที่กำลังศึกษาพระพุทธศาสนาสามารถค้นคว้าตาม ตั้งแต่การมีแนวความคิดความเชื่อและข้ออ้างต่าง ๆ ที่แต่ละสำนักอ้างอิงจนถึงข้อโต้แย้งและหลักฐานข้อมูลที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ใช้ในการวิเคราะห์

ท่านให้ความสำคัญกับภาษาบาลีอันเป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก หากเข้าใจหลักการวิเคราะห์ศัพท์และการแปลภาษาบาลีที่ถูกต้องแล้ว จะไม่สามารถเข้าใจหลักการในพระพุทธศาสนาเป็นอื่นได้เลย การค้นคว้าคัมภีร์ศาสนาตามความเป็นจริงทำให้เห็นวาทกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องเสียหายร้ายแรง เพราะเมื่อเปรียบเทียบกันแล้วจะเห็นว่าเป็นเจตนาบิดเบือนหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาโดยปราศจากความซื่อตรงต่อความจริง อาจส่งผลกระทบต่อหลักการสำคัญของพระศาสนา ทั้งยังเป็นการกระตุ้นเตือนให้พุทธศาสนิกชนตระหนักเห็นความสำคัญของพระธรรมวินัยและและช่วยกันปกป้องรักษาพระธรรมวินัย

จากข้อความกรณีตัวอย่างข้างต้น กล่าวได้ว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นหลักฐานอ้างอิงในการแสดงหรือยืนยันหลักการ ที่กล่าวว่าเป็นพระพุทธศาสนา การอธิบายหรือกล่าวอ้างเกี่ยวกับหลักการของพระพุทธศาสนา จะเป็นที่น่าเชื่อถือหรือยอมรับได้ด้วยดี เมื่ออ้างอิงหลักฐานในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสุดท้ายสูงสุด และใช้เป็นมาตรฐานตรวจสอบคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอนหรือคำกล่าวใด ๆ ที่จะถือว่าเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ จะต้องสอดคล้องกับพระธรรมวินัยซึ่งมีมาในพระไตรปิฎก แม้แต่คำหรือข้อความในพระไตรปิฎกเอง ถ้าส่วนใดถูกสงสัยว่าจะแปลกปลอม ก็ต้องตรวจสอบด้วยคำสอนทั่วไปในพระไตรปิฎก ทั้งนี้ ยังสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือบทบาทของการปกป้องรักษาพระธรรมวินัย ตามหลักการขนบธรรมเนียมจารีตของพุทธศาสนาสายเถรวาท โดยที่หลักฐานข้อมูลของท่านที่นำเสนอและการวิพากษ์วิจารณ์ปัญหากรณีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยนั้น มีผลในทางปฏิบัติของคณะสงฆ์ไทย ซึ่งมีองค์กรการปกครองคณะสงฆ์สูงสุด คือ มหาเถรสมาคม ซึ่งพร้อมยอมรับในความแม่นยำในข้อมูลหลักการพระไตรปิฎกของท่าน

2.4 ชื่อเสียงและการยอมรับทั้งในประเทศและต่างประเทศ

บทบาททางวิชาการด้านพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เริ่มเด่นชัดมากขึ้นเมื่อท่านแต่งหนังสือซึ่งมีเนื้อหาหลากหลายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม, พระพุทธศาสนาในเอเชีย, สถาบันสงฆ์ในสังคมไทย, พุทธธรรม (ฉบับเดิม), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เป็นต้น รวมถึงธรรมบรรยายต่าง ๆ เผยแพร่ออกสู่สาธารณชนเป็นจำนวนมาก กล่าวได้ว่าชื่อเสียงหรือการได้รับการยอมรับนับถือของท่านนั้นได้แผ่ขยายออกไปสู่วงกว้างทั้งในประเทศและต่างประเทศ เห็นได้จากการได้รับอาราธนานิมนต์ไปกล่าวปาฐกถาบรรยายธรรม หรือ สอนทนายธรรม ตามสถานที่ต่าง ๆ เช่น

ในปี พ.ศ. 2510 ได้รับอาราธนาณิมนต์ขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (World Fellowship of Buddhist) ไปเยี่ยมสถาบันการศึกษาชั้นสูงทางพระพุทธศาสนาในเอเชีย 8 ประเทศ ประกอบด้วย ลาว สิงคโปร์ ศรีลังกา มาเลเซีย ไต้หวัน ญี่ปุ่น เกาหลี และฮ่องกงพร้อมทั้งคณะผู้แทนจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย และผู้แทนกรมการศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 239)

ในปี พ.ศ. 2515 ได้รับอาราธนาณิมนต์ของโครงการพิพิธภัณฑ์มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย (University of Pennsylvania) และรัฐบาลสหรัฐอเมริกา รวมเป็นระยะเวลาในการปฏิบัติศาสนกิจทั้งสิ้น 81 วัน โดยมีคณะพระภิกษุที่ร่วมเดินทางไปในขณะนั้น ประกอบด้วย 1. พระธรรมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโน) เจ้าอาวาสวัดสระเกศ 2. พระเทพวรเวที (ช่วง วรบุญโญ) เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ และ 3. พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยุทธ์ ประยุตโต) วัดพระพิเรนทร์ ซึ่งพระศรีวิสุทธิโมลี (ประยุทธ์ ประยุตโต) ได้รับนิมนต์ให้บรรยายเรื่องพระพุทธศาสนากับวัฒนธรรมไทย ในโครงการของ University Museum ที่มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย ตลอดจนเยี่ยมชมมหาวิทยาลัยที่มีการสอนวิชาพุทธศาสนา ได้แก่ มหาวิทยาลัยวิสคอนซิน (University of Wisconsin), มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด (Harvard University), มหาวิทยาลัยคอลเกต (Colgate University), มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย (Columbia University) และได้เยี่ยมมหาวิทยาลัยที่มีการสอนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา ได้แก่ มหาวิทยาลัยนอร์ทเทิร์นอิลลินอยส์ (Northern Illinois University), มหาวิทยาลัยมิชิแกน (University of Michigan), มหาวิทยาลัยเยล (Yale University), มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ (Cornell University)

ในปี พ.ศ. 2515 ได้รับอาราธนาณิมนต์ไปแสดงธรรมกถา เรื่อง “โครงสร้างพระไตรปิฎก และความหมายในภาษาอังกฤษ และแนวอภิธรรม 7 คัมภีร์” แก่พระภิกษุสามเณร ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

ในปี พ.ศ. 2517 ได้รับอาราธนาณิมนต์ไปแสดงปาฐกถา เรื่อง “ปัญหาหาล้างคัมไทยในปัจจุบัน และแนวทางแก้ไขปัญหาของสังคัมไทย” แก่คณะแพทย์ ณ คณะแพทยศาสตร์ ศิริราชพยาบาล

ในปี พ.ศ. 2523 ได้รับอาราธนาณิมนต์ไปแสดงปาฐกถา เรื่อง “ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคัม” แก่ คุณอุดม เย็นฤดี ประธานกรรมการมูลนิธิโกมลคีมทอง พร้อมทั้งอดีตนายก สยามสมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์ และกรรมการสยามสมาคม ณ สยามสมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์

ในปี พ.ศ. 2524 ได้รับอาราธนาเป็น Guest Lecture, Faculty of Arts and Sciences; เป็น Visiting Scholar, Center for the Study of World Religions; และเป็น Research Fellow ที่ Faculty of Divinity, Harvard University, Cambridge, Massachusetts

ในปี พ.ศ. 2529 ได้รับอาราธนานิมนต์ไปแสดงปาฐกถา เรื่อง Buddhism and Peace ในการประชุม The International Conference on Higher Education and the Promotion of Peace ซึ่งจัดขึ้นที่โรงแรมเอเชีย กรุงเทพฯ

ในปี พ.ศ. 2536 ได้รับนิมนต์ให้จัดทำสารบรรยายสำคัญเรื่อง “A Buddhist Solution for the Twenty-first Century” ในการประชุมสภาศาสนาโลก (Parliament of World Religions) นครชิคาโก (ไม่สามารถไปปาฐกถาได้ตามการอาราธนา เพราะอาพาธในระยะนั้น จึงมีผู้อ่านสารบรรยายแทน) (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2563, หน้า 11)

การได้รับนิมนต์ให้แสดงธรรมบรรยายและปาฐกถาทั้งในประเทศและต่างประเทศแสดงให้เห็นถึงการยอมรับในผลงานทางวิชาการที่ท่านได้สร้างขึ้นอย่างต่อเนื่อง หนังสือพุทธธรรม ฉบับฉบับเดิม ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2514 มีความยาว 206 หน้า ปรับปรุงใหม่โดยขยายความเพิ่มเติมเป็น ฉบับปรับขยาย ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2555 มีความยาว 1360 หน้า ผลงานของท่านที่เป็นธรรมบรรยายได้รับการถอดเทป เรียบเรียงใหม่ และตีพิมพ์เผยแพร่เป็นหนังสือ

2.5 ความเป็นอนุรักษ์นิยมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

จากการที่ได้ศึกษาและวิเคราะห์ลักษณะความคิดทางวิชาการของท่านในหัวข้อที่ผ่านมา ทำให้ผู้วิจัยได้เห็นถึงความมุ่งมั่นในการศึกษาพระไตรปิฎก จนสามารถที่จะนำหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์กับเหตุการณ์ต่าง ๆ ในสังคมได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ ด้วยคุณลักษณะวิถีชีวิตที่เป็นอนุรักษ์นิยมของท่านดังนี้ คือ

2.5.1 ความซื่อสัตย์ในบทบาทหน้าที่ของพระภิกษุ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในวัยเด็กได้รับการอบรมเลี้ยงดูสั่งสอนจากบิดามารดาอย่างใกล้ชิด คุณธรรมต่าง ๆ ท่านรับมาจากการที่ท่านสังเกต เรียนรู้ และซึมซับจากบิดาของท่าน โดยเฉพาะในเรื่องความซื่อสัตย์ บิดาของท่านปฏิบัติให้เห็นเป็นตัวอย่างมาโดยตลอด ดังที่ท่านได้เล่าความประทับใจที่มีต่อบิดาของท่านไว้ว่า

โยมพ่อนั้นท่านมีบุคลิกที่เด่นคือเป็นคนตรง เวลาค้าขาย ชาวบ้านจะให้ความเชื่อถือท่านมาก ในเรื่องความซื่อตรง สมัยที่ท่านมีอาชีพรับซื้อข้าวมาขาย ถ้าท่านไปกับบรรดาพ่อค้าด้วย ชาวบ้านจะให้ข้าวมาขายก่อนได้เลย โดยไม่ต้องพูดถึงเรื่องเงินทอง เพราะเขาเชื่อใจว่า ไม่โกง แน่ ๆ

(อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 13)

ความประทับใจในบุคคลที่ซื่อสัตย์ยิ่งปรากฏชัดมากขึ้น ท่านจำได้แม่นยำว่า เมื่อบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ท่านเคยได้หนังสือชีวประวัติบุคคลสำคัญมาอ่าน ชีวประวัติของนักประดิษฐ์ เช่น โทมัส เอดิสัน หรือนักวิทยาศาสตร์อย่าง อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ และประทับใจในชีวประวัติของบุคคลสำคัญผู้หนึ่งที่มีลักษณะเด่น คือ ความซื่อสัตย์ เพราะบุคคลสำคัญผู้นั้นมีพฤติกรรมที่แสดงถึงความซื่อสัตย์อย่างชัดเจน ซึ่งเป็นคุณธรรมที่ท่านให้ความสำคัญมาตั้งแต่วัยเด็ก (อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 46) เมื่อท่านอยู่ในฐานะพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท ท่านจึงซื่อตรงต่อพระธรรมวินัย ทำหน้าที่ศึกษา สืบทอดพระธรรมวินัยเพื่อการศึกษาปฏิบัติของตนเองและการชี้แนะแก่ผู้อื่นอย่างถูกต้อง ท่านจึงยืนยันความถูกต้องของคำสอนในพระไตรปิฎกอย่างชัดเจนที่สุด (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2554, ออนไลน์) ด้วยเหตุนี้ ทุกครั้งเมื่อเกิดเหตุการณ์ที่มีบุคคลเห็นต่างออกไปจากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งกระทบต่อหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา ท่านก็จะนำเสนอข้อมูลจากพระไตรปิฎกบาติตามแนวทางของพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อโต้แย้งบรรณชนที่เป็นปัญหาดังกล่าว

กรณีสำคัญ ได้แก่ การที่ท่านวิพากษ์วิจารณ์บทความของพระเมตตานันโท เรื่อง *พระพุทธเจ้านิพพานด้วยโรคอะไร* ซึ่งท่านได้แสดงทรรศนะว่ามีเนื้อหาที่ก่อให้เกิดความสับสนและเข้าใจคลาดเคลื่อนต่อพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้วิเคราะห์ข้อความซึ่งแสดงว่าผู้เขียนมีความรู้บกพร่อง แม้จะเป็นการวิเคราะห์ตามหลักฐานทางวิชาการ แต่ก็เป็นการนำเสนอซึ่งไม่ตรงตามข้อเท็จจริง ไม่ครบถ้วน ทั้งมีเจตนาบิดเบือนให้ผู้อ่านเข้าใจผิด อย่างข้อสันนิษฐานสาเหตุการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระเมตตานันโทวินิจฉัยว่าพระพุทธเจ้าป่วยเป็นโรค mesenteric infarction⁵ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2544, หน้า 99) ขัดแย้งกับความเชื่อ

⁵ โรค mesenteric infarction หรือ Mesenteric ischemia เป็นภาวะการขาดเลือดไปเลี้ยงบริเวณลำไส้ อย่างไรก็ตาม ภัยพิบัติเนื่องจากการอุดตันของเส้นเลือด และนำไปสู่การตายของลำไส้ พบมากในกลุ่มผู้สูงอายุ ผู้ป่วยจะปวดท้องและอาจมีอาการร่วมกับอาเจียน ถ่ายเหลว และถ่ายมีเลือดปน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ภาวะลำไส้ขาดเลือด (Mesenteric ischemia) โดยอ.นพ.สันติ ลิขัยรัตน์ จากเว็บไซต์

ตามประเพณีเถรวาทที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานเพราะสิ้นอายุขัย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มองว่าพระเมตตานันโท จงใจวินิจฉัยข้อมูลให้ลงรอยกับอาการของโรคดังกล่าว พร้อมทั้งปฏิเสธความเห็นทางวิชาการของพระเมตตานันโทโดยอ้างถึงความเห็นของแพทย์ผู้เชี่ยวชาญด้านโรคทางเดินอาหารซึ่งยืนยันว่า การวินิจฉัยโรคอย่างพระเมตตานันโททำไปนั้นไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการแพทย์ เพราะข้อมูลมีน้อยเกินไป ผลการวินิจฉัยเป็นการคาดเดาที่ยึดถือไม่ได้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2544, หน้า 185)

ในเรื่องเดียวกันนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยังกล่าวถึงความจำเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่จะต้องมีความรับผิดชอบต่อคำสอนในพระศาสนา ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ในฐานะที่เป็นพระ เราได้ใช้เสรีภาพโดยมาบวชเป็นพระก็ด้วยศรัทธา อยู่เป็นพระก็ด้วยศรัทธา เมื่อหมดศรัทธา เราก็ก้าวออกไป เพราะฉะนั้น การปฏิบัติที่ตรงไปตรงมา ก็อยู่ที่ต้องแสดงให้ชัดว่า ที่ทำนี่เป็นการแสดงว่า เลื่อมใสหรือไม่เลื่อมใส นับถือหรือไม่นับถือในพระพุทธเจ้า ในพระรัตนตรัย ในหลักธรรมคำสอน ในหลักการของพระพุทธศาสนาเถรวาท เพราะขณะนี้ตัวผู้เขียนบทความนั้นก็อยู่เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท

(พระธรรมปิฎก, 2544, หน้า 185)

ในความเห็นของท่าน พระภิกษุในประเพณีพระพุทธศาสนาเถรวาทควรเข้าใจในจุดยืนในพระศาสนา ควรชี้ตรงต่อแหล่งข้อมูลพระไตรปิฎกและปกป้องคำสอนในพระพุทธศาสนาด้วยวิธีการที่เป็นที่ยอมรับ ไม่ควรสร้างความสับสนและความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนต่อพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนาโดยไม่จำเป็น ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ทำให้เห็นเป็นแบบอย่างตลอดชีวิตของการเป็นพระภิกษุของท่าน

2.5.2 การยึดหลักการในพระไตรปิฎกบาลี

งานเขียนทางวิชาการของท่านได้รับเอาแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาทมาอย่างชัดเจน ตั้งแต่ต้นจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ดังที่ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

ผู้ที่ตีประเด็นในเรื่องเถรวาทและสังฆธรรมปฏิรูปได้อย่างชัดเจน แลถือตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ทั้งทางอรรถและพยัญชนะตามแบบมหายานิกายอย่างดั้งเดิมในเวลานี้ เห็นจะมีเหลืออยู่ก็แต่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) และสำนักของท่านเท่านั้น

(สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2542, หน้า 41)

แนวคิดทางงานวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อยู่บนหลักของพระธรรมวินัยภายใต้แนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งถือว่าเป็นแนวคิดพุทธศาสนาดั้งเดิม ที่สืบสายย้อนกลับไปได้ถึงพุทธกาล แม้ภายหลัง ท่านจะได้รับนิมนต์ให้กล่าวถึงหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาบูรณาการเข้ากับศาสตร์อื่น ๆ แต่ท่านก็ยังคงไว้ซึ่งหลักพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกบาลี จะเห็นได้ว่า บทบาทในฐานะความเป็นพระภิกษุของท่านเด่นชัดจากการให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกบาลีในฐานะศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด สมบูรณ์และถูกต้องแม่นยำที่สุดในปัจจุบัน ดังที่ท่านได้ประมวลสรุปความสำคัญของพระไตรปิฎกไว้ว่า

1. พระไตรปิฎกเป็นที่รวบรวมไว้ซึ่งพุทธพจน์คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้ตรัสไว้เอง เท่าที่ตกทอดมาถึงเรา มีมาในพระไตรปิฎก เรารู้จักคำสอนของพระพุทธเจ้าจากพระไตรปิฎก
2. พระไตรปิฎกเป็นที่สถิตของพระศาสดาของพุทธศาสนิกชน เพราะเป็นที่บรรจุพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ให้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เราจะเฝ้าหรือรู้จักพระพุทธเจ้าได้จากพระดำรัสของพระองค์ที่ท่านรักษากันไว้ในพระไตรปิฎก
3. พระไตรปิฎกเป็นแหล่งต้นเดิมของคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอน คำอธิบาย คัมภีร์ หนังสือ ตำรา ที่อาจารย์และนักปราชญ์ทั้งหลายพูดกล่าวหรือเรียบเรียงไว้ ที่จัดว่าเป็นของในพระพุทธศาสนา จะต้องสืบขยายออกมาและเป็นไปตามคำสอนแม่บทในพระไตรปิฎก ที่เป็นฐานหรือเป็นแหล่งต้นเดิม
4. พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานอ้างอิงในการแสดงหรือยืนยันหลักการ ที่กล่าวว่าเป็นพระพุทธศาสนา การอธิบายหรือกล่าวอ้างเกี่ยวกับหลักการของพระพุทธศาสนา จะเป็นที่น่าเชื่อถือหรือยอมรับได้ด้วยดี เมื่ออ้างอิงหลักฐานในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสุดท้ายสูงสุด
5. พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอนหรือคำกล่าวใด ๆ ที่จะถือว่าเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ จะต้องสอดคล้องกับพระธรรมวินัยซึ่งมีมาใน

พระไตรปิฎก (แม้แต่คำหรือข้อความในพระไตรปิฎกเอง ถ้าส่วนใดถูกสงสัยว่าจะแปลกปลอม ก็ต้องตรวจสอบด้วยคำสอนทั่วไปในพระไตรปิฎก)

6. พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบความเชื่อถือและข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ความเชื่อถือหรือข้อปฏิบัติตลอดจนพฤติกรรมใด ๆ จะวินิจฉัยว่าถูกต้องหรือผิดพลาด เป็นพระพุทธศาสนาหรือไม่ ก็โดยอาศัยพระธรรมวินัยที่มีมาในพระไตรปิฎกเป็นเครื่องตัดสิน (พระพรหมคุณาภรณ์, 2554, หน้า 65-66)

พระไตรปิฎกจึงเป็นแหล่งรวมคำสอนที่สามารถใช้เป็นมาตรฐานหรือเกณฑ์ตัดสินว่า คำสอนหรือวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นของพระพุทธศาสนาหรือไม่ ด้วยเหตุนี้ เป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของพระภิกษุสามเณรและรวมไปถึงชาวพุทธทั้งหมดที่นับถือพระพุทธศาสนาจะต้องยึดพระไตรปิฎกเป็นหลักสำคัญในการศึกษาพระพุทธศาสนา เพราะตราบใด ยังมีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อนำไปใช้ในการประพฤติปฏิบัติ ตราบนั้น พระพุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่ แต่ถ้าหากไม่มีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกแล้ว แม้จะมีการปฏิบัติ ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่าตรงตามหลักการของพระพุทธศาสนา หรือแม้แต่เกิดผลเสียต่อพระพุทธศาสนาในที่สุด

2.5.3 การใช้โยนิโสมนสิการมองคำสอนในพระไตรปิฎก

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับข้อจำกัดของคำสอนในทางศาสนาที่มีลักษณะกำหนดความเชื่อไว้ตายตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้คนต้องยอมรับตามไปโดยไม่ใช้ความคิด หรือถึงกับห้ามไม่ให้คิด ทำให้คนจำนวนมากติดอยู่กับการไม่ให้คิด จนทำให้การคิดเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะกระทำได้ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2566, หน้า 753) เพราะฉะนั้น แนวคิดหรือคำสอนบางอย่างจากพระไตรปิฎกจึงไม่สามารถที่จะนำเสนอหรือพูดอย่างตรงไปตรงมาในปัจจุบันได้ เนื่องด้วยพลวัตทางสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา คำสอนบางอย่างในยุคสมัยหนึ่ง สังคมมีการรับรู้และยอมรับคำสอนนั้นร่วมกัน สามารถที่จะพูดกันอย่างตรงไปตรงมาได้ แต่พอเปลี่ยนมาอีกยุคสมัยหนึ่ง คำสอนในเรื่องเดียวกันนั้นกลับไม่สามารถที่จะพูดอย่างตรงไปตรงมาได้ หากพูดออกไปก็อาจจะถูกมองว่าไม่เป็นเหตุเป็นผล

แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับสาเหตุที่พระอาจารย์บางท่านเห็นว่าจำเป็นต้องทำความเข้าใจคำสอนบางเรื่องในพระไตรปิฎก เช่น อิทธิปาฏิหาริย์ เทวดา เทพเจ้าต่าง ๆ ก่อนยอมรับหรือยึดถือคำสอนเรื่องนั้น เช่น พระธรรมโกศาจารย์ เห็นว่า พระไตรปิฎกใช้ภาษาธรรม ซึ่งผู้ศึกษาจะใช้สื่อสารอย่างตรงไปตรงมาแบบภาษาคนไม่ได้ จำเป็นต้องมีการตีความ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ภาษาธรรมะนั้น

เป็นไปทางนามธรรมที่ไม่เห็นตัว ไม่เนื่องด้วยวัตถุ ต้องมีปัญญาเห็นนามธรรมเหล่านั้นแล้ว จึงจะพูด เป็นและให้ความหมายเป็น จึงพูดกันอยู่แต่ในหมู่ผู้เห็นธรรม นี่เป็นภาษาธรรมะ ภาษานามธรรมที่ เหนือไปจากวัตถุ” (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า 6-7) ในประเด็นเดียวกันนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษา จารย์ ได้แสดงทัศนะไว้อย่างน่าสนใจ ว่า

สำหรับในที่นี้ จะไม่ขอยุ่งเกี่ยวกับการตีความหรือแปลความหมายใด ๆ เลย เพราะ เห็นว่าไม่มีความจำเป็น แม้จะถือตรงตามตัวอักษรว่าสิ่งเหล่านี้มีและเป็นจริงอย่างนั้น พระพุทธศาสนาก็มีหลักการที่ได้วางไว้แล้วอย่างเพียงพอที่จะปิดกั้นผลเสีย ซึ่งจะพึงเกิดขึ้น ทั้ง จากการติดข้องอยู่กับการหาคำตอบว่ามีหรือไม่ จริงหรือไม่จริง และทั้งจากความเชื่อถ้อยมง่าย ในสิ่งเหล่านั้น

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ 2564, หน้า 977)

สำหรับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แล้ว การศึกษาคำสอนในเรื่องที่เหนือสามัญวิสัยอาจไม่ ถึงกับต้องตีความ แต่จะต้องใช้วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการในการมองหรือพิจารณาเนื้อความ เพื่อให้ผู้ ศึกษาในปัจจุบันเข้าใจเนื้อหาคำสอนและได้รับประโยชน์ โยนิโสมนสิการ เป็นการฝึกใช้ความคิด ให้ รู้จักคิดวิเคราะห์อย่างถูกวิธี มีระบบระเบียบ เป็นเรื่องของการคิดการพิจารณาที่จะทำให้รู้ความจริง มองสิ่งต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง ซึ่งจะช่วยให้ปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างได้ผลดี วิธีอย่างหนึ่งที่จะช่วยให้การคิด เป็นโยนิโสมนสิการ คือ การรู้จักตั้งคำถามว่า คืออะไร เป็นอย่างไร เกิดจากอะไร เป็นเพราะอะไร มี ข้อดีข้อเสียอย่างไร อย่างเช่น เรื่องที่ผู้วิจัยศึกษาการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ ซึ่งผู้วิจัยอาจจะตั้ง คำถามในทำนองว่า นรกสวรรค์คืออะไร มีลักษณะอย่างไร เกิดจากอะไร นรกสวรรค์มีข้อดีข้อเสีย ใด ๆ หรืออาจจะตั้งคำถามต่อไปซึ่งเป็นคำถามที่คนส่วนใหญ่มักตั้งคำถาม เช่น มีจริงหรือไม่ ถ้ามี จริง สถานที่ตั้งอยู่ที่ไหน เป็นสถานที่อยู่ของใคร บุคคลทำกรรมอย่างไร จึงไปเกิดในที่นั้น นรกสวรรค์ เป็นผลที่เกิดมาจากอะไร มันมีขึ้นได้ สืบค้นไปเรื่อย ๆ เป็นต้น ความสำคัญของโยนิโสมนสิการเป็น เรื่องสำคัญที่ถูกเน้นมากในพระพุทธศาสนา ดังที่ได้กล่าวไว้ว่า

การใช้โยนิโสมนสิการนี้ เป็นเรื่องสำคัญที่เน้นมากในพระพุทธศาสนา คือ ผู้ที่เฝ้าศึกษานั้น ไม่ยอมติดตันง่าย ๆ ไม่อยู่แค่กับความเชื่อ ไม่เป็นอยู่โดยไม่ใช้ความคิด และเมื่อคิด ก็ไม่ คิดร้าย ไม่คิดเรื่อยเปื่อย แต่คิดดี คิดเป็น ด้วยโยนิโสมนสิการ ให้เป็นสัมมาสังกัปป

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2566, หน้า 755)

โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ จึงแปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้สรุปวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเท่าที่พบในพระบาลี พอประมวลเป็นแบบใหญ่ได้ 10 วิธี ได้แก่

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย

คือ พิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือ พิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไขด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา อาจเรียกว่า วิธีคิดแบบ *อิทัปปัจจยตา* หรือคิดตามหลักปฏิจาสุมุบาท จัดเป็นวิธีโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน ดังจะเห็นว่า บางครั้งท่านใช้บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ไม่เฉพาะเริ่มจากผล สืบค้นโดยสาวไปหาสาเหตุ และปัจจัยทั้งหลายเท่านั้น ในการคิดแบบอิทัปปัจจยตานี้ จะตั้งต้นที่เหตุแล้วสาวไปหาผล หรือจับที่จุดใด ๆ ในกระแส หรือในกระบวนการ แล้วค้นไล่ตามไปทางปลาย หรือสืบย้อนมาทางต้น

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ

คือ การคิดที่มุ่งให้มอง และให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง ในทางธรรม มักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มีแก่นสาร หรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดติดถือมั่นในสมมติบัญญัติโดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคล เป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่เรียกว่าขันธ 5 และขันธ 5 แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก การพิจารณาเช่นนี้ช่วยให้มองเห็นความเป็นอนัตตา

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ

คือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นอยู่เป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมันเอง โดยเฉพาะก็มุ่งที่ประดาสัตว์และสิ่งทีคนทั่วไปจะรู้เข้าใจถึงได้ ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประดังประดัง จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

4. วิธีคิดแบบอริยสัจ

คือ คิดแบบแก้ปัญหา เรียกตามไวยาหารทางธรรมได้ว่า วิธีแห่งความดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่น ๆ ได้ทั้งหมด

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์

คือ การคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือ พิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง ธรรม กับ อรรถ หรือ หลักการ กับ ความมุ่งหมาย เป็นความคิดที่มีความสำคัญมาก ในเมื่อจะลงมือปฏิบัติ ธรรม หรือ ทำการตามหลักการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย ไม่กลายเป็น การกระทำที่เคลื่อนไหวคลาด เลื่อนลอย หรือมุงาย

6. วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก

คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่ง นั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก เช่น บอกว่า ก่อนจะแก้ปัญหา ต้องเข้าใจปัญหาให้ชัด และรู้ที่ไปให้ดีก่อน หรือก่อนจะละสิ่งหนึ่งไปหาอีกสิ่งหนึ่ง ต้องรู้จักทั้งสองฝ่ายดีพอ ที่จะให้เห็นได้ว่า การละและไปหา นั้น หรือการทิ้งอย่างหนึ่งไปเอาอีกอย่าง หนึ่งนั้น เป็นการกระทำที่รอบคอบ สมควร และดีจริง

7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม

คือ การพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสธวนา คือ การใช้สอย หรือบริโภคน เป็นวิธีคิดแบบสกัด หรือ บรรเทาต้นเหตุ เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลส หรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจ แล้วชักจูง พฤติกรรมต่อ ๆ ไป

8. วิธีคิดแบบเร้ากุศล

คือ วิธีคิดในแนวสกัดกันหรือบรรเทาและขัดเกลากิเลส จึงจัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้น ๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญของงานแห่งกุศลธรรม และสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ

9. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน

วิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ เรียกสั้น ๆ ว่า วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งมีเนื้อหา รวมอยู่ในสติปัฏฐาน 4 กล่าวคือ ในสติปัฏฐาน การบรรยายเพ่งถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่ กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังกระทำในปัจจุบันทันทุก ๆ ขณะ

10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท

วิภาษวาทไม่ใช่วิธีคิดโดยตรง แต่เป็นวิธีพูด หรือการแสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การคิดกับการพูด เป็นกรรมใกล้ชิดกันที่สุด ก่อนจะพูดก็ต้องคิดก่อน สิ่งที่ถูกพูดแล้วสำเร็จ

มาจากความคิดทั้งสิ้น ในทางธรรมก็แสดงหลักไว้ว่า วชิสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งคำพูด) ได้แก่วิดก และวิจารณ์ ดังนั้น จึงสามารถกล่าวถึงวิภาษวิทยาในระดับที่เป็นความคิดได้

แม้วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการจะมีหลายวิธี แต่โดยหลักการ เป็นวิธีคิดที่มุ่งหมายถึงผลลัพธ์ที่ต้องการในพระพุทธศาสนา 2 ประการด้วยกัน ได้แก่

1. โยนิโสมนสิการที่คิดหาความจริง คิดให้ได้ความจริง เข้าถึงความจริง
2. โยนิโสมนสิการที่คิดจะทำให้ได้ประโยชน์จากสิ่งทั้งหลาย มองให้เห็นเป็นประโยชน์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2566, หน้า 769)

โยนิโสมนสิการ เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติ ที่ใช้ประโยชน์ได้ทุกเวลา เริ่มตั้งแต่การวางใจ วางท่าที ต่อบุคคลและสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง การตั้งแนวความคิด หรือการเดินกระแสความคิด การทำใจ การคิด พิจารณา เมื่อรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในทางที่จะไม่เกิดทุกข์ ไม่ก่อปัญหา ไม่ให้มีโทษ แต่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 712)

เพราะฉะนั้น โยนิโสมนสิการจึงเป็นหลักการที่สำคัญที่สามารถจะนำมาใช้ในการพิจารณาเนื้อหาคำสอนในพระไตรปิฎกซึ่งมีปรากฏเนื้อหาคำสอนจำนวนมาก ทั้งเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ด้วยประสาทสัมผัสอันเกิดจากผลของการประพฤติปฏิบัติตามคำสอน และในสิ่งที่เข้าถึงไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น นรก สวรรค์ สังสารวัฏ อมนุษย์ อิทธิปาฏิหาริย์ ดังนั้น เมื่อพิจารณาตามแนวทางการอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ที่ได้สรุปถึงหลักการคิดตามหลักโยนิโสมนสิการที่จะใช้เป็นหลักในการมองสิ่งทั้งหลาย 2 วิธี คือ 1) การคิดพิจารณาในแง่ที่จะให้เห็นความจริง เข้าถึงความจริง 2) การคิดให้เห็นเป็นประโยชน์ ให้เป็นประโยชน์ ให้ทำประโยชน์ได้ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2566, หน้า 769)

หลักการวิธีคิดตามหลักโยนิโสมนสิการ ทั้ง 10 วิธีนั้น หากนำมาใช้การการมองพิจารณาคำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนา โดยมีเป้าหมายในการมองเรื่องนรกและสวรรค์ให้เป็นไปตามหลักการคิดหรือการมองเพื่อให้เห็นถึงความจริงและคิดให้ได้ประโยชน์ตามที่ท่านได้สรุปไว้ 2 วิธีตามข้างต้นนั้น คำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ หากคิดพิจารณาเพื่อให้เห็นถึงความจริง หรือให้เข้าถึงความจริงนั้น อาจจะมีคำถามต่อไปได้ว่า ความจริงของแต่ละคนนั้นไม่เหมือนกัน การนิยามความจริงของแต่ละคนอาจมีความหมายต่างกันได้ ฉะนั้น ในแง่ของการคิดเพื่อให้เห็นถึงความจริงหรือเข้าถึงความจริงนั้น ผู้วิจัยมองว่า นรกและสวรรค์มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเรื่องกรรม กรรมที่สัตว์โลกได้กระทำนั้น เป็นเครื่องจำแนกที่ส่งผลให้สัตว์ไปเกิดตามภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งกฏกรรมและ

อกุศลกรรมที่ได้ทำไว้ ตามนัยที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ใน จุฬกัมมวิภังคสูตร ฉะนั้น กรรม ในแง่นี้จึงเป็นความจริงที่บุคคลผู้ที่ศึกษาเรื่องนรกและสวรรค์ควรเข้าศึกษาทำความเข้าใจ ซึ่งจะส่งผลให้เข้าใจถึงกระบวนการการทำงานของคำสอนเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย

ในส่วนการคิดหรือมองให้ได้ประโยชน์นั้น คำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ หากจะคิดหรือมองเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ศึกษา อาจจะนำวิธีคิดตามหลักโยนิโสมนสิการใน 10 ข้อ มาใช้ในการมองพิจารณาเพื่อให้เกิดประโยชน์ เช่น การมองให้เห็นให้เห็นถึงคุณ โทษ และประโยชน์ที่พึงจะได้รับนั้น เรื่องนรกและสวรรค์ เมื่อมองในด้านดีหรือคุณ อาจทำให้มนุษย์เกิดความยำเกรงต่อผลของกรรมที่จะได้รับ และช่วยให้ตั้งมั่นในศีลธรรม เร่งทำความดี เพื่อให้ไปเกิดในสวรรค์ หลีกเลียงกรรมชั่ว เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดในนรก และหากมองในด้านเสียหรือโทษ อาจนำไปสู่การกระทำชนิดที่มุ่งเอาผลในชาติหน้าโดยตรงอย่างเดียว เกิดความโลภต่อผลชนิดนั้น แล้วกลายเป็นนักทำบุญแบบค้ากำไรไปเสีย (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 289)

ส่วนการมองถึงทางออก อาจจะนำหลักการคำสอนที่ว่า ทำดี ได้ดี ทำชั่ว ได้ชั่ว มาเป็นเครื่องเตือนใจตนให้เห็นว่า นรกสวรรค์ ก็เป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย หากมองในลักษณะว่าเป็นผลที่จะได้รับหลังจากตายไปแล้ว ฉะนั้น จึงต้องเชื่อมั่นในการทำกรรมดีตั้งแต่บัดนี้ เพื่อเป็นทุนประกันโลกหน้า การนำหลักคิดตามหลักโยนิโสมนสิการ 'ไม่ว่าจะเป็นข้อใดข้อหนึ่งทั้ง 10 วิธีนี้มาใช้ ทำให้ผู้ศึกษาคำสอนต่าง ๆ ซึ่งมีจำนวนมาก ไม่ติดตันอยู่กับความเชื่อเพียงอย่างเดียว ตามที่คัมภีร์ได้กล่าวสอนไว้ แต่จะทำให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาได้ประโยชน์เป็นอย่างมากจากการพิจารณาหรือมองคำสอนซึ่งสามารถมาปรับใช้กับมุมมองการคิดหรือการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน

จากการศึกษาภูมิหลังความคิดทางวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นี้ ที่ผู้วิจัยได้นำมาเสนอนี้ ทำให้เห็นถึงความเป็นมาชีวิตของท่าน เริ่มต้นจากความเจ็บป่วยตั้งแต่ยังเล็กและเจ็บป่วยมาตลอดจนกระทั่งบวชเป็นพระภิกษุ ที่ทำให้ท่านได้ตัดสินใจเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ทั้งจากการบรรพชาเป็นสามเณรถึง 2 ครั้ง และมีโอกาสได้ศึกษาพระพุทธศาสนา ท่านคงได้เห็นถึงคุณค่าและสัมผัสกับพุทธธรรมตั้งแต่ยังเล็ก ที่สอนในแง่ความเป็นจริงของชีวิต และสามารถให้คำตอบกับชีวิตได้ ฉะนั้น จึงทำให้ท่านมีศรัทธาเข้ามาบวชเรียนศึกษาในพระพุทธศาสนา จนกระทั่งจบเปรียญธรรม 9 ประโยค และสำเร็จการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การเป็นพระภิกษุของท่านจึงมาจากใจจริง อุปนิสัยของท่านที่มีความซื่อตรงในหน้าที่ของความเป็นพระภิกษุ ซึ่งตระหนักในการรักษาพระธรรมวินัย การยึดหลักการในพระไตรปิฎกบาลีสำหรับวินิจฉัยสิ่งต่าง ๆ ทำให้ท่านต้องค้นคว้าให้เห็นเป็นตัวอย่างและสร้างเครื่องมือที่ช่วยให้ชาวพุทธศึกษาพระไตรปิฎกได้ง่าย

ขึ้น อีกทั้ง ในฐานะพระภิกษุผู้ศึกษาพระไตรปิฎก จึงทำให้ท่านได้เห็นรายละเอียดคำสอนต่าง ๆ จนกระทั่งเข้าใจธรรมชาติของพระไตรปิฎก และเห็นถึงความจำเป็นที่ต้องมีกุศโลบายในการทำความเข้าใจคำสอน ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกให้เป็นที่ยอมรับ เพื่อให้ชาวพุทธในปัจจุบันได้ประโยชน์อย่างเต็มที่

เมื่อกาลเวลาเปลี่ยนแปลงไป วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ผู้คนจำนวนมากเริ่มที่จะเชื่อในสิ่งที่ตัวเองเข้าถึงได้ด้วยประสาทสัมผัสเท่านั้น แล้วปฏิเสธในสิ่งที่ตัวเองไม่สามารถเข้าถึงได้ ดังเรื่องราวที่เล่าสืบต่อกันมาในวรรณกรรมทางศาสนา มีการตั้งคำถามถึงเนื้อหาคำสอนของพระพุทธศาสนา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในฐานะเป็นพระภิกษุ ที่ศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉาน จึงเป็นเรื่องที่ทำทนายสำหรับท่านในการที่จะอธิบายให้ชาวพุทธในปัจจุบันหรือคนทั่วไปที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนายอมรับ

บทที่ 3

นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

เรื่องนรกและสวรรค์แม้มีพระไตรปิฎกเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญของคำสอน แต่ก็เป็นที่อยู่เหนือสามัญวิสัยเหนือประสาทสัมผัสการเข้าถึงของบุคคลทั่วไป อีกทั้งการมีอยู่ของนรกและสวรรค์ยังเป็นที่ยังสงสัยสำหรับมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย ด้วยเหตุนี้ การอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ ที่เหมาะสมกับคนรุ่นปัจจุบัน ที่ไม่เชื่ออะไรมาก่อนไม่รู้ได้ง่าย ๆ จึงนับว่าเป็นเรื่องสำคัญ ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้อธิบายถึงความสำคัญของแนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาและการมีทำที่ที่เหมาะสมต่อเรื่องนี้จากแนวทางการอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

3.1. ฐานะความสำคัญของนรกและสวรรค์

นรกที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มักจะอยู่ในตอนที่พุทธเจ้าตรัสสรุปตอนท้าย เช่น ในมหากรรมวิภังคสูตร “คนทำกรรมชั่ว หลังจากตายไป จะเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก” ส่วน สวรรค์ พระพุทธเจ้ามักจะตรัสสรุปตอนท้ายว่า เช่น ในอุโปสถสูตร “คนทำกรรมดี หลังจากตายไป จะเข้าถึง สุคติโลกสวรรค์” เป็นหลักฐานยืนยันได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงยอมรับเรื่องนรกและสวรรค์เช่นกัน นรกที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่มีการบรรยายถึงลักษณะและรายละเอียด วิธีการทำโทษหรือการได้รับโทษของสัตว์ในนรกนั้น พบว่ามีจำนวนน้อย พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นรายละเอียดของนรกมากกว่าที่เคยแสดงไว้ในที่อื่น เช่น ในพาลบัณฑิตสูตร ซึ่งกล่าวถึงสัตว์ในนรกที่ถูกทำโทษด้วยวิธีการต่าง ๆ ได้รับความทุกข์ทรมานแสนสาหัส พระพุทธเจ้าทรงตรัสเปรียบเทียบความทุกข์ทรมานของคนที่ถูกประหารด้วยหอก 300 เล่ม ยังไม่เทียบเท่ากับความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกที่ได้รับ ยมบาลทำการลงอาญา เรียกว่ากรรมกรรม คือชื่อเครื่องพันธนาการ 5 อย่าง คือ ตอกตะปูเหล็กร้อนแดงที่มือ 2 ข้าง ที่เท้า 2 ข้าง และที่กลางอก สัตว์นรกนั้นเสวยทุกข์เวทนาถ้ำ อย่างหนัก เผ็ดร้อน ในที่นั้น แต่ยังไม่ตาย ตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้นไป ยมบาลจูงเขาเอาเข้าขัง เอาศิระชะลง เอามัดเชือก สัตว์นรกนั้นเสวยทุกข์เวทนาถ้ำ ตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้นไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14 ข้อ 250 หน้า 295)

ในเทพุตสูตร ตรัสถึงสัตว์ในนรกที่ถูกทำโทษด้วยวิธีการต่าง ๆ ได้รับความทุกข์ทรมานแสนสาหัส ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เหล่ายมบาลจะโยนสัตว์นั้นเข้าไปในมหานรก ก็มหานรกนั้น มีสี่มุมสี่ประตู แบ่งไว้โดยส่วนเท่ากัน มีกำแพงเหล็กล้อมรอบ ครอบไว้ด้วยแผ่นเหล็ก พื้นของนรกใหญ่นั้นล้วนทำด้วยเหล็ก ร้อนลุกเป็นไฟลามไปตลอดร้อยโยชน์ อยู่ตลอดเวลา บางคราว ประตูด้านหน้าของมหานรกนั้นเปิด สัตว์ในนรกนั้นจะรีบวิ่งไปที่ประตูนั้น ย่อมถูกไฟไหม้ผิว ไหม้หนัง ไหม้เนื้อ ไหม้เอ็น แม้กระดุกทั้งหลายก็มอดไหม้เป็นควัน สัตว์นั้นย่อมเสวยทุกข์เวทนาแสนสาหัส เผ็ดร้อนอยู่ในมหานรกนั้น

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14 ข้อ 267 หน้า 314)

เช่นเดียวกับโกกาลิกสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีการลงโทษและสภาพของสัตว์นรกที่ได้รับความทุกข์ทรมาน ดังนี้

ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมเข้าถึงสถานที่ที่เหล่ายมบาลเอาขอเหล็กคมกริบมาเกี่ยวไว้ ถูกเหล่าเหล็กอันคมกริบเสียบไว้ และมีก้อนเหล็กแดงโชติช่วงเป็นอาหารตามสมควรแก่ความชั่ว ตามสมควรแก่กรรมชั่วที่ตนทำไว้ เหล่ายมบาลเมื่อพูดกับสัตว์นรก ก็พูดไม่ไพเราะ สัตว์นรกเหล่านั้นจะวิ่งหนีไปก็ไม่ได้ จะเข้าไปขอความช่วยเหลือก็ไม่ได้ จึงนอนอยู่บนถ่านเพลิงที่ลาดไว้ เข้าไปสู่กองไฟที่ลุกโพลง เหล่ายมบาลเอาข้ายเหล็กพันสัตว์นรกแล้วทุบด้วยค้อนเหล็กในที่นั้น สัตว์นรกทั้งหลายเข้าไปสู่นรกหมอกควันที่มีตึบปุกคลุมอบอวลไปทั่วดูจกุ่มหมอก

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 673 หน้า 661)

สำหรับสวรรค์ พบว่ามีการกล่าวถึงอยู่หลายแห่ง เช่น ในจตุตถมหาชาดก ที่กล่าวถึงการสำรวจตรวจตราความประพฤติของมนุษย์ ว่ามีการประพฤติกันดีอยู่หรือไม่ ดังเหตุการณ์ที่เล่าไว้ในพระสูตรว่า

ในวัน 8 ค่ำ เทวดาผู้เป็นบริวารของท้าวจตุตถมหาชาดกได้พากันมาตรวจดูโลก ว่ามนุษย์ยังมีการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่มารดาบิดา สมณพราหมณ์ ตลอดจนมีความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล รักษาศีลอุโบสถ ปฏิบัติธรรม ทำบุญ กันมากอยู่หรือไม่ ถ้าเป็นในวัน 14 ค่ำ บรรดาโอรสของท้าวจตุตถมหาชาดกจะพากันมาตรวจดูโลก และถ้าเป็นในวัน 15 ค่ำ ท้าวจตุตถมหาชาดก จะพากันมาตรวจดูโลกเอง และจะนำกลับไปแจ้งแก่เหล่าเทวดาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ต่างพากันมาประชุมที่สุธรรมสภาว่า ในปัจจุบันมนุษย์มีการประพฤติดี มีเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่มารดาบิดา เป็นต้น เหล่า

เทวดากันดีใจ ว่าต่อไปสวรรค์จะมีคนมาเกิดจำนวนมาก แต่ถ้ามนุษย์มีการประพฤดิชั่ว มีการไม่เอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่มารดาบิดาเป็นต้น เหล่าเทวดาก็พากันเสียใจ ว่าต่อไปเทวดาจะมีแต่เสื่อมลง

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 20 ข้อ 38 หน้า 196)

การที่พระพุทธเจ้าทรงบรรลุพุทฺเพนิवासุสฺตญาณ และจุตูปปาตญาณ ทำให้พระพุทธเจ้าทรงรู้ถึงภพภูมิหรือแหล่งกำเนิดของสรรพสัตว์ได้เป็นอย่างดี ในทางพระพุทธศาสนานั้นได้แบ่งภพภูมิที่สิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ในวัฏสงสารจะสามารถไปเกิดได้ตามผลของกรรมของตนไว้ ซึ่งมีทั้งสิ้น 31 ภูมิ ตามลำดับชั้น โดยเรียงจากภูมิสูงไปหาภูมิต่ำ กล่าวคือ อรูปภูมิ 4 ชั้น, รูปภูมิ 16 ชั้น, และกามภูมิ 11 ชั้น ภูมิโดยทั่วไป หมายถึง สถานที่เกิด และที่อยู่ของผู้ที่มีกิเลส กล่าวคือ ผู้ที่มีกิเลสจำต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ตามอำนาจของกรรมที่ทำไว้ (พิน ดอกบัว, 2557, หน้า 39) ทั้งนี้ นรก และสวรรค์จัดอยู่ลำดับชั้นของกามภูมิ 11 โดย นรก จัดอยู่ในประเภทที่เรียกว่า อบายภูมิ 4 ชั้น ประกอบด้วย นรกภูมิ เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน ส่วน สวรรค์นั้น จัดอยู่ในประเภทที่เรียกว่า กามสุคติภูมิ 7 ชั้น ประกอบด้วย มนุษย์ภูมิ จาตุมหหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตสวัตดี

ในทางพระพุทธศาสนา สวรรค์ ไม่ใช่สถานที่ที่จะเข้าถึงได้ง่าย จัดเป็นสิ่งที่น่าปรารถนาที่หาได้ยากในโลกเลยทีเดียวน บุคคลผู้มุ่งมั่นปรารถนาต่อสวรรค์ ไม่ควรอ้อนวอนหรือบวงสรวงให้เทพเทวดาต่าง ๆ ช่วย หรือแม้แต่ปรารถนาได้สวรรค์แล้วก็ไม่ควรติดเพลินอยู่กับสวรรค์ แต่บุคคลควรสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้ได้เข้าถึงสวรรค์ด้วยหลักการที่พระพุทธศาสนาได้สอนไว้ เช่น การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา เป็นต้น ดังที่ยกพุทธพจน์มานี้

ชนผู้ปรารถนาอายุ วรรณะ เกียรติยศ การเกิดในตระกูลสูง และความเพลินใจสวรรค์ พึงทำความไม่ประมาทให้มากยิ่งขึ้น บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ บัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพหน้า ผู้มีปัญญา ท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสองนั้นแล้ว

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 22 ข้อ 43 หน้า 68)

สวรรค์ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกนอกจากจะปรากฏควบคู่ไปกับนรกทุกครั้งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงกรรมและผลของกรรมดีและกรรมชั่วแล้ว ยังได้รับการกล่าวถึงบ่อยกว่านรกอีกด้วย ตามบทบาทของชาวสวรรค์ ได้แก่ เทพบุตรหรือเทวดาที่สนทนารธรรมหรือฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก

เนื้อหาข้อความในคัมภีร์พระไตรปิฎกบางตอนถึงกับปรากฏว่ามีการตั้งชื่อวรรคหรือเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเทวดาโดยเฉพาะ ดังที่ปรากฏเนื้อหาข้อความในพระไตรปิฎกเล่มที่ 15 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค หมวด เทวดาสังยุตต์ กล่าวคือ เทวดาในฐานะที่เป็นประชากรและอาศัยอยู่ในสวรรค์ เรื่องราวของเทวดาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสโดยตรงก็มี เป็นข้อความที่พระสาวกกล่าวก็มี

ในวัฒนธรรมไทยเองก็มีการกล่าวถึงเรื่องนรกและสวรรค์อยู่เสมอ ซึ่งแต่ก่อนนั้นแนวคิดนี้ได้ถ่ายทอดเรื่องราวผ่านการเทศนาของพระสงฆ์ อีกทั้งส่วนใหญ่เนื้อหาคำสอนที่พระสงฆ์นำมาเทศนานั้น มักจะนำเรื่องราวที่มีการพรรณานานรกและสวรรค์อย่างละเอียดพิสดาร ซึ่งจัดว่าเป็นการอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ในยุคหลัง เช่น ไตรภูมิกถา พระมาลัยคำหลวง พระมาลัยสูตร โลกที่ปิณี เป็นต้น เนื้อหาของการเทศนาเรื่องนรกและสวรรค์ มุ่งพรรณนาสภาพที่เป็นสุขสวรรค์และสภาพที่เป็นทุกข์ของนรก ทำให้มนุษย์เกิดจินตนาการถึงความน่ากลัวของนรก และความสุขของสวรรค์ เป็นคติเตือนใจ มุ่งเน้นย้ำให้บุคคลงดเว้นจากการทำความชั่วเพื่อหลีกเลี่ยงนรกอันเป็นสถานที่ทุกข์ และควรเร่งทำความดี เพื่อให้เข้าถึงโลกสวรรค์อันเป็นสถานที่สุดดี

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับว่าคำสอนเรื่องนรกและสวรรค์เป็นเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ต้องออกตัวเสียก่อน คือ สำหรับอาตมาถือว่า นรก-สวรรค์เป็นเรื่องสำคัญ และเป็นเรื่องใหญ่มาก แต่กระนั้นอาตมาเองขณะนี้ ยังไม่ได้ให้ความสนใจเท่าที่ควร ยังไม่ได้เอาจริงเอาจังอะไรนักในเรื่องนี้ ก็กำลังค้นคว้าพระพุทธศาสนาอยู่ แต่ตอนนี้ยังไม่ได้มาเน้นเรื่องนี้ คิดว่าเป็นเรื่องที่ค่อย ๆ ว่ากันทีละขั้นตอน

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 1)

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับเรื่องนรกและสวรรค์เป็นเรื่องสำคัญเพราะปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎก ในวัฒนธรรมไทยยังมีความสำคัญเพราะเป็นส่วนหนึ่งของความคิดความเชื่อในพุทธศาสนาไทยมานาน ซึ่งคงจะพูดตรง ๆ ทันทิไม่ได้ ต้องค่อยคิดพิจารณาไปเพราะแม้แต่ตัวเราเองก็ไม่อาจพิจารณาตามได้แตกต่างจากหลักธรรมอื่น ๆ เช่น ชั้น 5 ไตรลักษณ์ มรรคมืองค์ 8 เป็นต้น แต่ตัวท่านเองก็ยอมรับว่าท่านไม่เคยสนใจศึกษาความคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเลย ดังที่ท่านกล่าวว่า

จำได้ว่าเคยอ่านเรื่องเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วงเมื่อราว 10 ปีเศษมาแล้ว จากหนังสือเล่าเรื่องในไตรภูมิ ของท่านเสถียรโกเศศ แต่ไม่ได้ใส่ใจอะไรนัก เพราะเห็นว่าไม่จำเป็นสำหรับกรรเข้าใจหลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ต่อเมื่อได้รับนิมนต์มาบรรยายครั้งนี้ จึงได้อ่านไตรภูมิพระร่วงตัวจริงเป็นครั้งแรก

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2556, หน้า 1)

ข้อความที่ผู้วิจัยยกมาข้างต้นสอดคล้องกับข้อมูลเกี่ยวกับงานวิชาการของท่านที่ได้กล่าวถึงในบทที่ 2 ซึ่งพบว่าไม่มีเรื่องของนรกและสวรรค์ จนกระทั่งท่านได้มาบรรยายเรื่องนรกสวรรค์ในพระไตรปิฎกตามคำอาราธนาของคณะอาจารย์และนักศึกษาวิทยาลัยครูสวนดุสิต ในปี พ.ศ. 2522⁶ และเรื่อง อิทธิพลไตรภูมิพระร่วงต่อศีลธรรมของสังคมไทย ในการสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ในปี พ.ศ. 2526⁷ จึงมีหนังสือเผยแพร่ออกมา แสดงให้เห็นว่าเรื่องของนรกสวรรค์นั้นไม่ได้อยู่ในความสนใจของท่านเลย หากว่าไม่มีใครถาม ท่านก็จะไม่พูดถึงเรื่องนี้ ต่างจากหลักธรรมอื่น ๆ ในพระศาสนา เช่น ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ มรรคมงคล 8 และอริยสัจ 4 เป็นต้น ซึ่งท่านยกมาอธิบายอย่างละเอียดในหนังสือพุทธธรรม ฉบับเพิ่มเติม (2514) ในขณะที่เรื่องนรกและสวรรค์ได้เพิ่มเติมขึ้นมาภายหลัง ในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับขยาย (2525)

ฐานะและความสำคัญของนรกและสวรรค์ที่สัมพันธ์กับพระพุทธศาสนานั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้แสดงไว้ในหนังสือนรกสวรรค์ในพระไตรปิฎก โดยจำแนกเป็น 3 ประการ ดังนี้

3.1.1 นรกและสวรรค์ไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา

สวรรค์ไม่ใช่จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา มีคนไทยจำนวนไม่น้อยเข้าใจว่าสวรรค์เป็นจุดหมายสูงสุดและตั้งปรารถนาที่จะเกิด ณ ที่นั่น จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ได้แก่ นิพพาน ดังที่ท่านได้กล่าวถึงจุดหมายสูงสุดตามหลักการของพระพุทธศาสนาไว้ว่า

⁶ บรรยายแก่อาจารย์และนักศึกษา ภาควิชาปรัชญาและศาสนา วิทยาลัยครูสวนดุสิต ระหว่างภาคการศึกษาที่ 2 ปีการศึกษา 2522 ณ วัดพระพิเรนทร์

⁷ บรรยายแก่ผู้เข้าร่วมสัมมนา ณ หอวิชาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดแห่งชาติ วันอังคารที่ 1 มีนาคม 2526

เราปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ถ้าจะปฏิบัติให้แท้จริง ให้ตรงตามหลักการ เราก็บอกว่าจะไม่ใช่เพื่อจะไปสวรรค์ แต่เพื่อ นิพพาน สวรรค์กลายเป็นเรื่องขั้นตอนที่อยู่ในระหว่าง หรือเป็นเรื่องข้าง ๆ ความสำคัญของสิ่งที่อยู่ข้าง ๆ หรืออยู่ในระหว่าง ย่อมจะลดน้อยลงไป น้อยกว่าสิ่งที่เป็นจุดหมายสุดท้าย สวรรค์

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 3)

พุทธศาสนิกชนพึงตั้งปรารถนามุ่งเอานิพพาน เป็นจุดหมายสูงสุดในการที่จะเข้าถึงให้ได้ จากผลของการประพฤติปฏิบัติธรรม เมื่อมองในแง่ของเป้าหมาย ทำให้ความสำคัญของสวรรค์ด้อยลงไป แม้ว่าสวรรค์จะเพียบพร้อมไปด้วยความสุขหลาย ๆ อย่าง ดังที่คัมภีร์ได้พรรณนาไว้ เป็นยอดแห่งความปรารถนาของใครหลาย ๆ คน แต่ นิพพาน เป็นความสุขที่สมบูรณ์ ชนิดที่หมดสิ้นกิเลส ความทุกข์สิ้นเชิง เป็นยอดแห่งความสุข ดังมีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า นิพพานัง ปรมัง สุขัง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

สวรรค์ที่ยังเป็นเป้าหมายของพุทธศาสนิกชนจำนวนหนึ่งอยู่ จึงมีความเป็นไปได้หลายอย่างเป็นต้นว่า ได้รับอิทธิพลจากความเชื่อทางศาสนาในวัฒนธรรมไทยที่ใฝ่มุ่งหมายไปที่สุคติโลกสวรรค์ โดยการทำความดีเพื่อหลบหนีจากโลกปัจจุบันที่ยังเต็มไปด้วยความทุกข์จากความไม่บริบูรณ์ขาดแคลน เพื่อเข้าถึงโลกทิพย์ที่มีความบริบูรณ์พร้อมสุขสบาย ในขณะเดียวกันก็สะท้อนถึงความเข้าใจคำสอนของชาวพุทธส่วนหนึ่งที่ยังมีความบกพร่องซึ่งยังมองไม่เห็นโทษของกาม⁸ และสังสารวัฏซึ่งมีความน่ากลัวและเป็นที่มาของความทุกข์อื่น ๆ ในโลก อันเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าพยายามชี้ให้เห็นและเสนอทางแก้ไขปัญหาความทุกข์แก่พุทธศาสนิกชน ความเข้าใจของพุทธศาสนิกชนบางส่วนที่เห็นสวรรค์เป็นเป้าหมายของการทำความดีจึงถือว่าไม่ถูกต้องและแสดงว่ายังไม่เข้าใจหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเพียงพอ

3.1.2 จุดหมายของพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้

เมื่อนิพพาน เป็นจุดหมายในทางพระพุทธศาสนา ด้วยการศึกษปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ผู้ที่ได้ปฏิบัติธรรมตามแนวทางที่พระพุทธศาสนาสอนไว้ก็สามารถที่จะสัมผัสถึงภาวะของนิพพาน ดังมีข้อความในพระไตรปิฎกว่า

⁸ กาม ในที่นี้ หมายถึง ส่วนที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ 5ชนิด ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย

เมื่อใด บุคคลกำจัดราคะสัน กำจัดโทสะสัน กำจัดโมหะสัน เมื่อนั้น พระนิพพาน ชื่อว่า เป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควร น้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 20 ข้อ 56 หน้า 219)

เมื่อนิพพานเป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงสัมผัสได้หรือบรรลุได้ในชาตินี้ โดยที่ไม่ต้องรอให้ตายก่อน ประชาชนในทางพระศาสนาหลายท่านพยายามอธิบายว่า นิพพาน เป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงได้หรือบรรลุได้ในชาตินี้ เช่น พระธรรมโกศาจารย์ ได้ตีความนิพพาน สามารถที่จะสัมผัสได้ในชีวิตประจำวัน โดยกล่าวว่า จิตที่ว่างจากกิเลสเป็นระยะ ๆ นั้นเป็นนิพพานน้อย ๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตเราไว้ แล้วนิพพานก็มี อยู่ที่นี่และเดี๋ยวนี้ ไม่ต้องรอว่าต้องตายเสียก่อนจึงจะได้นิพพาน เรามีนิพพานน้อย ๆ ได้อยู่ตลอดเวลา (พุทธทาสภิกขุ, 2549, หน้า 121) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นอีกท่านหนึ่งที่ได้ขยายความหมาย ของคำว่า นิพพาน เป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้ ดังข้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

นิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นภาวะที่มนุษย์สามารถ ประจักษ์แจ้งได้ในชีวิตปัจจุบันนี้เอง เมื่อพยายาม ทำตัวให้พร้อมพอ ก็ไม่ต้องรอถึงชาติหน้า ดังมี คุณลักษณะอย่างหนึ่งของนิพพานว่าเป็น “สนธิธิ์” เห็นชัดได้เอง, ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้ และ “อกาลิก” ไม่จำกัดกาล, ไม่ขึ้นต่อเวลา

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 498)

จากข้อความข้างต้นที่ท่านได้กล่าวถึงนิพพาน เป็นภาวะที่มนุษย์สามารถประจักษ์แจ้ง เข้าถึง สัมผัสรับรู้ได้ในชีวิตปัจจุบันนี้ด้วยการปฏิบัติธรรม ผู้ปฏิบัติย่อมสามารถรับรู้เห็นแจ้งในธรรมได้ด้วย ตนเองและไม่เลือกกาลเวลาหากปฏิบัติให้เหตุปัจจัยนั้นเกิดขึ้นได้ เมื่อนำมาเทียบกับ นรกและสวรรค์ ซึ่งเป็นภาวะที่อยู่นอกเหนือการรับรู้ของคนทั่วไป นิพพานจึงเป็นเป้าหมายของพระพุทธศาสนาที่ พุทธศาสนิกชนควรนึกถึงมากกว่าสวรรค์ เพราะเป็นสิ่งที่สามารถรับรู้เข้าถึงได้ เป็นความสุขที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไม่มีโทษ (พระพุทธโฆสเถระ, 2554, หน้า 850) เมื่อเทียบกับความสุขในสวรรค์ ซึ่งเป็นความสุขจากกาม

3.1.3 นรกและสวรรค์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในสังสารวัฏ

สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์โลกทั้งหลาย ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แล้ว トラบใดที่สัตว์โลกยังไม่หมดสิ้นกิเลส กล่าวคือ ยังมีกิเลส กรรม และ วิบาก ก็ยังต้องมีการเวียน วายตายเกิดนับจำนวนไม่ถ้วน ตามวงจรของระบบสังสารวัฏทั้งหมด 31 ภพภูมิ เวียนว่ายตายเกิด

อย่างไม่มีที่สิ้นสุด นรกและสวรรค์เป็นส่วนหนึ่งในภพภูมิที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงได้ เรื่องนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้แสดงทรรศนะไว้ว่า

สังสารวัฏมีการเปลี่ยนแปลงได้ ชีวิตเราเดินทางไปในสังสารวัฏ มีหมุนขึ้นหมุนลง ตกนรกแล้ว ต่อไป ถ้าเรามีกรรมดี ก็กลับไปขึ้นสวรรค์ หรือมาเกิดเป็นมนุษย์ คนที่เกิดเป็นพระพรหมด้วยกรรมดีบำเพ็ญทานสมาบัติ ต่อไปเมื่อสิ้นบุญแล้ว กลับไปตกนรก เพราะมีกรรมชั่วในหนหลังก็ได้ หมุนเวียนไปมา

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 3)

เมื่อนรกและสวรรค์ต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ ที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไม่มีที่สิ้นสุด จึงเปิดโอกาสที่จะให้มนุษย์มีโอกาสได้ปรับปรุงแก้ตัว ในการประกอบกุศลกรรมใหม่เพื่อที่จะได้พัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าขึ้นไป ฉะนั้น นรกและสวรรค์ในแง่หนึ่งจึงเป็นเพียงจุดแวะพักระยะสั้น ๆ เท่านั้น

โดยสรุป เรื่องนรกและสวรรค์ เป็นเรื่องที่ไม่สามารถที่จะสื่อสารอย่างตรงไปตรงมาได้ แม้ในอดีตที่ผ่านมา วิทยาการยังไม่เจริญก้าวหน้า ผู้คนที่ได้ยินเรื่องราวของนรกและสวรรค์ คงจะไม่มีปัญหา แต่ในขณะที่โลกปัจจุบัน ในศตวรรษที่ 21 การศึกษาก้าวหน้าไปมาก คนที่เกิดมาในยุคสมัยนี้ได้เรียนได้ศึกษาความรู้สมัยใหม่ที่แตกต่างไปจากสังคมมนุษย์ในอดีต ใช้ประสาทสัมผัส, เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์, เหตุผล และตรรกะในการเข้าถึงความรู้ ฉะนั้น ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์อย่างในคัมภีร์ศาสนาจึงไม่อาจที่จะสื่อสารได้ตรง ๆ ในยุคปัจจุบัน การจะพูดถึงจำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์เนื่องด้วยหากว่าสื่อสารเรื่องนี้ออกไปแล้ว ไม่ชัดเจนหรือไม่รัดกุม อาจส่งผลกระทบต่อแนวคิดคำสอนอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนาได้

3.2 ข้อควรระวังในการสอนเรื่องนรกและสวรรค์

เมื่อนรกและสวรรค์เป็นคำสอนที่มีการกล่าวยืนยันไว้มากและปรากฏชัดในคัมภีร์พระไตรปิฎก อันเป็นผลมาจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จึงเป็นเรื่องยากในการทำความเข้าใจศึกษาตามตัวบทอักษร เพราะเป็นสิ่งที่อยู่เหนือสามัญวิสัยและอยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัส การศึกษาหรือการอธิบายแนวคิดนี้ เป็นเรื่องที่พุทธศาสนิกชนจะต้องมีหลักการเหตุผลเข้ามาใช้ในการพิจารณา และต้องสื่อสารออกไปอย่างชัดเจนและมีความเป็นเหตุเป็นผลมากที่สุด เพราะหากการสื่อสารเรื่องนี้ออกไปไม่มีความคลุมเครือหรือมีความไม่ชัดเจน อาจส่งผลให้คนจำนวนมากเกิดความสับสนและส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิต ในประเด็นการทำความเข้าใจเรื่องนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวว่า

ความสับสนในการเข้าถึงกับการวางท่าทีนี้ เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้มนุษย์สับสนมากในเรื่องของศาสนา และก็มี ความสับสนในการดำรงชีวิตด้วย ยกตัวอย่างอย่างง่าย ๆ ก็เรื่องที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เช่น นรก สวรรค์ คำถามเกี่ยวกับเทพเจ้า เรื่องเกี่ยวกับโลกนี้ว่ามีที่สิ้นสุด ไม่มีที่สิ้นสุด ที่เราเรียกว่าปัญหาทางอภิปรัชญา ตลอดไปจนกระทั่งถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อภินิหารปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เหล่านี้พวกหนึ่ง กับเรื่องข้อปฏิบัติต่าง ๆ เหล่านี้อีกพวกหนึ่ง เราจะต้องมีหลักการวางตัวต่อมัน คือ พวกหนึ่งเป็นสิ่งที่เราพึงเผชิญด้วยความพยายามเข้าถึง อีกพวกหนึ่งพึงเผชิญด้วยความตระหนักในการวางท่าที ถ้าเราไม่สามารถแยก 2 อย่างนี้ออกจากกันแล้ว จะเกิดโทษและเกิดความสับสนในการปฏิบัติและเข้าใจเป็นอย่างมาก

(พระเทพเวที, 2532, หน้า 105)

จากคำกล่าวของท่านข้างต้น แสดงให้เห็นว่า นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ปรากฏในคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น เป็นเรื่องหนึ่งที่ทำให้มนุษย์ในสังคมเกิดความสับสน กล่าวคือ เป็นสิ่งที่ไม่สามารถที่จะนำมาพิสูจน์ให้เห็นกันได้ หรือแสดงให้เห็นว่านรกสวรรค์มีจริง หรือสร้างเกิดการยอมรับในสังคมได้ ทั้งนี้แม้ในอดีตที่ผ่านมาหลายพันปี นักคิดจำนวนมากมีความพยายามในการพิสูจน์หาความจริงเพื่อให้ได้คำตอบของเรื่องนี้ เพื่อให้ได้มาซึ่งการรู้ความจริงของนรกสวรรค์ จึงค่อยคิดหาวิธีปฏิบัติต่อมัน การที่มนุษย์พยายามพิสูจน์หาคำตอบเพื่อให้ได้รู้ความจริง ทำให้มนุษย์พลาดโอกาสในการกลับมุงเน้นที่ตัวมนุษย์หรือพัฒนาชีวิต อีกทั้งสูญเสียประโยชน์หรือความสุขที่พึงจะได้รับ จนส่งผลกระทบต่อ การดำรงชีวิต ในด้านหนึ่งผู้ที่มีความประสงค์จะหาคิดหาคำตอบก็ปล่อยให้เป็นที่ของผู้นั้น ส่วนอีกด้านหนึ่ง ผู้ที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับการคิดหาคำตอบ ก็พึงตระหนักในการวางท่าทีในสิ่งที่ไม่อาจพิสูจน์ได้ ได้แก่การให้ความสำคัญกับการปฏิบัติ โดยมีวิธีปฏิบัติต่อสิ่งที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ โดยให้ถือหลักการปฏิบัติที่ไม่ผิด (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 7)

ในการอธิบายเรื่องของนรกสวรรค์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ข้อควรระวังไว้ว่า การที่จะพูดถึงเรื่องนี้จำเป็นต้องพูดทั้ง 2 แง่มุม ได้แก่ 1) ความมีอยู่จริงของนรกสวรรค์ กล่าวคือ นรกสวรรค์มีจริงหรือไม่ 2) ท่าทีของชาวพุทธ หรือท่าทีของพระพุทธศาสนาที่มีต่อเรื่องนรกสวรรค์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 4) ไม่ควรที่จะพูดเฉพาะแ่งมุมใดแ่งมุมหนึ่ง ดังข้อความว่า

ต้องพูดทั้งสองแง่ จะพูดแง่เดียวไม่พอ เพราะมันสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน สำหรับพระพุทธานี้ ขอบุคไว้ก่อนว่า เรื่องทำที่ตอนนรกสวรรค์เป็นสิ่งสำคัญมาก เราจะต้องวางท่าที่ให้ออกต้อง นรกสวรรค์เป็นเรื่องพิสูจน์ไม่ได้ ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ว่ามีหรือไม่มี สำหรับสิ่งที่พิสูจน์ออกมาให้เห็นชัดไม่ได้แบบนี้ ทางพุทธศาสนามีหลักให้ปฏิบัติ คือ ถือการวางท่าที่เป็นสำคัญ

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 5-6)

จากข้อความดังกล่าวทำให้เห็นวิธีการของท่าน เมื่อจะต้องพูดเรื่องที่อยู่เหนือสามัญวิสัยในการที่จะสัมผัสรับรู้หรือเข้าถึงนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะมีท่าทีที่เหมาะสมต่อเรื่องนั้นด้วย เรื่องของนรกสวรรค์เป็นเรื่องที่ไม่อาจที่จะนำมาพูดได้ในแง่มุมเดียวหรือยกจากข้อความในพระไตรปิฎกมาแสดงเหมือนกับเรื่องอื่น ๆ แต่เป็นเรื่องที่ต้องค่อย ๆ ว่ากันทีละขั้นตอน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 1) การอ้างถึงนรกสวรรค์อย่างตรงไปตรงมาอาจมีปัญหาในเรื่องของข้อถกเถียงที่จะเกิดขึ้นตามมาอีกมากมาย การที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ยังไม่รู้ชัดเจน หรือพิสูจน์ไม่ได้ ผู้พูดก็ไม่จำเป็นต้องยืนยันถึงการมีอยู่ของนรกสวรรค์ทั้งที่ตนเองไม่เคยเห็นหรือเข้าถึง หรือไม่สามารถแสดงหลักฐานของการมีอยู่ของนรกสวรรค์ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

เจตคติในทางพุทธศาสนาเป็นเจตคติทั้งในการแสวงหาความรู้และในการดำเนินชีวิต โดยถือว่าเจตคติแห่งการมองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตที่ดีมีใช้เป็นเพียงเครื่องมือในการหาความรู้เท่านั้น เพราะฉะนั้น ด้วยเจตคติแบบพุทธ เมื่อสิ่งใดยังไม่อาจรู้ชัดเจน หรือยังพิสูจน์ไม่ได้ เราก็มักทำที่ว่า ในด้านการเข้าถึงความจริงจะหาความรู้ก็หาไป แต่ในเวลาเดียวกัน เราก็มักจะปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ให้ชีวิตที่ดีดำเนินไปด้วยโดยไม่เสียหลักการแห่งการมองตามเหตุปัจจัย

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2565, หน้า 168)

เรื่องของนรกสวรรค์จึงเป็นเรื่องในแง่ของการพิสูจน์ความจริงก็ได้หรือจะมองในแง่ที่เกี่ยวข้องกับสังคมมนุษย์หรือในแง่ของการดำรงชีวิตประจำวันก็ได้ ด้วยเหตุนี้ การที่ท่านมองว่าสิ่งเหล่านั้นยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่า มีหรือไม่มี จึงไม่สำคัญเท่ากับท่าทีที่มีต่อสิ่งนั้น กล่าวคือ การวางใจหรือปฏิบัติตัวในการดำเนินชีวิต โดยที่ไม่ให้กระทบกับการดำเนินชีวิตตามหลักการของพระพุทธศาสนาที่มีหลักปฏิบัติที่ชัดเจนต่อเรื่องนี้

3.3 แนวทางการอธิบายนรกและสวรรค์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

สำหรับแนวทางการอธิบายนรกและสวรรค์ ผู้วิจัย ได้อ้างอิงข้อมูลจากหนังสือ เรื่องนรกและสวรรค์ในพระไตรปิฎกเป็นหลัก มาใช้ในการอภิปรายและวิเคราะห์ถึงเหตุผลพรรณนาตามแนวทางการอธิบายของท่าน ซึ่งได้จำแนกออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่

1. นรกและสวรรค์ในจักรวาลพุทธศาสนาโดยอ้างอิงพระไตรปิฎก
2. นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิต
3. นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นการรับรู้อารมณ์

แต่ละระดับ มีรายละเอียด ดังนี้

3.3.1 นรกและสวรรค์ในจักรวาลพุทธศาสนาโดยอ้างอิงพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นแหล่งการศึกษาและอ้างอิงที่สำคัญของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เรื่องนรกและสวรรค์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกจึงเป็นเนื้อหาคำสอนที่ท่านไม่อาจที่จะปฏิเสธได้ และยังคงต้องเผชิญกับคำถามต่าง ๆ เพราะคนสนใจกันมาก และเป็นข้อกังวลำบากใจของทุกคนทั่วไป (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 290) แต่ด้วยเหตุที่ชาวพุทธไม่อาจพิจารณาตามได้ด้วยประสาทสัมผัสและการใช้เหตุผลซึ่งเป็นเครื่องมือในการเรียนรู้สามัญที่ตนมี นรกและสวรรค์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น ชาวพุทธต้องจะยอมรับด้วย “ศรัทธา” คือความเชื่อเลื่อมใสในพระพุทเจ้า ในขณะที่พระพุทเจ้าทรงแนะนำให้มีศรัทธาพร้อมก็มีปัญญา คือ มี “การพิจารณาเหตุผล” เราจึงต้องนำข้อพิจารณาในหลักกาลามสูตรมาใช้ นอกจากนั้นยังต้องดู “เจตนา” ของผู้ที่สอนด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้นรกสวรรค์ จึงพิจารณาได้ว่า

1. พระพุทเจ้าเป็นผู้มีปัญญามาก เท่าที่แสดงออกเป็นคำสอนต่าง ๆ นั้นเป็นจริง มีเหตุผลน่าเชื่อหรือไม่
2. พระองค์มีความปรารถนาดี มีเมตตากรุณา สอนโดยบริสุทธิ์พระทัย ต้องการให้เราได้รับประโยชน์หรือไม่ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 24)

หากผู้ที่เคยได้ยินเรื่องราวของนรกสวรรค์ในคัมภีร์พุทธศาสนา เชื่อมั่นในเหตุผลทั้งสองประการ ก็มีแนวโน้มที่จะศรัทธาตามที่มีหลักฐานที่พระพุทเจ้าตรัสสอนไว้ แต่การศึกษาพระไตรปิฎกในฐานะแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทเจ้าที่ถูกบันทึกไว้ มิใช่สำหรับเชื่อโดยขาดการใช้ปัญญาในการมองสิ่งต่าง ๆ อย่างรอบด้าน ในเรื่องนี้ ท่านให้แง่คิดไว้อย่างน่าสนใจว่า

สำหรับพุทธพจน์ หรือข้อมูลในพระไตรปิฎก ถ้าส่วนไหนมีข้อมูลคำอธิบายในอรรถกถา ตลอดจนคำขยายความในคัมภีร์ทั้งหลายที่ควรรู้ ก็นำมาแสดงไว้ด้วย ยิ่งพรั่งพร้อมเท่าไร ก็ยิ่งดี เพราะเป็นการเพิ่มโอกาสทางการศึกษาที่ผู้อ่านจะยังเป็นอิสระในการใช้ปัญญา ทั้งนี้ก็เป็นไปตามหลักการสามัญ ที่มองคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานา ในฐานะเป็นข้อมูลเพื่อให้รู้ มิใช่ข้อมูลเพื่อให้เชื่อ

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 640)

จากข้อความข้างต้น ท่านกล่าวไว้ชัดเจนว่า พระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาอธิบายชั้นต่าง ๆ เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับรู้ มิใช่สำหรับเชื่อ ซึ่งหมายความว่า ชาวพุทธควรเรียนรู้รายละเอียดต่าง ๆ ในนั้น แต่ถ้าไม่สามารถมีญาณวิเศษรับรู้การมีอยู่จริงของนรกสวรรค์ได้ ก็ไม่ควรยืนยันว่านรกสวรรค์มีอยู่จริง ควรพูดเท่าที่ตัวเองได้สัมผัสจากพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือยอมรับว่ามี ดังที่ท่านกล่าวว่า

ระดับที่หนึ่ง คือเรื่องนรกสวรรค์ที่เราพูดกันทั่ว ๆ ไปว่า หลังจากชาตินี้ตายแล้วไปรับผลกรรมในทางที่ดีและไม่ดี ถ้ารับผลกรรมดี ก็ถือว่าไปสวรรค์ ถ้ารับผลกรรมชั่ว ก็ไปเกิดในนรก เรื่องนรกสวรรค์แบบนี้ เรียกว่าระดับที่หนึ่ง พระพุทธศาสนาว่าอย่างไร สำหรับระดับนี้ ถ้าถือตามตัวอักษร พระไตรปิฎกกล่าวไว้มากมาย เมื่อพูดกันตามตัวอักษรก็ต้องบอกว่ามี

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 8)

เบื้องต้นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับความมีอยู่ของนรกสวรรค์ตามตัวอักษรที่มีในพระไตรปิฎกซึ่งไม่ใช่เป็นการพูดหรือยืนยันที่มาจากประสบการณ์ส่วนตัว นรกและสวรรค์ตามพระไตรปิฎกเป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้จริงด้วยประสบการณ์ หากได้พัฒนาความสามารถทางจิตในการรับรู้อารมณ์ด้วยสมาธิตามขั้นตอนที่ถูกต้อง อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าท่านเองมุ่งกล่าวถึงในฐานะที่เป็นผลหรือเป็นจุดหมายปลายทางของการกระทำที่จะได้รับเท่านั้น ท่านดูจะไม่สนับสนุนการพัฒนาทางจิตอย่างที่ท่านเสนอแนะเพียงเพื่อให้ได้เห็นนรกสวรรค์ ทั้ง ๆ ที่มนุษย์มีศักยภาพทำได้ เพราะโอกาสที่จะผิดพลาดมีสูง และไม่ใช่ว่าทางออกสำหรับมนุษย์ที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำ ดังที่ท่านกล่าวว่า *ถ้าเราเอาแค่ฤทธิ์ แค่มานสมาบัติแล้ว ก็ไม่ต้องมีพระพุทธศาสนา เพราะคนเขาได้กันมา มีอยู่ก่อนแล้ว แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพอพระทัย เรื่องนี้เป็นจุดที่จะต้องระวัง* (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 11)

การพัฒนาอบรมจิตใจที่มีชื่อเรียกว่า สมถกรรมฐาน เป็นการทำให้จิตใจสงบแน่วแน่จนกระทั่งได้สมาธิในระดับต่าง ๆ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับของสมาธิออกเป็น รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 หรือที่มักจะเรียกกันว่า สมาบัติ 8 เป็นภาวะที่จิตเข้าถึงความสงบประณีต เมื่อบุคคล

ปฏิบัติสมาธิจนกระทั่งได้สมาบัติแล้ว จะสามารถน้อมนำจิตให้ได้ความรู้หรือญาณพิเศษบางประการ เช่น มีอภิญญา มีฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ มีหูทิพย์ มีตาทิพย์ เป็นต้น ดังนั้น เครื่องมือที่จะใช้ในการพิสูจน์ว่านี่ นรกและสวรรค์ รวมถึงภพภูมิต่าง ๆ มีหรือไม่มี อยู่ที่การได้ “อภิญญา” ซึ่งเป็นความรู้พิเศษจากฌานสมาบัติประกอบด้วย

1. อิทธิวิธี คือ แสดงปาฏิหาริย์ได้
2. ทิพย์จักขุ คือ มีตาทิพย์
3. ทิพย์โสต คือ มีหูทิพย์
4. เจโตปริยญาณ คือ กำหนดรู้วาระจิตความคิดของผู้อื่นได้
5. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ระลึกชาติหนหลังได้

อภิญญา 5 อย่างนี้ มีผู้สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ก่อนที่จะมีการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา เช่น กลุ่มนักบวชฤๅษีนอกพระพุทธศาสนาที่บำเพ็ญตบะ ดังตัวอย่างของอาหารดาบส และอุทกดาบส ซึ่งท่านเหล่านี้เจริญสมาธิภาวนาจนกระทั่งได้ฌานสมาบัติและได้อภิญญา (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 12 ข้อ 277-278, หน้า 300-303) ได้แสดงเรื่องราวสิ่งของตนเองพบเห็น เช่น นรก สวรรค์ ภพภูมิ หรือสามารถระลึกชาติได้ ด้วยอำนาจการหยั่งรู้ด้วยทิพย์จักขุญาณอันเป็นผลมาจากการได้อภิญญา นี้อาจจะมึข้อจำกัดทำให้เห็นภพชาติได้ไม่ทั้งหมด เป็นเหตุให้เกิดความเห็นผิด ดังเรื่องราวในพรหมชาลสูตรที่มีสมณหรือพราหมณ์กลุ่มหนึ่งที่เข้าใจว่าอัตตาเที่ยงและโลกเที่ยง ได้เพียรประกอบทำลายกิเลส ตั้งมั่นไม่ประมาท สามารถระลึกชาติในอดีตได้หลายชาติเห็นตัวตามภพภูมิต่าง ๆ มีชื่ออย่างนั้น เกิดในตระกูลนั้น บริโภคอาหารอย่างนั้น เคลื่อนจากภพนั้นไปสู่ภพนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9 ข้อ 31 หน้า 12)

ด้วยเหตุนี้ การเจริญสมถกรรมฐานในพระพุทธศาสนา จุดมุ่งหมายจึงไม่ได้อยู่ที่การได้รับอภิญญาเหล่านี้ แต่เป็นเพียงการได้สมาธิ กล่าวคือ การทำให้จิตใจเกิดความสงบ เป็นบาทฐานให้แก่การเจริญวิปัสสนาเป็นสำคัญ การที่จิตเป็นสมาธิจนกระทั่งได้อภิญญาต่าง ๆ นั้น จึงไม่ใช่เป้าหมายและไม่ใช้เป็นตัววัดความสำเร็จในทางพระพุทธศาสนา เพราะผู้ที่ได้อภิญญา เช่น มีตาทิพย์ สามารถมองเห็นนรกสวรรค์ได้ ก็ยังไม่ทำให้กิเลสหมดสิ้นไป ซ้ำยังนำมาซึ่งความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ตนเห็นหรือได้ยินว่าเป็นความจริงแท้

แม้ว่านรกและสวรรค์จะเป็นสิ่งที่สามารถพิสูจน์หรือเข้าถึงได้ด้วยการพัฒนาจิตที่เป็นสมาธิก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่สิ่งที่ควรให้ความสำคัญ ดังนั้น ท่านจึงไม่เน้นรายละเอียดของนรกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์นรกที่ได้รับการลงโทษด้วยวิธีต่าง ๆ หรือสวรรค์อันเป็นที่อยู่ของเทวดาซึ่งเสวยสุขในชั้นต่าง ๆ มากนัก เมื่อมีการยกพระสูตรหรือคัมภีร์ที่มีคำบรรยายเกี่ยวกับสภาพของนรกและสวรรค์ ท่านก็กล่าวถึงแต่เพียงชื่อและแสดงรายละเอียดเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ทั้งที่พระไตรปิฎกมีการพรรณนาให้เห็นรูปลักษณ์และสภาพความเป็นอยู่ของสัตว์โลก แสดงลักษณะและประเภทของภูมินั้น ๆ ไว้ (พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ, 2533, หน้า 34) ดังเรื่องราวที่ปรากฏใน มารตักขณียสูตร (พระไตรปิฎก เล่มที่ 12 ข้อ 512 หน้า 550) หรือ สังกัจจชาดก (พระไตรปิฎก เล่มที่ 28 ข้อ 82-132 หน้า 47-54) เป็นต้น เช่นเดียวกับวรรณกรรมประเภทโลกศาสตร์หรือคัมภีร์จักรวาลวิทยาซึ่งบอกรายละเอียดของนรกสวรรค์อย่างพิสดาร เช่น จักรวาททีปนี โลกทีปกसार ภูมिवิลาสินี ไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น รวมถึงการตอบญาติโยมที่สนใจถามคำถามเรื่องการเมืองของนรกสวรรค์หรือรายละเอียดของนรกสวรรค์แต่เพียงสั้น ๆ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 38) ท่าทีเช่นนี้ เป็นไปได้ว่าท่านพยายามที่จะพูดตบหรือไม่ให้ความสำคัญในรายละเอียดซึ่งทำให้เกิดจินตนาการเกี่ยวกับความทุกข์หรือสุขในภพภูมินั้น

การสื่อสารเรื่องของนรกสวรรค์ตามเนื้อหาในคัมภีร์กับคนรุ่นปัจจุบันจะต้องสื่อสารให้เกิดความเข้าใจในความเป็นเหตุเป็นผลให้มากที่สุด รายละเอียดซึ่งเดิมมีประโยชน์ทำให้ผู้ศึกษาเกิดความกลัวหรือความอยากที่จะเกิดในภพภูมินั้น ๆ อันจะก่อให้เกิดความมกมายทั้งตัวผู้พูดและผู้ฟัง จำเป็นต้องหลีกเลี่ยง ควรมุ่งไปที่ประโยชน์ที่จะได้จากการพูดถึงนรกสวรรค์ ในขณะที่กลุ่มผู้ฟังอาจจะมีทั้งผู้ที่เชื่อและไม่เชื่อ ผู้ที่สนใจรายละเอียดหรือผู้ที่มองว่าไร้สาระ ด้วยเหตุนี้ ความสำคัญของนรกสวรรค์ในระดับที่หนึ่ง จึงไม่ได้อยู่ในแง่ที่ว่าจริงหรือไม่ แต่อยู่ที่การส่งผลออกไปสู่การประพฤติปฏิบัติ ดังที่ท่านได้แสดงว่า ในเวลาสอนชาวบ้าน จะพูดถึงความทุกข์ความสุขในนรกสวรรค์ จะมัวอธิบายให้เห็นตัวเปรตตัวเทวดา เป็นต้น ก็คงพูดกันอยู่แค่นั้น ไม่มีทางรู้เรื่องแน่ ก็เลยไม่ต้องสอนศีลธรรม (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 47)

นรกสวรรค์รวมถึงสัตว์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในภพภูมินั้น เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะนำมาแสดงหรือยืนยันให้กันเห็นได้ ด้วยเหตุนี้ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ หากจะต้องรอพิสูจน์ในสิ่งเหล่านี้จนกระทบกับการดำเนินชีวิตตามปกติ ก็ไม่ควรรอ แม้จะปรากฏข้อเท็จจริงที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก อย่างน้อยการศึกษา ก็ควรทำให้ได้แง่คิดที่จะใช้กับชีวิตของตัวผู้ศึกษา สอดคล้องกับการที่ท่านได้เคยกล่าวไว้ว่า

ขอขำจุดนี้ เพราะถ้าจะมองหรือศึกษาไตรภูมิพระร่วง ก็มิได้สนใจในแง่วิชาการเพียงว่า ไตรภูมิคืออะไร แต่มองในแง่ว่าจะได้คติอะไรจากไตรภูมิพระร่วง ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2556, หน้า 14)

ไตรภูมิพระร่วง เป็นวรรณคดีสำคัญเรื่องหนึ่งที่มีเนื้อหาว่าด้วยเรื่องของนรกสวรรค์ มีอิทธิพลต่อสังคมไทยในอดีตเป็นอย่างมาก ทั้งในด้านการดำเนินชีวิต ความคิด ความเชื่อ ศิลปกรรม เป็นต้น ฝังรากลึกลงในวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน จากทัศนะของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้น สะท้อนว่า เรื่องที่อยู่เหนือสามัญวิสัยของมนุษย์ เช่น นรก สวรรค์ อิทธิปาฏิหาริย์ เทวดา แม้จะมีเนื้อหาปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เป็นข้อเท็จจริงในศาสนาที่ไม่อาจปฏิเสธได้ แต่ก็ไม่ใช่ประเด็นสำคัญเท่ากับการที่เราเลือกมองหรือศึกษาเพื่อให้ได้ข้อคิดหรือประโยชน์จากสิ่งนั้น ๆ

แนวคิดดังกล่าวนี้สอดคล้องกับการปรับเปลี่ยนชื่อหัวข้อการบรรยาย "ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย" ซึ่งภายหลังได้ถอดเทป เก็บความและตีพิมพ์เป็นหนังสือซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็น "พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิ" สะท้อนวิถีคิดของท่านว่า แม้ความคิดเรื่องไตรภูมิหรือนรกและสวรรค์จะมีความสำคัญต่อสังคมไทยวัฒนธรรมไทยในด้านต่าง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องในอดีต แต่ท่านเห็นว่าเป็นการดีกว่าที่จะนำเอาความรู้ไตรภูมิซึ่งเป็นภูมิปัญญาโบราณมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมไทยปัจจุบัน อีกทั้งยังสอดคล้องกับสิ่งที่ท่านนำเสนอในเรื่องนี้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกในฐานะที่เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญเท่านั้น แม้จะมีคนถามว่า นรกและสวรรค์ในพระไตรปิฎกมีกล่าวถึงที่อยู่ส่วนใดของจักรวาลหรือไม่ ตัวท่านเองก็ตอบตามข้อมูลที่มีในคัมภีร์ศาสนา หรือแม้แต่การอ้างพระพุทธรูปศาสนาซึ่งมาจากคัมภีร์ชั้นหลังที่กล่าวถึงหิมาโลกธาตุ แสนโลกธาตุ กล่าวคือ จักรวาลมีจำนวนมากมายเกินกว่าที่จะนับได้ นรกและสวรรค์ในพระไตรปิฎกไม่ได้บอกลักษณะที่ตั้งในทางภูมิศาสตร์ ไม่มีการกล่าวถึงเบื้องบนเบื้องล่าง ท่านก็จะตอบอย่างตรงไปตรงมาว่าเป็นข้อเท็จจริงที่พบในคัมภีร์ชั้นหลัง วิธีการตอบสะท้อนให้เห็นว่าตัวท่านไม่ได้เน้นการมีอยู่ของนรกสวรรค์ตามข้อความที่พรรณนาในพระไตรปิฎกหรือแม้แต่ในชั้นอรรถกถา ฎีกา หรือคัมภีร์ชั้นรอง ๆ ลงไปซึ่งมีการเสริมแต่งให้วิจิตรพิสดาร ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ในพระสูตรจริง ๆ ไม่บรรยายวิจิตรพิสดาร แต่ในอรรถถา ฎีกา พรรณนาเยาะ แต่ก็จัดว่าอย่างน้อยก็ทางวรรณคดี เช่น ในเรื่องไตรภูมิ ซึ่งเป็นชั้นประมวล แล้วเขียนอธิบายเพิ่มเติมแหล่งสำคัญที่มาของไตรภูมิ ก็มาจากชั้นอรรถถา ฎีกา ในพระไตรปิฎกก็คล้าย ๆ เป็นเชื้อ หรือเป็นแกน อรรถถา ฎีกา ก็มาอธิบายขยายออกไป

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 38)

นรกและสวรรค์ที่มีการบรรยายอย่างวิจิตรพิสดารในคัมภีร์ชั้นหลัง ๆ นั้น อาจได้รับอิทธิพลแนวความคิดของศาสนาพราหมณ์ฮินดูเจือปนเข้ามา เพราะมีการจัดระบบทางจักรวาลวิทยา และมีบ่งบอกลักษณะทางภูมิศาสตร์ไว้อย่างชัดเจน ซึ่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในชั้นรองลงมา ตั้งแต่ อรรถถา ฎีกา อนุฎีกา ซึ่งคัมภีร์อรรถถาได้เรื่องนรกและสวรรค์ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมาขยายความเพิ่มเติม คัมภีร์ฎีกานำเรื่องนรกและสวรรค์จากคัมภีร์อรรถถามาขยายความเพิ่มเติม คัมภีร์อนุฎีกานำเรื่องนรกและสวรรค์จากคัมภีร์ฎีกามาขยายความเพิ่มเติม เรื่องนรกและสวรรค์จึงมีความพิสดารซับซ้อนขึ้นเรื่อย ๆ จนมีลักษณะเป็นวรรณคดีมากกว่าที่จะเป็นข้อเท็จจริงทางศาสนา (เสนาะ ผดุงฉัตร, 2532, หน้า 38-39) สอดคล้องกับความเห็นของ สวามี สัตยานันทปuri ก็ได้เคยตั้งข้อสังเกตนี้ไว้เช่นกันว่า นรกต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในชั้นหลัง เช่น นรกที่เต็มไปด้วยอุจจาระ นรกที่เต็มไปด้วยไฟ เป็นต้น ซึ่งมีการบันทึกมาเป็นลำดับนั้น ไม่ถูกกล่าวถึงในคัมภีร์พระเวทหรืออุปนิษิต เป็นไปได้ว่า คงจะเขียนขึ้นมาในยุคหลังพุทธกาล เพราะเมื่อย้อนกลับไปดูเหตุการณ์ในสมัยพุทธกาล จะไม่พบว่ามีกรกล่าวถึงรายละเอียดของนรกอย่างที่กล่าวมา แต่ต่อมา สมัยอรรถถา ได้มีนรกต่าง ๆ จำนวนมากปรากฏขึ้น (สวามี สัตยานันทปuri, 2514, หน้า 273)

โดยสรุป จากแนวทางการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ในระดับที่หนึ่งนี้ ทำให้เห็นว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ไม่ยืนยันความมีอยู่ของนรกและสวรรค์จากประสบการณ์ส่วนตัว แต่ยืนยันไปตามข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เรียกว่าเป็นการอธิบายตามไปประเพณี สะท้อนให้เห็นว่าท่านไม่ได้ลดทอนความมีอยู่ของนรกสวรรค์ที่พบในพระไตรปิฎก อีกทั้ง ในฐานะเป็นพระภิกษุ ก็ไม่เสียจุดยืนในการที่ต้องยืนยันคำสอนว่าเป็นจริง แต่ท่านก็ได้ให้ความสำคัญหรือแสดงรายละเอียดมากนัก หากจะเน้นก็เป็นเพียงทำที่ที่ทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจที่อาจยึดเป็นกุศโลบายทำความดีละเว้นความชั่ว

ผู้วิจัยได้เห็นข้อแตกต่างของท่านกับอาจารย์ผู้สอนศาสนาบางท่านที่กล่าวยืนยันลงไปชัดเจนเลยว่า นรกสวรรค์มีจริง ซึ่งมาจากประสบการณ์ส่วนตัวของผู้ที่เล่าว่าเคยผ่านการเสียชีวิตแล้วเข้าไปใกล้แดนนรก (สุนิสา วงศ์ราม และ ปาริชาติ แสงศิริณ, 2551, หน้า 411) บางท่านยืนยันการมีอยู่

จริงของนรกสวรรค์เพราะเชื่อมั่นในความถูกต้องของพระไตรปิฎก คัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะ หรืออื่น ๆ โดยแสดงรายละเอียดและอ้างอิงตามคัมภีร์ว่าตั้งอยู่ที่ไหน มีลักษณะอย่างไร (สมชาย เชิดกลาง, ม.ป.ป., หน้า 42) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แสดงแนวคิดอย่างชัดเจนว่า หากสิ่งใดที่ตนยังไม่อาจรู้ได้ชัดเจน หรือพิสูจน์ได้ เราก็ไม่ควรจะยืนยันความมีอยู่ของสิ่งนั้นอย่างหนักแน่น ดังเช่นรายละเอียดของนรกสวรรค์ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และยังทำให้เห็นถึง การย้ายข้อมูลความน่าเชื่อถือให้กลับไปแหล่งข้อมูลของเรื่องนี้ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งเรื่องราวของนรกและสวรรค์ที่คนส่วนใหญ่ที่รับรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ได้รับรู้จากแหล่งข้อมูลในคัมภีร์ชั้นรอง ๆ ลงมา ซึ่งห่างไกลมากจากข้อมูลในพระไตรปิฎกแล้วและอาจจะขัดแย้งหรือไปไม่ได้กับลักษณะของภูมิศาสตร์โลกปัจจุบัน การพูดถึงนรกสวรรค์ในระดับที่หนึ่งนี้ก็เพื่อโยงเข้ากับการอธิบายนรกและสวรรค์ที่จะได้กล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

3.3.2 นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิต

การอธิบายนรกและสวรรค์ผ่านภูมิจิต ชั้นของจิต หรือระดับของจิตใจเป็นการอธิบายนรกสวรรค์ในระดับที่ 2 ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวคือ แทนที่จะไปให้ความสำคัญในทางกายภาพหรือในทางรูปธรรมซึ่งก็ยังเป็นปัญหาซึ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ ก็ให้กลับมาเน้นตรงที่การอธิบายลักษณะผ่านภูมิจิต เพราะสัตว์โลกในแต่ละภพภูมิในแต่ละระดับชั้นมีคุณภาพของจิตแตกต่างกัน ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

นรกสวรรค์แม้ในชาติหน้า ก็สืบไปจากที่มีในชาตินี้ เพราะอะไร เพราะมันอยู่ในสภาพจิต ภูมิของจิต ชั้นของจิต ระดับของจิตใจ จิตของเรามีคุณภาพหรือคุณสมบัติอยู่ในระดับไหน ถึงเวลาตาย ถ้าระดับจิตเป็นนรก ก็ไปนรก ถ้าระดับจิตเป็นสวรรค์ ก็ไปสวรรค์ นี่เกี่ยวกับสภาพจิตที่เป็นอยู่ตลอดเวลา

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 13)

ในทางพระพุทธศาสนาได้มีการแบ่งภพภูมิที่สิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ในวิภวภูตสวรรค์ ซึ่งมีทั้งสิ้น 31 ภูมิตามลำดับชั้น ตามผลแห่งกรรมของตนที่ได้ทำได้

ภูมิ หมายถึง ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต จำแนกเป็น 4 คือ

1. กามาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม, ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ, ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง 11 ชั้น
2. รูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป, ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง 16 ชั้น

3. อรูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป, ระดับจิตใจที่ปรารถนาอุปสรรคเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้อรูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรูปภพทั้ง 4 ชั้น

4. โลกุตตรภูมิ ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับแห่งโลกุตตรธรรม, ระดับจิตของพระอริยเจ้า อันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ 3 ข้างต้น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, หน้า 127)

การที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นำสำนวนดังกล่าวมาอธิบายในแง่ของภูมิจิต หรือคุณภาพของจิตจึงถือว่าการอธิบายคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ที่มีรายละเอียดและเป็นระบบจิตของเหล่าสัตว์ในแต่ละภพภูมิมีธรรมชาติของจิตที่รับรู้อารมณ์แตกต่างกันด้วยสภาพธรรมที่เป็นองค์ประกอบ ได้แก่ เจตสิก ได้แก่ อโสมณเจตสิก เจตสิกที่ไม่ดีงาม ซึ่งประกอบได้เฉพาะอกุศลจิตเท่านั้น และ โสภณเจตสิก เจตสิกที่ดีงาม ซึ่งประกอบกับโสภณจิตหรือจิตที่ดีงาม (บุญมี เมธางกูรและวรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, 2535, หน้า 7) สัตว์ทั้ง 31 ภูมิ ที่เวียนว่ายตายเกิดนั้น ต้องมีจิตในการรับรู้อารมณ์ สัตว์ที่ไม่มีจิตมีเพียงอสังขยีสัตว์⁹ ในรูปพรหมภูมิ หรือที่เรียกว่า พรหมลูกฟัก สิ่งอื่น ๆ นอกจากสัตว์ในภูมิเหล่านี้ เช่น สิ่งของวัตถุ ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น ไม่มีจิต เพราะไม่มีการรู้อารมณ์ใด ๆ (นฤมล มารคแมน, 2561, หน้า 12) ดังนั้น ในอบายภูมิ ซึ่งประกอบด้วย นรก เตร็จฉาน เปเรต อสุรกาย อันเป็นสถานที่ที่สัตว์มีจิตใจซึ่งประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายชั่ว รับรู้อารมณ์ในส่วนที่เป็นอกุศลหรือรับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีเท่านั้น ในขณะที่สุคติภูมิ ซึ่งเป็นภพภูมิของเทวดาและพรหม เป็นสถานที่ซึ่งสัตว์มีจิตประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายดี รับรู้อารมณ์ในส่วนที่เป็นกุศลหรือรับรู้อารมณ์ที่ดีเท่านั้น ดังนั้น เมื่อนำจิตซึ่งได้จำแนกไว้ตามนัยอภิธรรม 89 หรือ 121 ดวงนั้น¹⁰ (พระคันธสาราภิวงศ์, 2546, หน้า 2) จะเห็นถึงสภาพจิตของสัตว์ใน 31 ภูมิ ยกเว้นภูมิของพระอริยเจ้า มีการรับรู้อารมณ์แตกต่างกัน ดังนี้

กามาวจรจิต มี 54 ดวง

เป็นจิตของสัตว์ในกามภูมิ 11 ภูมิ ได้แก่ กามสุคติภูมิ 7 ได้แก่ มนุษย์ 1 สวรรค์ 6 ชั้น ได้แก่ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตตี ทุกคติภูมิ 4 ได้แก่ นรก เปเรต อสุรกาย สัตว์เตร็จฉาน สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ทั้งยังมีความตั้งใจ ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสกามหรือกามคุณ มีความต้องการกามคุณที่ สวยงาม น่ายินดี น่าพอใจ แต่จะได้รับความสุขหรือไม่ขึ้นอยู่กับกุศลหรืออกุศลที่สัตว์นั้นได้ทำมา สวรรค์

⁹ สัตว์ หมายถึง สิ่งมีชีวิตทั้งหมดที่มีจิต และเรียกอสังขยีสัตว์ที่มีรูปร่างในรูปพรหมภูมิ ความหมายของอสังขยีสัตว์ คือ สัตว์ที่ไม่มีสัญญา แต่อสังขยีสัตว์จัดอยู่ในภูมิกลุ่ม รูปาวจร

¹⁰ ผู้วิจัยได้ใช้คู่มือ อภิธรรมมัตถสังคหะ ในการจำแนกจิตซึ่งได้จำแนกไว้ตามนัยอภิธรรม

เป็นภูมิที่สัตว์เสวยกามคุณอันเป็นผลของกุศลกรรมได้อย่างเต็มที่ด้วยอำนาจของกุศลกรรมที่สัตว์นั้น ๆ ได้ทำมา แต่กามคุณนั้นหายหรือประณีตเพียงใดขึ้นอยู่กับระดับของกุศลที่ได้ทำมา กามคุณในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกามีความประณีตน้อยกว่ากามคุณในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ นรกเป็นภูมิที่สัตว์เสวยกามคุณอันเป็นผลของกุศลกรรมได้น้อยที่สุด เพราะเป็นภูมิที่สัตว์เสวยผลของอกุศลกรรมที่ตนทำมา แม้เขาจะมีความต้องการในกามคุณมากเท่าใดก็ตาม กามาวจรจิต ทั้ง 54 ดวง คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ เป็นจิตที่ข้งอยู่ในกามภูมิ จำแนกเป็น 3 ชนิด คือ

1. อกุศลจิต 12 ดวง
2. อเหตุกจิต 18 ดวง
3. กามาวจรโสภณจิต 24 ดวง

1. อกุศลจิต 12 ดวง อกุศลจิต คือ จิตฝ่ายบาปที่เกิดด้วยอำนาจของความโลภ ความโกรธ โดยมีความหลงสนับสนุน จิตประเภทนี้ จะให้ผลเป็นความทุกข์ เพราะเป็นจิตที่ทำให้กระทำความชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประทุษร้ายในกาม การพูดโกหก หลอกหลวงผู้อื่น ฯลฯ ความต้องการอยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น มีความโกรธ อาฆาต พยาบาท คิดประทุษร้ายผู้อื่น หรือมีความเห็นผิด เช่น ไม่เชื่อกฎแห่งกรรม ไม่เชื่อเรื่องผลของบุญ ผลของบาป ไม่เชื่อว่าชาติหน้ามีจริง ไม่เชื่อว่านรกสวรรค์มีจริง เป็นต้น อกุศลจิต 12 ดวง นี้ คือ อกุศลจิตมีแต่ที่เป็นกามาวจรนี้เท่านั้น คือ

โลภมูลจิต ได้แก่ จิตที่มีโลภะเป็นเหตุ มี 8 ดวง

1. จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ประกอบกับทิวฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
2. จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ประกอบกับทิวฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
3. จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบกับทิวฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
4. จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบกับทิวฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
5. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิวฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
6. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิวฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
7. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิวฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
8. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิวฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

โทสมูลจิต ได้แก่ จิตที่มีโทสะเป็นเหตุ มี 2 ดวง

1. จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสสเวทนา ประกอบกับปฏิกิเษะ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบกับปฏิกิเษะ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

โมหมูลจิต ได้แก่ จิตที่มีโมหะเป็นเหตุ มี 2 ดวง

1. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง
2. จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับอุทัจจะ ดวงหนึ่ง

สัตว์ในทุภภูมิย่อยของภภูมิสามารถรับรู้อกุศลจิตทั้ง 12 ดวงนี้ ในขณะที่ทำความชั่วทางกาย ทางวาจาหรือทางใจ ด้วยอำนาจของอกุศลมูล อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะทั้งหมดหรือตัวใดตัวหนึ่ง ซึ่งปรุงแต่งจิตให้เกิดความยินดี พอใจ และยึดติดในรูปที่สวยงาม เสียงที่ไพเราะ กลิ่นที่หอม รสที่อร่อย การสัมผัสถูกต้องทางกายที่ชอบ ตลอดจนความพอใจยึดติดในลาภ ยศ หรือปรุงแต่งจิตให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความอาฆาต พยาบาท อันเกิดจากการรับอารมณ์ที่ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ หรือปรุงแต่งจิตให้เกิดความหลงผิด งามาย ไม่รู้ผิดชอบชั่วดี อันเกิดจากการขาดสติปัญญา

2. อเหตุกจิต 18 ดวง อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ทั้งเหตุที่ทำให้เกิดการทำความชั่ว มี 3 เหตุ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และทั้งเหตุที่ทำให้เกิดการทำความดี มี 3 เหตุ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ นอกจากนี้ จิตประเภทอื่น ๆ ทั้งจิตฝ่ายดีและจิตฝ่ายชั่ว ย่อมประกอบด้วยเหตุฝ่ายดีและเหตุฝ่ายชั่วตามประเภทของจิตนั้น ๆ แต่อเหตุกจิตนี้ไม่มีเหตุทั้ง 6 ประการ ข้างต้นนั้นเข้ามาประกอบอเหตุกจิต มีดังนี้

อกุศลวิบากจิต ได้แก่ จิตที่เป็นผลของอกุศล มี 7 ดวง

1. จิตที่อาศัยจักขุประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
2. จิตที่อาศัยโสตประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
3. จิตที่อาศัยฆานประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
4. จิตที่อาศัยชีวหาประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
5. จิตที่อาศัยกายประสาท ที่เกิดร่วมกับทุกขเวทนา ดวงหนึ่ง
6. สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

7. สันติริณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

กุศลวิบากอเหตุกจิต ได้แก่ จิตที่เป็นผลของกุศล ไม่มีสัมปยุตตเหตุ มี 8 ดวง

1. จิตที่อาศัยจักขุประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง
2. จิตที่อาศัยโสตประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง
3. จิตที่อาศัยฆานประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง
4. จิตที่อาศัยชีวหาประสาท ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม ดวงหนึ่ง
5. จิตที่อาศัยกายประสาท ที่เกิดร่วมกับสุขเวทนา ดวงหนึ่ง
6. สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
7. สันติริณจิต ที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ดวงหนึ่ง
8. สันติริณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

อเหตุกิริยาจิต ได้แก่ จิตที่เป็นเพียงกิริยา ไม่มีสัมปยุตตเหตุ มี 3 ดวง

1. จิตที่ไคร่ครวญอารมณ์ทางปัญจทวาร ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
2. จิตที่ไคร่ครวญอารมณ์ทางมโนทวาร ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
3. จิตที่ยังการยัมให้เกิดขึ้น ที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา ดวงหนึ่ง

สัตว์ในทุกลมุขย่อยของกามภูมิสามารถที่จะรับรู้อายตนะภายนอกอันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่ดีและไม่ดีผ่านจิตเหล่านี้ เป็นผลให้เกิดการรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งเป็นที่น่าพอใจและไม่เป็นที่น่าพอใจ ส่งผลให้เกิดความสุขและความทุกข์ บ่อยครั้งเป็นเหตุให้เกิดการทำดีหรือทำชั่วขึ้นในลำดับต่อไป

3. กามาวจรโสภณจิต หรือ กามาวจรกุศลจิต 24 ดวง ได้แก่ จิตฝ่ายบุญ ฝ่ายกุศล ให้ผลเป็นความสุข แต่ยังเป็นจิตที่ต้องท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิหรือสถานที่ยังเกี่ยวข้องกับรูป เสียง

กลืน รส สัมผัสถูกต้องอยู่ ซึ่งได้แก่ มนุษย์โลก เทวโลก และพรหมโลก กามาวจรโสภณจิต 24 ดวง มีดังนี้

มหากุศลจิต หรือ สเหตุกามาวจรกุศลจิต ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลยิ่งใหญ่ หรือ กุศลจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ มี 8 ดวง

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
8. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

มหาวิบากจิต หรือ สเหตุกามาวจรวิบากจิต ได้แก่ จิตอันเป็นผลของมหากุศล หรือวิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ มี 8 ดวง

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
8. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

มหาภิราจิต หรือ สเหตุกามาจรภิราจิต ได้แก่ จิตอันเป็นกริยาอย่างที่ทำมหากุศล แต่ไม่มีวิบาก ได้แก่การกระทำมหากุศลของพระอรหันต์ หรือภิราจิตในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ มี 8 ดวง

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

สัตว์ในภูมิย่อยของกามภูมิ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ มีสภาพจิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายดี ได้แก่ ความไม่โลภ ไม่โกรธ และมีปัญญา อันยังเกี่ยวข้องกับกับกามคุณ ทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส สามารถที่จะประกอบกุศลกรรม ทางกาย วาจา ใจ ซึ่งจะอำนวยผลเป็นความสุข ซึ่งเป็นที่น่ายินดี และเป็นที่น่าพอใจ บ่อยครั้งจึงเป็นเหตุให้เกิดการทำดีในลำดับต่อไป

โดยสรุป คุณภาพจิตของสัตว์ในกามาจรภูมินั้น ยังอยู่ในระดับจิตที่ยังยึดหน่วงใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสสิ่งต้องกายอยู่ และมีความคิดนึกอันเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้เป็นอารมณ์ของจิต ความรู้สึกนึกคิดของบุคคล คือ การปรากฏขึ้นให้จิตได้รับรู้ในชีวิตประจำวัน

รูปาวจรจิต มี 15 ดวง

เป็นจิตที่สงบเป็นสมาธิ หรือจิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน ซึ่งเกิดจากการเจริญสมาธิ ดังนั้น จิตได้ฌาน หรือรูปาวจรจิต จึงหมายถึง จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐาน มีการเพ่งสิ่งต่าง ๆ และการกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นต้น จนกระทั่งเป็นสมาธิแน่วแน่ จำแนกเป็น 3 ชนิด คือ

1. รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง
2. รูปาวจรวิบากจิต 5 ดวง
3. รูปาวจรภิราจิต 5 ดวง

1. รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง ได้แก่ จิตที่อยู่ในระดับรูปฌานทั้ง 5 ตั้งแต่ฌานที่ 1 ถึงฌานที่ 5 เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิ หรือ สมถภาวนา ในตอนแรก ย่อมเป็นมหากุศลจิต แต่เมื่อจนได้อัปปนาสมาธิ หรือสมาธิที่แน่นแล้ว จิตก็จะเปลี่ยนจากมหากุศลจิต เป็นรูปาวจรกุศลจิตที่เกิดพร้อมกับองค์ฌาน รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง มีดังนี้

รูปาวจรกุศลจิต จิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิหรือสมถภาวนา ได้แก่จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน มี 5 ดวง

1. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ที่เกิดร่วมกับ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
2. กุศลจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ที่เกิดร่วมกับ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
3. กุศลจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน ที่เกิดร่วมกับ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
4. กุศลจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน ที่เกิดร่วมกับ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
5. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน ที่เกิดร่วมกับ อุเบกขา เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

2. รูปาวจรวิปากจิต จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต ที่ทำหน้าที่นำไปเกิดในรูปภูมิ เป็นจิตของเทวดาประเภทรูปพรหมในพรหมโลก รูปาวจรวิปากจิต 5 ดวง มีดังนี้

1. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ที่เกิดร่วมกับวิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
2. วิปากจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ที่เกิดร่วมกับ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
3. วิปากจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน ที่เกิดร่วมกับ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
4. วิปากจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน ที่เกิดร่วมกับ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
5. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน ที่เกิดร่วมกับ อุเบกขา เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

3. รูปาวจรกิริยาจิต 5 ดวง จิตของพระอรหันต์ที่เข้ารูปฌาน มีลักษณะเช่นเดียวกับรูปาวจรกุศลจิต แต่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์เท่านั้น จึงชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต เพราะไม่มีผลเป็นวิปากจิตในอนาคต รูปาวจรกิริยาจิต 5 ดวง มีดังนี้

1. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ที่เกิดร่วมกับวิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
2. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ที่เกิดร่วมกับ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
3. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน ที่เกิดร่วมกับ ปิติ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

4. กิริยาจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน ที่เกิดร่วมกับ สุข เอกัคคตา ดวงหนึ่ง
5. กิริยาจิตที่ประกอบกับปัญจฌาน ที่เกิดร่วมกับ อุเบกขา เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

สภาพจิตของสัตว์ในรูปาวจรภูมิที่สามารถกำหนดจิตให้สงบเกิดเป็นสมาธิเข้าถึงรูปฌานได้นั้น หมายเอาเฉพาะจิตของมนุษย์ และพระอรหันต์เท่านั้น ซึ่งสามารถที่จะรับรับผลความสุขจากความสงบในระดับของฌานต่าง ๆ ตลอดจนมีผลทำหน้าที่นำไปเกิดในรูปภูมิ ในขณะที่จิตของสัตว์ในอบายภูมิ ทั้ง 4 นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน ไม่สามารถที่กำหนดจิตให้เป็นสมาธิเข้าถึงรูปฌานได้ เนื่องด้วยสภาพจิตของสัตว์ในอบายภูมินั้นเต็มไปด้วยการรับรู้อารมณ์ที่เป็นอกุศล และได้รับผลไม่เป็นที่น่ายินดี น่าพอใจเท่านั้น

โดยสรุป คุณภาพจิตของสัตว์ในรูปาวจรภูมินั้น เป็นจิตที่อยู่ในระดับจิตที่อยู่ในอารมณ์ของฌาน อันเกิดจากผลของการปฏิบัติสมาธิหรือจิตที่แนบแน่นอยู่กับอารมณ์ของกรรมฐาน ระดับความหยาบหรือประณีตของความสุขจึงขึ้นกับระดับของฌานในแต่ละระดับชั้น ในชีวิตประจำวันของบุคคลทั่วไป สามารถที่จะปฏิบัติสมถกรรมฐานได้ เช่น มีการกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือการเพ่งสิ่งต่าง ๆ ตามรูปแบบของกสิณที่มีการจำแนกไว้ ก็สามารถที่จะทำให้สภาพจิตแนบแน่นในอารมณ์ของกรรมฐานจนจิตเป็นสมาธิ กระทั่งจิตตั้งมั่นสนิท คือเกิดเป็นอัปปนาสมาธิเข้าถึงฌาน

3. อรูปาวจรจิต มี 12 ดวง

เป็นจิตของผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานได้รูปฌานซึ่งมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ หรือจิตซึ่งอารมณ์ที่ปราศจากรูป จิตประเภทนี้จึงมีชื่อเรียกว่า ฌานจิต เหมือนรูปาวจรจิต เป็นฝ่ายดีฝ่ายกุศล จำแนกเป็น 3 ชนิด คือ

1. อรูปาวจรกุศลจิต 4 ดวง
2. อรูปาวจรวิบากจิต 4 ดวง
3. อรูปาวจรกิริยาจิต 4 ดวง

1. อรูปาวจรกุศลจิต กุศลจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เกิดขึ้นในขณะที่เข้ารูปฌานชั้นต่าง ๆ มี 4 ดวง

1. กุศลจิตที่ประกอบกับอากาสาณัญญาตนฌาน ดวงหนึ่ง
2. กุศลจิตที่ประกอบกับวิญญาณัญญาตนฌาน ดวงหนึ่ง

3. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
4. กุศลจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

2. อรูปาวจรวิปากจิต วิปากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิตซึ่งจะนำไปเกิดเป็นอรูปพรหมโลกชั้นต่าง ๆ ตามกำลังของอรูปาวจรกุศลจิต มี 4 ดวง

1. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
2. วิปากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
3. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
4. วิปากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

3. อรูปาวจรกิริยาจิต กิริยาจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงอรูปฌานเป็นเช่นเดียวกับอรูปาวจรกุศลจิตทุกอย่าง เพียงแต่เกิดกับพระอรหันต์ และเกิดในเวลาที่ท่านเข้าอรูปฌานเท่านั้น มี 4 ดวง

1. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
2. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
3. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
4. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

สภาพจิตของสัตว์ในอรูปาวจรภูมิที่สามารถกำหนดจิตให้สงบเกิดเป็นสมาธิเข้าถึงอรูปฌานได้นั้น หมายถึงเฉพาะจิตของมนุษย์ เทวดา และพระอรหันต์เท่านั้น ซึ่งสามารถที่จะรับรับผลความสุขจากความสงบในระดับของอรูปฌานต่าง ๆ ในขณะที่จิตของสัตว์ในอบายภูมิ ทั้ง 4 นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน ไม่สามารถที่กำหนดจิตให้เป็นสมาธิเข้าถึงอรูปฌานได้ เนื่องจากสภาพจิตของสัตว์ในอบายภูมินั้นเต็มไปด้วยการรับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีงาม เป็นอกุศล และได้รับผลไม่เป็นที่น่ายินดี น่าพอใจเท่านั้น

โดยสรุป คุณภาพจิตของสัตว์ในอรูปาวจรภูมินั้น เป็นจิตที่อยู่ในระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ เป็นจิตที่อารมณ์ปราศจากรูป อยู่ในฝ่ายที่ดีงาม เป็นกุศล ซึ่งเป็นสภาพที่จิตที่เกิดขึ้นได้กับมนุษย์ เทวดา และพระอรหันต์ ซึ่งสามารถที่จะปฏิบัติสมาธิภาวนาเพื่อเข้าถึงความสุขที่สุขุมประณีตได้ในปัจจุบัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า การแบ่งภูมิต่าง ๆ เหล่านี้ ตามคุณภาพของจิต เป็นตัวแบ่งสภาพจิตที่มีความหมายและประณีตไปตามลำดับขั้นตามผลกรรมที่ได้สั่งสมมา อย่างอบายภูมิ มนุษยภูมิ เทวภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ซึ่งแต่ละชั้นมีคุณภาพของจิตที่แตกต่างกัน ในชั้นอบายภูมิ เป็นชั้นที่เกิดอกุศลจิตได้ง่าย กล่าวคือ เกิดโลภะ โทสะ และโมหะ ในชั้นมนุษยภูมิสามารถที่จะเกิดได้ทั้งกุศลจิตและอกุศลจิตได้ทั้งสองแบบ ส่วนในชั้นเทวภูมิ ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นชั้นที่มีความสุขอันเกิดจากการได้เสพกามคุณหรือความสุขที่เกิดจากรูปฌานและอรุณฌาน ฉะนั้น คุณภาพของจิตในแต่ละชั้นตามที่ได้กล่าวมานั้น มนุษย์สามารถที่จะสภาพจิตเช่นนั้นได้ กล่าวคือเข้าถึงหรือสัมผัสสภาพจิตทุกชนิดนั้นได้

ในแง่นี้จึงเท่ากับว่า มนุษย์ประพฤติตัวไม่มีจิตที่ประกอบด้วยความอยากในสิ่งต่าง ๆ มีจิตที่ประกอบด้วยความพยาบาท โกรธเคืองคิดที่จะทำร้ายผู้อื่น หรือมีจิตที่ประกอบด้วยความหลง อยู่ในความมกมายไม่มีเหตุมีผลหรือฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจของจิตที่เป็นอกุศลทั้ง 3 ชนิด คือ โลภะ โทสะ โมหะ ด้วยเหตุนี้จึงเท่ากับมีจิตใจในระดับเดียวกับสัตว์ที่อยู่ในรก ส่วนมนุษย์ที่ทำความดี ซึ่งมีสภาพจิตที่ตรงกันข้ามกับจิตที่เป็นอกุศล เช่น มีสติสัมปชัญญะ รู้เท่าทันความจริงต่าง ๆ รู้เข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง มีจิตใจที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส จึงเท่ากับมีจิตใจในระดับเทวดาที่อยู่ในสุคติโลกสวรรค์ การอธิบายนรกสวรรค์ผ่านภูมิจิต หรือคุณภาพของจิตในลักษณะนี้ จึงนับว่า น่าสนใจ เพราะเท่ากับเป็นการเลี้ยงที่จะพูดถึงนรกสวรรค์ที่เป็นภพภูมิ แต่ปรับวิธีการใหม่โดยใช้ความคิดเรื่องจิตซึ่งแตกต่างกันในแต่ละภพภูมิ 3 ระดับ อันได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ อันเป็นสถานที่อยู่ของสัตว์ในจักรวาลตามความเชื่อในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นรูปธรรมเข้าใจได้ มาใช้ในการอธิบายจำแนกสภาพจิตที่ประกอบด้วยกุศล หรืออกุศล ซึ่งมนุษย์แต่ละบุคคลอาจมีได้

ผู้วิจัยเห็นว่า การอธิบายนรกสวรรค์ตามนัยนี้มีความแตกต่างจากคำอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์แตกต่างออกไปจากการอธิบายของท่านอื่น ๆ ดังที่ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างของนักวิชาการพระพุทธศาสนาในหัวข้อว่าด้วยความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา โดยแนวคิดเรื่องคุณภาพของจิตตามที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายนั้นรับมาจากแนวคิดในอภิปรัชญาซึ่งจำแนกจิตของสัตว์แต่ละภพภูมิตามธรรมชาติที่รู้อารมณ์แตกต่างกัน มนุษย์เป็นภพภูมิที่มีภูมิจิตหรือคุณภาพจิตซึ่งรับรู้อารมณ์ได้ในทุกประเภท ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล ฌานหรือ อรูปฌาน โดยที่ไม่ต้องไปเกิดเป็นสัตว์ในภพภูมิเหล่านั้น ในการสอนเรื่องนรกสวรรค์ จึงสามารถแนะนำให้เข้าใจความแตกต่างสภาพจิตหรือคุณภาพของจิตของสัตว์ในภพภูมิเหล่านั้นได้

คำสอนเรื่องภูมิจิตหรือคุณภาพของจิตยังสัมพันธ์กับเรื่องกรรม เพราะเป็นผลหรือวิบากของแต่ละบุคคลผู้ที่ได้ประกอบกรรมดีและกรรมชั่วเมื่อครั้งเกิดเป็นมนุษย์นั้น ดังนั้น เมื่อกล่าวในลักษณะ

นี้ นรกและสวรรค์จึงเป็นเหมือนสถานที่รองรับบุคคลที่จะมาเกิดเพื่อเสวยผลของกรรมที่ตนเคยได้กระทำไว้ โดยในแง่ภูมิจิต ก็คือวิบากจิต ซึ่งมีอยู่ในแต่ละภูมิ วิบากจิตนี้ คือ ลักษณะจิตที่สัตว์ในแต่ละภูมิจะเสวยผลของกรรมซึ่งมีความหยابหรือประณีตต่างกันตามกรรมที่สัตว์นั้นได้ทำมา อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ความสำคัญก็คือ ความมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาของเหตุปัจจัย นรกสวรรค์ที่เป็นสถานที่จึงต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยอันสืบเนื่องไปจากปัจจุบันของชีวิตแน่นอน ดังที่ท่านกล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม ว่า

เมื่อเข้าใจความเป็นไปในส่วนย่อยในช่วงสั้นอย่างไร ก็พอมองเข้าใจความเป็นไปช่วงยาวไกลได้อย่างนั้น เพราะความเป็นไปช่วงยาวนั้น ก็สืบไปจากช่วงสั้น และประกอบด้วยช่วงสั้นนี้ขยายออกไปนั่นเอง ถ้าปราศจากช่วงสั้นเสียแล้ว ช่วงยาวจะมีหาได้ไม่ อย่างนี้เรียกว่าเกิดความมั่นใจตามแนวธรรม เมื่อมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยในส่วนที่เกี่ยวกับเจตนาหรือเจตจำนงแล้ว ก็คือมั่นใจในกฎแห่งกรรม หรือเชื่อกรรมนั่นเอง

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 287)

โดยสรุป นรกและสวรรค์แม้เป็นสถานที่ของสัตว์ผู้เกิดและอาศัยอยู่ในนรกหรือสวรรค์ แต่ก็มีสำคัญน้อยกว่าเมื่อเทียบกับคุณภาพจิตของสัตว์เหล่านั้นซึ่งมนุษย์สามารถรับรู้ถึงความทุกข์หรือความสุขได้ ในแง่นี้ เราจึงได้ประโยชน์จากการที่สามารถรับรู้การมีอยู่ของนรกและสวรรค์ในปัจจุบัน และสามารถตัดสินใจเลือกที่จะกระทำชั่วหรือดีจากประสบการณ์การรับรู้มันได้ เพราะนรกและสวรรค์ในชาติหน้านั้นสืบต่อจากคุณภาพของจิตในชาติปัจจุบันนี้อยู่แล้ว

ผู้วิจัยเห็นว่า การอธิบายในลักษณะนี้เป็นการประยุกต์แนวคิดตามประเพณีเดิม โดยการตัดเอาความคิดเรื่องภพภูมิในจักรวาลวิทยาตามคติพระพุทธศาสนาออกคงเหลือแต่ภูมิจิตหรือคุณภาพของจิตของสัตว์ในแต่ละภพภูมิตามลักษณะของจิตที่พระอภิธรรมจำแนกไว้ แนวทางดังกล่าวนี้ทำให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจนรกและสวรรค์ ทำให้เห็นถึงคุณภาพของจิตที่มีความละเอียด ประณีตหรือหยاب ทุกข์หรือสุข ตามลักษณะของจิตที่รับรู้อารมณ์ของสัตว์ในแต่ละภพภูมิ

3.3.3 นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นการรับรู้อารมณ์

ในระดับที่ 3 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อธิบายนรกและสวรรค์ด้วยความรู้สึกทุกข์หรือความรู้สึกสุขที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งในชีวิตประจำวันดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เรื่องนรกสวรรค์ในแง่ของการปรุงแต่งในชีวิตประจำวันและตลอดเวลา หรือนรกสวรรค์ที่เราปรุงแต่งขึ้นมาเรื่อย ๆ ก็มีมาในพระไตรปิฎก คือ นรกที่เกิดพร้อมกับการได้เห็น ได้ยิน ได้รับรู้ทางอายตนะต่าง ๆ กล่าวคือ การที่อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้รับแต่สิ่งที่ไม่ดี ไม่น่าพอใจ เรียกว่า “ฉัสนายตนิกรนรก” ถ้าในตรงกันข้าม ก็เป็น “ฉัสนายตนิกรสวรรค์” แล้วแต่ว่าเป็นฝ่ายนรกหรือสวรรค์

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 18)

นรกสวรรค์ตามนัยนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายว่า เป็นเรื่องของปฏิภานต่อสิ่งที่รับเข้ามา เมื่อใดเราเห็นสิ่งสวยงาม เราชอบใจ เราก็มีความสุข ได้เห็นสิ่งที่เราไม่ชอบใจ เราขัดใจ เราก็เป็นทุกข์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 15) แนวทางนี้มีอาจารย์ผู้สอนพระพุทธศาสนาจำนวนมากใช้ในการอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ เพราะมนุษย์ทั้งหลายสามารถที่จะรับรู้หรือสัมผัสความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งทั้งที่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขได้ด้วยตนเอง ดังสำนวนไทยที่ว่า “สวรรค์ในอก นรกในใจ” ซึ่งมีใช้ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 (พระไพศาล วิสาโล, 2542, หน้า 7) สะท้อนว่า การทำความดีย่อมทำให้เกิดความสุขใจ ส่วนการทำความชั่วย่อมทำให้เกิดความทุกข์ใจ ดังนั้น ความสุขใจหรือความทุกข์ใจเป็นสวรรค์หรือนรกที่ผู้ทำกรรมย่อมเสวยหรือรับรู้ได้ด้วยตัวเอง

การตีความตามนัยนี้เกิดขึ้นจากสังคมไทยในขณะนั้นได้รับอิทธิพลแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ อาจารย์ผู้สอนพระพุทธศาสนาบางท่านพยายามปรับคำสอนในศาสนาบางเรื่องที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสให้มีความเป็นเหตุเป็นผลและสอดคล้องกับวิถีคิดแบบวิทยาศาสตร์ (พระไพศาล วิสาโล, 2542, หน้า 74) พระธรรมโกศาจารย์ได้นำทฤษฎีภาษาคน ภาษาธรรมชาติ มาใช้ในการตีความนรกสวรรค์ แต่ยังคงนัยเดิม กล่าวคือ นรกสวรรค์คือความทุกข์หรือความสุขที่มนุษย์รับรู้ได้จากอายตนะอันเป็นผลจากการกระทำชั่วหรือดี ท่านอธิบายว่า เมื่อผัสสะทางอายตนะเกิดความคิดนี้ความรู้สึก ขึ้นมาอย่างไร ร้อนเป็นไฟอย่างไร มันเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ลักษณะเดียวกับกฎทางวิทยาศาสตร์ (พุทธทาสภิกขุ, 2549, หน้า 79) นรกและสวรรค์ตามนัยนี้มีที่มาจาก ขณสูตร ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค และมหาปริฬาหสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งเป็นพุทธประสงค์ที่จะให้บุคคลหันมาสนใจนรกและสวรรค์ภายในตัวของแต่ละบุคคล ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เป็นลาภของเธอทั้งหลายแล้ว เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว ที่ได้มีโอกาสมา ประพฤติพรหมจรรย์ เราได้เห็นแล้ว นรกและสวรรค์มีอยู่ที่อายตนะ 6 อันเป็นที่เกิดแห่งผัสสะ นี้เอง กล่าวคือ ในขณะใดประสบแต่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ัมมมารมณฺ์ อันไม่เป็นที่พึงปรารถนา ไม่เป็นที่น่ารักใคร่พอใจ ในขณะนั้นเป็นนรก ในขณะใดประสบแต่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ัมมมารมณฺ์ ล้วนแต่พึงปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ ในขณะนั้นเป็นสวรรค์

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 18 ข้อ 135 หน้า 169)

จากข้อความที่เป็นพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ในขณะใด มนุษย์มีความทุกข์ ก็แปลว่า มนุษย์ ตกนรกหรืออยู่ในนรก ในขณะใด มนุษย์มีความสุข ในขณะนั้น มนุษย์อยู่ในสวรรค์ (พร รัตนสุวรรณ, 2539, หน้า 453) ซึ่งเป็นการนำเสนอ นรกและสวรรค์ที่เกิดจากการได้เห็น ได้ฟัง ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัสทางกายและทางใจ ที่ในขณะใดไม่สับสนกับอารมณ์ของมนุษย์ซึ่งเป็นที่น่าปรารถนา น่ายินดี น่าพอใจ กล่าวได้ว่า เป็นนรกในปัจจุบัน ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ทั้งในขณะที่ยังมีชีวิตเป็นมนุษย์อยู่และหลังจากตายไปเกิดในภพใหม่แล้ว นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังตรัสเปรียบเทียบความเร่าร้อนในนรกชื่อว่า “ปริพาหะ” กับความเร่าร้อนของพวกสมณะหรือพราหมณ์ ผู้ไม่รู้แจ้งทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์ในโลกมนุษย์นี้ โดยได้ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย นรกชื่อ มหาปริพาหะ มีอยู่ในนรกนั้น บุคคลเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทางตาได้ แต่เห็นได้แต่รูปที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่เห็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ภิกษุทั้งหลาย ความเร่าร้อนอื่นที่มากกว่าและน่ากลัวกว่าความเร่าร้อนนี้ มีอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์ ย่อมยินดี ย่อมปรุงแต่ง ครั้นปรุงแต่งแล้ว ย่อมเร่าร้อน

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 19 ข้อ 1113 หน้า 625)

นรกและสวรรค์ในที่นี้จึงเป็นเรื่องของการปรุงแต่ง หรือ สร้างความรู้สึก บุคลิกลักษณะ นิสัยใจคอที่มาจากความคิดและพฤติกรรมทุกขณะจิต ฉะนั้น มนุษย์สามารถที่จะเข้าถึงหรือสัมผัส นรกสวรรค์นี้ได้ สาธารณะสำคัญของนรกสวรรค์ตามนัยนี้อยู่ที่การรับรู้อารมณ์ที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา น่าพอใจ และไม่น่าพอใจ อย่างไรก็ตาม นรกและสวรรค์ที่ผู้คนส่วนใหญ่รับรู้ นั้น ส่วนใหญ่มาจากรายละเอียดของนรกสวรรค์จากวรรณคดีหรือภาพจิตรกรรมซึ่งมีการพรรณนาหรือทำให้เกิดภาพของความสุขหรือความทุกข์ตามจินตนาการของกวีหรือศิลปิน ความสุขในสวรรค์หรือความทุกข์ในนรกที่มีบรรยายไว้อย่างวิจิตรสวยงามและน่ากลัวที่กระทบใจของพุทธศาสนิกชน จึงเป็นเพียง

ความรู้สึกที่ได้จากกามคุณ 5 ซึ่งอยู่ในรูปของขั้น 5 ที่ยังคงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ไม่ต่างจากความทุกข์หรือความทุกข์ที่มนุษย์ได้รับอยู่ ความสุขเช่นนี้ก็ยังคงเป็นความสุขที่หายาบ ไม่จีรังยั่งยืน ดังข้อความที่ท่านกล่าวว่

เราไปสวรรค์ ว่าตามทีพูดไว้ในวรรณคดี ก็ได้สิ่งทีรับรู้คือ อารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้เห็นสิ่งที่สวยงาม เป็นต้น หรือ คนทีไปนรก ก็ได้รับความทรมาน ได้เห็น ได้ยินแต่สิ่งทีไม่ดี ทีจริงปัจจุบัน เราก็กู้รับรู้อายตนะเหล่านี้อยู่แล้ว ไม่ว่าจะนรกสวรรค์ข้างหน้า หรือนรกสวรรค์เวลานี้ มันก็อยู่ทีอายตนะรับรู้นี้เอง

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 18-19)

หรือแม้แต่เหตุการณ์ทีผ่านไป เมื่อวันเสาร์ที 6 พฤษภาคม ปี 2566 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้กล่าวธรรมกถากับคณะของหอจดหมายเหตุ พุทธทาส อินทปัญโญ หรือ สวนโมกข์ กรุงเทพฯ ทีได้เข้ากราบนมัสการเพื่อถวายรายงานและขอพรในวาระครบรอบ 12 ปี สวนโมกข์ กรุงเทพฯ ณ ทีพักสงฆ์ในชนบท อ.ด่านช้าง จ.สุพรรณบุรี ท่านก็ได้กล่าวถึงสังคมไทยในเวลานี้โดยชี้ให้เห็นว่สังคมไทยกำลังเอาสวรรค์เป็นต้นแบบ ดังทีท่านกล่าวว่

สังคมเวลานี้กำลังเอาสวรรค์เป็นต้นแบบ จริงไม่จริงขอให้ดู สังคมทีสวรรค์คืออะไร สวรรค์แปลว่อะไร สวรรค์ แปลว่ มีอารมณ์สุดยอดหรือเป็นเลิศ สดุด แปลว่ ประกอบด้วย และ อคค อัคคะแปลว่ยอด เลิศ อัคร มหาเสนาบดี อัครอะไรต่าง ๆ อัคคะ ในทีนี้หมายถึงอารมณ์ อารมณ์คืออะไร อารมณ์คือสิ่งเสพของจิต เดียวจะบอกอีกทีหนึ่ง สวรรค์คือดินแดน คือสังคมนี้แหละเพราะสวรรค์ก็เป็นสังคมของเทวดานะ สังคมทีมีอารมณ์เป็นเลิศ อารมณ์สุดยอด อารมณ์ก็คือสิ่งเสพของจิต จิตสิ่งเสพอะไรบ้าง เสพทางตา เสพทางหู เสพทางจมูก เสพทางลิ้น เสพทางกาย เสพทีเป็นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสกาย ทีซาบซ่าน หวาน เปรี้ยว เปรี้ยวหวานมัน เค็ม เอร์ดีอร่อย นีคืออารมณ์ อารมณ์ทีเป็นสิ่งเสพของจิต ก็เป็นสิ่งเสพเราก็กินถึงกายก่อนแหละ แต่ทีจริงมันไปถึงจิตหมดอันนี้ก็คือสวรรค์ สวรรค์ก็คือมุ่งการเสพสิ่งเสพบริโภคทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ทีมันเอร์ดีอร่อยต่าง ๆ แล้วนี้สังคมปัจจุบันนี้มันเป็นลักษณะนี้ใหม่ เอาสวรรค์เป็นแบบ มุ่งสวรรค์ จะให้สังคมมนุษย์นี้ สังคมไทยอะไรต่ออะไรมุ่งจะไปสวรรค์กันจะไปสวรรค์ก็ต้องเศรษฐกิจดีมีกินมีใช้พร้อมทุกอย่างใช่ไหม

(หอจดหมายเหตุ พุทธทาส อินทปัญโญ, 2566, ออนไลน์)

จากคำกล่าวข้างต้นนี้ ทำให้เห็นได้ว่ ไม่ว่าจะเป็ชนุมชนใด สังคมใด หรือแม้แต่ในทุก ๆ พื้นที่ในสังคมโลกของภูมิมนุษย์นี้ สามารถทีจะเป็นสวรรค์ของมนุษย์ได้ แม้ว่าสวรรค์ตามทีบุคคลทั่วไปรับรู้ นั้นจะได้ชื่อว่เป็นทีอยู่ของเทวดาก็ตาม แต่ในสังคมของมนุษย์เองสามารถทีจะรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้

โดยที่จิตของมนุษย์เองเป็นตัวที่รับรู้หรือเสวยอารมณ์ผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างไรก็ตาม จิตของมนุษย์ที่เสวยอารมณ์ผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้น ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดถือไว้ เนื่องด้วย ต่างก็ตกอยู่ในสภาวะกฎของธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลงได้ และอาจเป็นสิ่งที่สามารถก่อให้เกิดโทษได้ ทั้งเกิดจากการเบียดเบียนทำร้ายกัน แข่งขันแย่งชิงกัน เพียงเพื่อให้ตัวเองได้เสวยส่วยให้มากที่สุด

กล่าวได้ว่า นรกสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 มีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎก สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์เน้นย้ำความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะสามารถสื่อสารกับผู้คนในสังคมปัจจุบันได้ให้เข้าใจหลักการในพระพุทธศาสนาและเข้าใจสภาพของนรกและสวรรค์ตามความจริงปรมัตถ์ในศาสนา ยอมรับและใช้เป็นเหตุผลในการเลือกกระทำสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม คำอธิบายเรื่องของนรกและสวรรค์ไม่ว่าจะระดับใดจะต้องดำเนินไปพร้อมกับทำที่ที่ควรปฏิบัติด้วย ที่สุดแล้วนรกและสวรรค์เป็นเพียงภพภูมิที่มีความสุขและความทุกข์ไม่แตกต่างกันไปจากภูมิของมนุษย์แต่อย่างใด และถึงแม้ความสุขในสวรรค์จะเป็นความสุขที่ล้ำเลิศ ยอดเยี่ยมกว่าความสุขของมนุษย์มากมายก็ตาม แต่ก็ยังมีความสุขที่ประณีตกว่าความสุขนั้นขึ้นไปอีก และเป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามคุณ กล่าวคือ ไม่ต้องมีสิ่งเสพจากภายนอก เช่น ความสุขของพระอรหันต์ ที่ไม่ต้องอาศัยกามคุณเป็นอารมณ์ของความสุข เป็นต้น ในสวรรค์แม้จะเพียบพร้อมไปด้วยความสุขทางกามคุณที่ล้ำเลิศเพียงใด แต่ก็ดำรงอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ ที่มีลักษณะไม่เที่ยงแท้ หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงได้ ผู้ที่เกิดในสวรรค์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ นิรันดร์ ดังที่ท่านกล่าวว่า

ในทางพุทธศาสนาถือว่า สวรรค์ไม่ว่าชั้นไหน จนกระทั่งถึงพระพรหม ก็ล้วนไม่เที่ยง ไม่ได้อยู่นิรันดร์ จะต้องหมุนเวียนวายเป็นเหตุเกิดได้ตลอดไป เกิดสูงเป็นพระพรหม ต่อไปอาจจะตกลงมาเกิดเป็นมนุษย์ มนุษย์ทำความชั่วไปเกิดในนรกหรือไปเป็นเปรตอีกก็ได้ หมุนเวียนเปลี่ยนไปเรื่อย เป็นความเสมอภาคกันอย่างไร้ พระพุทธศาสนาสอนว่า การที่จะประสบความสำเร็จสูงสุดได้นั้น จะต้องหลุดพ้นจากภพภูมิเหล่านี้ทั้งหมด จึงสอนอีกชั้นหนึ่ง คือ พ้นจากภพภูมิของพวก สวรรค์ เทพ พรหม เหล่านี้ ไปถึง โลกุตระภูมิ

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2556, หน้า 16)

จากคำกล่าวนี้ ทำให้เห็นว่า นรกและสวรรค์เป็นเพียงวงจรหรือขั้นตอนต่าง ๆ ในสังสารวัฏ ที่แสดงให้เห็นถึงความไม่แน่นอนของนรกและสวรรค์ อีกทั้งสวรรค์เองก็ไม่ได้เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาคือการล่องหนหนีพ้นไปจากภพภูมิในสังสารวัฏทั้งหมด จนกระทั่งเข้าสู่โลกุตระภูมิ ซึ่งแสดงออกมาในรูปสภาวะจิตของพระอรหันต์

นรกสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 นรกสวรรค์ที่เป็นคุณสมบัติและเป็นการปรุงแต่งอารมณ์ของเรานั้น ทำให้เราตระหนักว่า ความสุขและความทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลของการกระทำ หรือการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยของเราเอง เป็นสิ่งที่มนุษย์เองต้องทำให้เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดขึ้นจากการดลบันดาลของเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงควรทำให้มนุษย์มีความเชื่อมั่นในกระบวนการของเหตุปัจจัย หรือหลักกรรม เพราะการกระทำย่อมก่อให้เกิดผลที่ดีหรือเลวสืบเนื่องต่อมาตามเหตุปัจจัยอีกหลายอย่างซึ่งมนุษย์อาจประสบได้ในปัจจุบัน ก่อนที่จะให้ผลเป็นภพชาติหลังความตาย เป็นสุคติหรือทุคติ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 27) นรกและสวรรค์ตามแนวทางดังกล่าวนี้ จึงควรทำให้มนุษย์มี (1) ความมั่นใจตน ไม่อ้อแอ้ว (2) ไม่หวังผลตอบแทน และ (3) ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แต่ไม่ว่า นรกและสวรรค์จะสุขหรือทุกข์อย่างไร ก็มีสภาพเป็นไตรลักษณ์ คือ มีการเปลี่ยนแปลงได้ ไม่คงที่ และไม่ว่าจะยึดครองไว้ได้นาน มีความผกผันเปลี่ยนแปลงได้ทุกครั้ง ด้วยอำนาจของกฎกรรมและอกุศลกรรมที่ได้ทำไว้

นรกและสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิต หรือภูมิจิตนี้ สืบเนื่องไปจากคุณภาพของจิตในปัจจุบัน คนที่มีสภาพจิตละเอียดหรือจิตที่ประณีตสามารถที่จะพบกับความสุขได้ในปัจจุบันทันที โดยที่ไม่ต้องหวังผลตอบแทน คือ อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายที่นำปรารถนา เพราะมันเป็นไปตามกฎธรรมดา แตกต่างกับคนที่มีสภาพจิตที่หยาบ ที่สัมผัสหรือกระทำชั่วโดยขาดสติ เพราะสภาพจิตยังขาดความประณีตที่จะมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง เมื่อเป็นเช่นนี้ สภาพจิตของมนุษย์ก็สามารถรับรู้ถึงความทุกข์หรือความสุขได้ ในแง่นี้ เราจึงสามารถรับรู้การมีอยู่ของนรกสวรรค์ในขณะปัจจุบัน และสามารถตัดสินใจเลือกที่จะกระทำชั่วหรือดีจากประสบการณ์การรับรู้ที่ได้อันเป็นไปในขณะเดียวกันก็ทำให้เราตระหนักถึงกฎเกณฑ์ของธรรมะต่าง ๆ ที่ดำเนินเป็นปกติ ทำให้สามารถเชื่อมั่นได้ว่ามีสถานที่ที่เป็นสุคติหรือทุคติ หรือ สวรรค์หรือนรก อันเป็นที่รองรับผลของการกระทำหลังความตายในโลกมนุษย์

3.4 ทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องนรกและสวรรค์

นรกและสวรรค์แม้จะปรากฏหลักฐานตามตัวบทอักษรในพระไตรปิฎก เป็นสิ่งที่มีคัมภีร์เป็นฐานรองรับ อีกทั้งอยู่ในความสนใจใคร่รู้ของกลุ่มคนจำนวนมาก ในเรื่องนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้ให้ข้อพิจารณาไว้ แม้นรกและสวรรค์จะอยู่ในความสนใจด้วยการพยายามเข้าถึงนั้น แต่หลักการปฏิบัติของพระพุทธศาสนามีความชัดเจนในการวางที่ปฏิบัติต่อเรื่องนี้ไว้ ดังนี้

3.4.1 นรกและสวรรค์กับการใช้หลักกาลามสูตร

เรื่องนรกสวรรค์เมื่อพิจารณาในแง่ของข้อเท็จจริงแล้วเป็นเรื่องของศรัทธาหรือความเชื่อ ในเมื่อเป็นเรื่องของความเชื่อ จึงควรที่จะมีหลักที่ใช้ในการตรวจสอบความเชื่อสิ่งนั้น ในส่วนนี้ผู้วิจัย จะได้อภิปราย นรกสวรรค์กับการนำหลักกาลามสูตรเข้ามาพิจารณา ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ กล่าวถึงไว้สำหรับการตระหนักถึงท่าที่ต้องเรื่องนรกและสวรรค์โดยได้ยกเหตุการณ์เรื่องราวตัวอย่างใน กาลามสูตร ซึ่งเป็นท่าที่ปฏิบัติหนึ่งในการวางใจหรือการปฏิบัติสำหรับใช้ในการพิจารณาตามแนวทาง ของเหตุผล ดังที่ได้กล่าวถึงกาลามสูตรไว้ว่า

พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า จะเชื่อหรือไม่ ก็ไม่เป็นไร ไม่ได้ถือเป็นเรื่องที่ต้องเชื่อ ในพุทธ ศาสนาไม่มีการบังคับ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพบกับคนที่ยังไม่เชื่อ ไม่มีศรัทธา พระองค์ก็ทรงสอน ให้มีท่าทีในกรณีที่ยังไม่รู้ด้วยตนเองและยังไม่พอที่จะมั่นใจ เช่นที่ตรัสไว้ในกาลามสูตร

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 25)

อาจกล่าวได้ว่าการนำหลักกาลามสูตรมาใช้ประกอบการพิจารณานรกและสวรรค์ของท่านนั้น มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนจำนวนมากและเป็นทางออกหนึ่งสำหรับการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์

เนื้อหาของกาลามสูตร กล่าวถึงเหตุการณ์ที่ว่าด้วยชาวกาลามะ หรือชาวเกสปุตตนิคมได้มา เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ขณะนั้นเสด็จไปยังแคว้นโกศล โดยประเด็นสำคัญของเหตุการณ์นี้คือ พวกกาลา มะเหล่านั้น มีความลังเลสงสัยเกี่ยวกับการที่จะเชื่อถือคำสั่งสอนของพวกสมณะพราหมณ์ต่าง ๆ ที่ เดินทางมาเพื่อเผยแพร่ความเชื่อของตนเองในนิคม ดังมีเนื้อความของเหตุการณ์ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมายังเกสปุตตนิคม แสดงประกาศา วะของตนเท่านั้น แต่กระทบทกระเทียบ ดูหมิ่น กล่าวข่มวาตะของผู้อื่น ทำให้ไม่น่าเชื่อถือ ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งมายังเกสปุตตนิคม แสดงประกาศาвањеของตน เท่านั้น แต่กระทบทกระเทียบ ดูหมิ่น กล่าวข่มวาตะของผู้อื่นทำให้ไม่น่าเชื่อถือ ข้าแต่พระองค์ผู้ เจริญ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความสงสัยลังเลใจในสมณพราหมณ์เหล่านั้นว่า “บรรดาท่านสมณ พราหมณ์เหล่านี้ ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 20 ข้อ 66 หน้า 256)

ผู้วิจัยเห็นด้วยว่า กาลามสูตร เป็นพระสูตรหนึ่งที่ชาวพุทธควรยกขึ้นมาใช้เป็นหลักก่อนที่จะ อธิบายหรือสอนเรื่องของนรกสวรรค์ เพราะเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสนำ ว่า “สมควรที่ท่านทั้งหลายจะสงสัย สมควรที่จะลังเลใจ ท่านทั้งหลายเกิดความสงสัยลังเลใจในฐานะ

ที่ควรสงสัยอย่างแท้จริง” (พระไตรปิฎก เล่ม 20 ข้อ 66 หน้า 256) เพราะผู้ฟังไม่อาจทราบได้ทันทีที่ได้ยินได้ฟังว่าเป็นจริงหรือเท็จ พระพุทธเจ้าทรงเสนอข้อควรระวังในการเชื่อ จำนวน 10 ข้อ ดังนี้

1. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา
2. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา
3. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ
4. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
5. อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ (การคิดเอาเอง)
6. อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান
7. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล
8. อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
9. อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้
10. อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่ามีท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

เพื่อชี้แนะหลักการเบื้องต้นในการพิจารณาว่า ก่อนที่จะปลงใจเชื่อว่าอะไรจริงหรืออะไรเท็จ ควรที่จะตรวจสอบว่า ความเชื่อเหล่านั้น มีเหตุผลหรือหลักฐานที่พอจะเชื่อหรือยอมรับได้จริงหรือไม่ (รามิล กาญจนดา, 2547, หน้า 7) หากเป็นการเชื่อด้วยเหตุผลตามข้อใดข้อหนึ่งหรือหลายข้อใน 10 ข้อนี้ก็ไม่ควรเชื่อ แต่จะต้องพิจารณาเนื้อความด้วยตนเองแล้วจึงค่อยยอมรับและทำตาม ในตอนท้ายของพระสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกตัวอย่างของการเลือกกระทำการที่โยงเข้าเรื่องนรกและสวรรค์ อันเป็นผลของการกระทำตามความเชื่อของคนในสมัยนั้น ซึ่งเป็นการสร้างความมั่นใจว่า ไม่ว่าจะนรกสวรรค์จะมีจริงหรือไม่ เราก็ควรทำกรรมดี ละเว้นกรรมชั่ว ในทางกายภาพ ถ้าชาติหน้ามีจริง ชีวิตในชาติหน้าก็ต้องดี เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ถ้าชาติหน้าไม่มีจริง เราก็ดีแล้วในชาตินี้ และมีความสุขสงบแล้ว ไม่มีอะไรต้องเสีย โดยพิจารณาให้เห็นจริงว่า สิ่งที่จะทำนี้ดีงาม เป็นกุศล ประกอบด้วย อโลภะ อโทสะ อโมหะ เกื้อกูลต่อชีวิต บัณฑิตสรรเสริญหรือไม่ เมื่อพิจารณาแล้วเห็นจริงตามนั้น ก็ถือว่าควรกระทำ หากมีลักษณะตรงข้าม ไม่ดีงามหรือเกื้อกูลต่อชีวิต บัณฑิตไม่สรรเสริญ ก็ควรละเว้น

การนำหลักกาลามสูตรมาใช้ในการพิจารณาความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ จึงเป็นทางออกสำหรับผู้ที่ยังมีความสงสัยหรือลังเลใจ เพราะเป็นธรรมดาในเรื่องที่ยังไม่ได้รับการพิสูจน์ว่ามีจริงหรือไม่

จริงอย่างไร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ให้ข้อพิจารณาว่านรกสวรรค์เป็นประสบการณ์ที่เข้าถึงด้วยอายตนะของมนุษย์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในขั้นแรก ท่านให้หลักว่า การเข้าถึงนรกสวรรค์ต้องอาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยตรง หรือแคลงมา ก็ต้องเป็นสิ่งที่จิตรับรู้ได้ ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตของมนุษย์เอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้

1. พิสูจน์ด้วยจิต กล่าวคือ ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ถึงที่ แต่ก็มีความเสี่ยงที่จะเห็นนิมิตหลอกตัวเอง ถ้าไม่สามารถทำตามวิธีนี้ได้ ก็เลื่อนวิธีต่อไป
2. พิสูจน์ด้วยชีวิต นรกสวรรค์จะทราบได้หลังความตายเท่านั้น ดังนั้นจึงเป็นสิ่งที่รู้ได้เมื่อต้องตายก่อน แต่ก็อาจไม่คุ้มค่ากับการพิสูจน์
3. เมื่อพิสูจน์ไม่ได้ ก็ทำได้เพียงศึกษาจากหลักฐานพยานและเหตุผล เช่น หาดตัวอย่างคนระลึกชาติได้ และสอบสวนกรณีต่าง ๆ มาเปรียบเทียบ เช่น วิสัยการเห็น การได้ยิน ที่ขึ้นต่อระดับคลื่น และความถี่เป็นต้น ซึ่งก็ช่วยให้เห็นว่าน่าเชื่อเท่านั้น

การเสนอถึงทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องนรกสวรรค์นี้ นับว่าเป็นการชี้แนะข้อพิสูจน์แต่ละลำดับขั้นตอนสำหรับผู้สนใจต้องการเข้าถึงหรือรับรู้สัมผัสนรกสวรรค์ อีกทั้งแสดงความเสี่ยงที่อาจจะเกิดขึ้นกับผู้เข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ และเสนอว่าหากไม่สามารถทำตามขั้นตอนได้ก็ควรใช้โยนิโสมนสิการในการพิจารณา ยึดประโยชน์จากความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์เป็นกุศโลบายจูงใจให้ละเว้นความชั่ว ทำความดี โดยไม่ต้องสนใจนรกสวรรค์ในรายละเอียดว่าจะมีจริงหรือไม่ มีลักษณะอย่างไร เพราะสำหรับคนที่ไม่เชื่อ คือยังไม่รู้แจ้งประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของตนได้เด็ดขาด คนเหล่านี้ “เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวัยหนุ่มสาวเสื่อมไปแล้ว ถูกชราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว เมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มากเพื่อความมั่นใจ ถึงคนที่ไม่เชื่อ ก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจและโล่งใจได้” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 292)

การอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ตามแนวทางดังกล่าวได้รับการยอมรับและเป็นที่ยอมรับใช้ในการสอนอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน ดังเช่นแนวทางของพระไพศาล วิสาโล ซึ่งกล่าวว่า การยืนยันหรือพิสูจน์ความมีอยู่จริงของนรกสวรรค์ ไม่สำคัญเท่ากับทำที่ที่มีต่อสิ่งนั้น หากเชื่อในเรื่องนรกสวรรค์แล้วทำให้เกิดกำลังใจทำความเพียร หรือฝึกฝนพัฒนาตนขึ้นไปเรื่อย ๆ ก็มีใช้เรื่องเสียหาย ในทำนองเดียวกันเมื่อเชื่อนรกสวรรค์ พยายามทำกรรมดี เว้นกรรมชั่ว ไม่มัวอ่อนวอน ก็เป็นสิ่งที่ยอมรับได้ และ

จะดียิ่งขึ้นหากทำความดีโดยไม่หวังผลในชาติหน้าเลย แต่เป็นการทำความดีเพราะต้องการให้ความดีงามเกิดขึ้นในโลก (พระไพศาล วิสาโล, 2542, หน้า 33)

3.4.2 นรกและสวรรค์ทำให้เข้าใจคำสอนเรื่องกรรม

คำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ในทางพระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับการความเชื่อเรื่องกรรม และการให้ผลของกรรมด้วย ดังจะพบเรื่องราวเหตุการณ์ตัวอย่างที่ปรากฏเนื้อเรื่องในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา เช่น บุคคลทำกรรมนี้ เมื่อสิ้นชีวิตจากโลกนี้ จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ หรือนรก ทุกติวินิบาต เป็นต้น ดังนั้น คำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ ทำให้เข้าใจหลักการของพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำให้ประจักษ์ในเรื่องของกรรม และการให้ผลของกรรม

พุทธธรรมถือเอากรรมเป็นเครื่องจำแนกสัตว์โลกผู้ที่จะไปเกิดในสุคติและทุคตินั้น จึงนำมาสู่การอธิบายผลของกรรมในรูปของภพภูมิต่าง ๆ ตามนัยยอภีธรรม ที่ได้แบ่งภพภูมิออกเป็น 31 ภพภูมิ หลักการของพระพุทธศาสนาถือว่า สรรพสิ่งที่เกิดขึ้นล้วนมีเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปอย่างลอย ๆ ดังพุทธภาษิตที่ว่า “ยาทิสํ วปะเต พิชิ ตาทิสํ ลปะเต ผลํ กลยณณการิ กลยณณํ ปาปะการิ จ ปาปะกั ะปะลคความได้ วา หวานพิชเชนโต ได้ผลเชนนัน ผู้ทำดี ได้ดี ผู้ทำชั่ว ได้ชั่ว” พุทธภาษิตนี้จึงจะเป็นการสรุปคำสอนในเรื่องกรรมที่สั้นกระชับที่สุด กรรม เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

พระพุทธศาสนาถือหลักการใหญ่ที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย กรรม แปลว่า การกระทำ ที่ประกอบด้วยเจตนา เมื่อใดมีการกระทำ กรรมก็มีย่อมมีการให้ผลเกิดขึ้น กระทำกรรมดี ย่อมก่อให้เกิดผลที่ดี กระทำกรรมชั่ว ย่อมก่อให้เกิดผลที่ชั่ว อีกทั้ง การกระทำใดจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วซึ่งเริ่มต้นจากความคิดจิตใจแสดงออกผ่านการกระทำต่าง ๆ ทางกาย และ วาจา ขึ้นอยู่กับเจตนาคือความจงใจในการกระทำนั้นด้วย กรรม จึงเป็นส่วนหนึ่งในหลัก ปฎิจจสมุปบาท ว่าด้วยความสัมพันธ์ความเป็นไปในธรรมชาติที่อิงอาศัยกัน ซึ่งสรุปประมวลเข้าแล้ว ก็เป็น 3 ส่วน คือ กิเลส กรรม และวิบาก ซึ่งหมุนวนเป็นวงจรที่เรียกว่า ไตรวัฏฏ์ ได้กิเลส กรรม และวิบาก กิเลสเกิดขึ้นเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมที่ทาลงไป ส่งให้ได้รับผลคือวิบากจากการกระทำนั้น ยกตัวอย่างเช่น คนมีความโกรธ ความโกรธ เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง เมื่อมีความโกรธขึ้นแล้ว ก็ไปทำกรรม เช่น ไปทำร้ายร่างกายผู้อื่น เมื่อถูกตำรวจจับก็เสียใจมีความทุกข์ เรียกว่า เป็นวิบาก เมื่อเขาไม่ถูกตำรวจจับก็ยิ่งมีความกำเริบใจอยากทำให้คนอื่นยอมสยบต่อตนด้วยการข่มเหงทำร้ายผู้อื่นต่อไปอีก เกิดเป็นกิเลส เกิดความลำพองใจ ก็ไปทำร้ายร่างกายผู้อื่นอีก จึงเกิดเป็นวงจรกิเลส กรรม วิบาก เรื่อยไป ดังนั้น นรกและสวรรค์แม้จะดูเหมือนเป็นผลหรือเป็นสถานที่รองรับของบุคคลที่ได้กระทำ

กรรมต่าง ๆ เมื่อครั้งยังมีชีวิต แต่ก็ยังช่วยให้บุคคลต่าง ๆ เกิดความตระหนักถึงในความมั่นใจในการประกอบกุศลกรรมต่าง ๆ ของตนที่ได้กระทำไว้ ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ถึงแม้เราจะพูดถึงผลตามเหตุ คล้ายกับเป็นผลตอบแทน แต่ความจริงนั้น เรารู้ไว้เพื่อเกิดความมั่นใจต่างหาก ทำดีในชาตินี้ให้สบายใจ เมื่อจิตดี ระดับจิตพร้อมอยู่แล้ว แม้แต่คนที่ไม่เชื่อ ถ้าชาติหน้ามีจริง มันก็ไปดีเอง ไม่ต้องห่วงล่วงหน้า นี่คือคติพระพุทธศาสนา และทำความดีจนไม่ต้องห่วงล่วงหน้า นั่น แสดงว่าเรามั่นใจในหลักความจริงและความดีแล้ว ข้อสำคัญอยู่ที่ว่าเรามีความมั่นใจในหลักความจริงและหลักความดีหรือไม่ ถ้ามีความมั่นใจแล้วไม่ต้องห่วง เวลาตาย จะไปนรกหรือไม่ ไม่ไปแน่

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2560, หน้า 35)

จากหลักคำสอนเรื่องกรรม ทำให้สรุปได้ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นย่อมเป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลต่าง ๆ ที่ได้ประสบหรือเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน เป็นผลที่ได้รับอันเนื่องมาจากการกระทำที่ผ่านมาในอดีตทั้งสิ้น กิเลสฝ่ายชั่ว เป็นเหตุเกิดการทำความชั่ว การทำความชั่ว เป็นเหตุให้ได้รับวิบากคือความทุกข์อันจากการทำความชั่วนั้น ในขณะที่ผู้มิปัญญา มีความคิดที่ถูกต้อง เป็นกุศลความดี เป็นเหตุให้ทำกรรมที่ดี การทำความกรรมที่ดีนั้น เป็นเหตุให้ได้รับวิบากคือความสุขอันเกิดจากการทำความกรรมดีนั้น ซึ่งเป็นตามหลักที่ว่า หว่านพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำชั่ว ย่อมได้ชั่ว และตรงตามหลักที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำความใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 22 ข้อ 57 หน้า 101)

มีพระสูตรที่แสดงถึงหลักฐานว่าพระพุทธเจ้าทรงตรัสรับรองว่าผลของกรรมมีจริง ดังที่ปรากฏในจุฬามณีวงศ์สูตร ซึ่งเป็นเรื่องของสุภมาณพโตเทยบุตร ที่กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้มนุษย์เกิดมามีลักษณะแตกต่างกัน บางคนเกิดมามีอายุสั้น บางคนมีอายุยืน บางคนมีโรครามาก บางคนมีโรคน้อย บางคนมีผิวพรรณทราม บางคนมีผิวพรรณดี บางคนมีอำนาจน้อย บางคนมีอำนาจมาก บางคนมีโภคะน้อย บางคนมีโภคะมาก บางคนเกิดในตระกูลสูง บางคนเกิดในตระกูลต่ำ บางคนมีปัญหาเล็กน้อย บางคนมีปัญหามาก ได้ทรงจำแนกชนิดของกรรมและผลของกรรมที่บุคคลผู้ทำกรรมแล้ว ได้รับผลของกรรมต่าง ๆ โดยแสดงผลดีและผลร้าย ออกเป็น 7 คู่ สรุปได้ ดังนี้

ผลดี 7 ประการ ที่จะได้รับ

1. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีอายุยืน เพราะไม่ฆ่าสัตว์
2. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีโรคน้อย เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์
3. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีผิวพรรณผ่องใส เพราะไม่มักโกรธ
4. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีอำนาจมาก เพราะไม่มีใจริษยา
5. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีโภคทรัพย์มาก เพราะให้ทาน
6. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์เกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัว รู้จักอ่อนน้อม
7. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีปัญญาดี เพราะเข้าไปหาสมณพราหมณ์ ได้ถามเรื่อง กุศลและอกุศล เป็นต้น

ในส่วนผลร้าย 7 ประการที่จะได้รับ ดังนี้

1. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีอายุสั้น เพราะฆ่าสัตว์
2. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์โรคมาก เพราะเบียดเบียนสัตว์
3. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีผิวพรรณทราม เพราะมักโกรธ
4. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีอำนาจน้อย เพราะมีใจริษยา
5. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีโภคทรัพย์น้อย เพราะมีใจริษยา
6. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์เกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัว ไม่รู้จักอ่อนน้อม
7. เหตุปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีปัญญาทราม เพราะไม่เข้าไปหาสมณพราหมณ์ ได้ถามเรื่อง กุศลและอกุศล เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีข้อความบางตอนใน จุฬกัมมวิภังคสูตร ที่แสดงความต่อเนื่องของการให้ผลของกรรมระหว่างชาติปัจจุบันนี้ไปจนถึงชาติหน้า ดังข้อความว่า คนบางคนในโลกนี้ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตามมักฆ่าสัตว์ มีจิตใจโหดเหี้ยม ในมือนองไปด้วยเลือด มีจิตใจขาดเมตตากรุณาแกชีวิตสัตว์อื่น ๆ ผลแห่งกรรมไม่ดีนั้น ย่อมทำให้เขาได้รับผลกรรมที่ทำไว้นั้น คือนำไปสู่ทางที่ไม่ดี หลังจากตายแล้ว เขาย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือหากกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะเป็นคนมีอายุสั้น ส่วนคนที่ละเว้นจากการฆ่า วางศาสตราวุธ มีความละอายใจ เกิดความเอ็นดู มีใจเกื้อกูลในชีวิตสัตว์

อื่น ๆ ผลแห่งกรรมดีนั้น ย่อมทำให้เขาได้รับผลกรรมที่ทำไว้นั้น คือ ย่อมนำพาไปสู่หนทางที่ดี หลังจากตายแล้ว เขาย่อมไปเกิดสุคติโลกสวรรค์ หรือหากกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ก็จะเป็นคนมีอายุยืน พระพุทธเจ้าทรงแสดงกรรมและผลของกรรมควบคู่ไปด้วยทุกครั้ง ทั้งกรรมดีและกรรมไม่ดีมีผลที่ดีหรือไม่ดีสลับควบคู่กันไป เช่น คนที่มักมีใจริษยา ย่อมได้รับผลแห่งกรรมไปในทางที่ไม่ดี หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือหากกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ก็จะเป็นคนที่มีโรคทรมานน้อย ส่วนคนที่มีใจไม่ริษยา ย่อมได้รับผลแห่งกรรมไปในทางที่ดี หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หรือ หากกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ก็จะเป็นคนที่มีโรคทรมานมาก

จะเห็นได้ว่า การที่พระพุทธเจ้าแสดงผลกรรมเช่นนี้ เห็นถึงความสัมพันธ์จากเหตุคือการกระทำของบุคคลในชาติปัจจุบันมีความต่อเนื่องส่งผลไปถึงชาติหน้าด้วย บุคคลจึงมีสิทธิในการเลือกที่จะเลือกทำกรรมต่าง ๆ ได้ อย่างก็ตาม ก็ควรจะต้องคำนึงถึงผลอันจะเกิดจากการกระทำนั้นด้วย กรรมและผลของกรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรดังกล่าวนี้ จึงมีคุณค่าและความหมายต่อการเลือกกระทำกรรมต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต เนื่องด้วยชีวิตของบุคคลจะเป็นอย่างไรนั้นก็ขึ้นอยู่กับกระทำของตนเอง ผลแห่งกรรมจะตามปรากฏทั้งในชีวิตนี้และชีวิตหลังความตายด้วย

โดยสรุป นรกและสวรรค์จึงสัมพันธ์กับคำสอนเรื่องกรรมในแง่เป็นสถานที่หรือภพภูมิที่รองรับสัตว์โลกที่จะมารับผลของกรรมที่ตนได้กระทำไว้ ไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว ซึ่งในนี้หมายถึง สัตว์โลกจะได้รับผลของกรรมที่ตนได้ทำไว้เมื่อครั้งเกิดเป็นมนุษย์นั้นก็ต่อเมื่อหลังจากที่ได้ตายไปแล้ว กล่าวคือ หากบุคคลใดกระทำความชั่ว ประพฤติทุจริตทาง กาย วาจา ใจ กรรมที่เขาได้กระทำนั้น ย่อมส่งผลให้เขาได้มีโอกาสได้ไปเกิดในนรก ส่วนบุคคลใดกระทำความดี ประพฤติสุจริตทาง กาย วาจา ใจ กรรมที่เขาได้กระทำนั้น ย่อมส่งผลให้เขาได้มีโอกาสได้ไปเกิดในสวรรค์

บทที่ 4

คำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส

นอกจากคำสอนเรื่องนรกสวรรค์แล้ว ในพระพุทธศาสนายังมีคำสอนอื่น ๆ ที่มนุษย์ไม่สามารถรับรู้ถึงการมีอยู่จริงอีกหลายเรื่อง แต่พระพุทธศาสนายอมรับว่าสิ่งนั้นมีอยู่จริง เพราะมีการกล่าวถึงในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกและขยายความต่อในคัมภีร์ชั้นหลัง ซึ่งเป็นที่สงสัยของบรรดาพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน คำสอนที่ผู้วิจัยเลือกมาศึกษา ได้แก่ การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ อมนุษย์ และอิทธิปาฏิหาริย์ ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาคำสอนหัวข้อธรรมเหล่านี้ ด้วยสมมติฐานว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์น่าจะมีแนวทางในการสอนแบบเดียวกับเรื่องนรกและสวรรค์ ผู้วิจัยค้นคว้าแนวคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จากหนังสือและธรรมบรรยาย แล้วนำมาวิเคราะห์ลักษณะการนำเสนอ ความรู้ และท่าทีที่ชาวพุทธพึงมีต่อเรื่องนั้น

4.1 การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ

การเวียนว่ายตายเกิดเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงรับจากแนวคิดทางศาสนาของอินเดียโบราณ (วคิน อินทสระ, 2555, หน้า 99) เพื่อนำมาใช้ในการอธิบายความทุกข์ของสัตว์โลกในสังสารวัฏ สังสารวัฏ คือ วัฏวนของการเกิดและการตายของสัตว์โลกทั้งหลายภายในภพภูมิต่าง ๆ ใน 31 ภูมิ ขึ้นอยู่กับบุญกรรมและเหตุปัจจัยที่ได้สร้างไว้ ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่า “เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอดค้ายของช่างทุก เป็นปมมุงนังเหมือนกระจุกค้าย เหมือนหม้อมุงกระต่ายและหม้อปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาตและสงสาร” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 10 ข้อ 95 หน้า 57) พุทธพจน์ดังกล่าวนี้แสดงความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นธรรมที่เข้าใจได้ยาก แต่เป็นธรรมที่ต้องทำความเข้าใจ เพราะเป็นธรรมที่เผยให้เห็นวงเวียนแห่งความทุกข์ของการเวียนเกิดและเวียนตายในภพภูมิทั้งหลายซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาท

ในพรหมชาลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงที่มาของมิจฉาทิฐิ 62 ประการของบรรดาเจ้าลัทธิสำนักคิดทั้งหลาย มิจฉาทิฐิบางส่วนมีที่มาจากมานสมาบติ ซึ่งทำให้ผู้ปฏิบัติได้เห็นการเวียนว่ายตายเกิดและชีวิตในอดีตชาติของตนเอง ความรู้เห็นชีวิตในอดีตชาตินี้อาจย้อนหลังเพียงชาติเดียว

สองสามชาติ สิบชาติ หรือร้อยพันชาติ จำกัดเพียงเท่านั้น เป็นผลทำให้เจ้าลัทธิเหนือสำนักคิดทั้งหลายมีความเห็นไปต่าง ๆ เกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์โลก ผู้ที่เห็นเพียงชาติเดียวก็เชื่อว่าชีวิตของสัตว์โลกมีเพียงชาติเดียวแล้วตายไป ผู้ที่เห็นหลายชาติก็เชื่อว่าชีวิตของสัตว์โลกเกิดตายหลายชาติ และปักใจยึดมั่นถือมั่นตามที่ตนเห็นนั้น ความจำกัดของฉานสมาบัติ ความยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทำให้เจ้าลัทธิทั้งหลายไม่สามารถเข้าถึงความรู้ที่ถูกต้อง จึงต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ไม่อาจหลุดพ้นไปได้ ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

สมณพราหมณ์ทั้งหลายประกาศวาทะแสดงทิวทัศน์ต่าง ๆ ด้วยมูลเหตุ 62 อย่าง สมณพราหมณ์เหล่านั้นทุกจำพวกรับสัมผัส (ผัสสะ) ทางผัสสาชยตนะ 6 แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก) เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีตัณหา (ความอยาก) เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีอุปาทาน (ความยึดมั่น ถือมั่น) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดมีภพ (ความมี ความเป็น) เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชาติ (ความเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) โทมนัส (ความไม่สบายใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ)

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9 ข้อ 144 หน้า 44)

สังสารวัฏในพระพุทธศาสนาที่ทำให้สัตว์โลกต้องเวียนว่ายนั้น โดยสรุป มีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ กิเลส กรรม และ วิบาก กล่าวคือ สิ่งที่เป็นมูลเหตุให้เวียนว่ายในสังสารวัฏ ได้แก่ กิเลส โดยที่กิเลสนี้จะเป็นเหตุกระตุ้น ให้เกิดการทำความผิด ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว เมื่อทำความผิดแล้วก็จะส่งผลให้ผู้ทำความผิดได้รับวิบาก คือ ได้รับผลของกรรมที่ตนกระทำ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แล้ว ตราบใดที่สัตว์โลกยังไม่หมดสิ้นอวิชชา และกิเลสที่ล่องลอยให้ทำความผิดไปเรื่อย ๆ สัตว์ก็ยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิดเป็นวัฏจักรเช่นนี้ต่อไป กล่าวคือ ตราบใดที่ยังมีกิเลส กรรม และ วิบาก ก็ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดนับจำนวนไม่ถ้วน โดยความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดส่งผลให้เกิด “ภพชาติ” เมื่อสัตว์โลกเกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิด อย่างนี้ไปเรื่อย ๆ จิตหรือวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายก็เปรียบเหมือนการเดินทางไกลนับตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์ของมารดาจนกระทั่งออกมาสู่โลกภายนอก มีชีวิตอยู่ในโลกได้ระยะหนึ่งจนกระทั่งสิ้นกำหนดอายุขัย ทำยที่สุดชีวิตเคลื่อนผ่านจากภพปัจจุบันนี้ไปสู่ภพอื่น จากภพอื่นไปสู่ภพต่อ ๆ ไป วนหมุนเวียนไปตามอำนาจของกรรมที่ได้ทำไว้

พระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเทียบจำนวนภพชาติไว้หลายแห่งในพระไตรปิฎก เช่น กระดุกของสัตว์ผู้เกิดตายที่นำมากรวมกันมีปริมาณเท่ากับภูเขา กองกระดุกของบุคคลคนหนึ่ง ผู้วนเวียนท่องเที่ยวไปตลอด 1 กัป หากมีผู้นำกองกระดุกนั้นมากองรวมกันได้และกระดุกที่กรวมกันไว้นั้นไม่

สูญหายไป จะมีขนาดใหญ่เท่ากับภูเขาเวปุลละ¹¹ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 16 ข้อ 133 หน้า 223) นอกจากนี้ยังได้ทรงตรัสเปรียบเทียบน้ำตาของสัตว์โลกที่มีมากกว่ามหาสมุทรว่า น้ำตาที่ไหลออกเพราะร้องไห้เสียใจจากการตายของพี่น้องญาติสายโลหิต คนในครอบครัว ความเสื่อมแห่งทรัพย์เงินทอง ความเสื่อมเพราะโรค เพราะได้ประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจ และพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ ในระยะเวลาที่ยาวนาน มีจำนวนมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 เสียอีก ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ยังมีไม่มากเท่านี้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 16 ข้อ 126 หน้า 217) สัตว์โลกที่อาศัยเสวยผลของกรรมในที่นั้นยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิเหล่านี้ไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งเมื่อสิ้นอัฐภาพถึงคราวอุปบัติหรือไปเกิดในภพภูมิใหม่ ก็อาศัยอำนาจของกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่เคยสร้างไว้ เช่น สัตว์โลกที่เกิดในภพภูมิของนรกเป็นระยะเวลาหนึ่ง ด้วยอำนาจอกุศลกรรมที่ตนเคยสร้างไว้ เมื่อหมดอกุศลกรรมแล้วก็ต้องไปอุปบัติในภพภูมิอื่น เช่น อุปบัติในสวรรค์ ด้วยอำนาจของกุศลกรรมความดีที่ได้สร้างไว้

การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนาถือเป็นความคิดที่แสดงถึงสัมมาทิฐิเพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรับรองถึงโลกหน้าว่ามีจริง กล่าวคือ เชื่อว่าชีวิตหลังความตายมีจริง ไม่ได้ขาดสูญ หากจะสูญ ก็สูญเฉพาะสังขารร่างกายนี้เท่านั้น แต่ถ้ายังไม่หมดกิเลส เราจะได้รูปกายใหม่ที่มีใจดวงเดิมเข้าไปครอง จะไปเป็นอะไรนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับบุญและบาปที่ได้ทำไว้ในภพชาตินี้ เพราะกรรมจะเป็นเครื่อง แบ่งแยกสัตว์ให้แตกต่างกัน ตลอดจนการตรัสรับรองถึงสัตว์ที่เกิดเป็นโอปปาติกะ กล่าวคือ เกิดได้เองโดยไม่ต้องมีพ่อแม่ เกิดแล้วโตทันที ได้แก่ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 14 ข้อ 136 หน้า 176)

แม้นรกสวรรค์จะเป็นภพภูมิ หรือสถานที่หนึ่งในสังสารวัฏที่กว้างใหญ่ ที่มนุษย์ไม่สามารถเข้าถึงด้วยประสาทสัมผัส และยังมีสถานที่อีกหลายแห่งที่มนุษย์ไม่อาจรู้ได้ว่ามีจริงหรือไม่ เช่น เปรต วิสัย รูปพรหม อรูปพรหม ซึ่งคัมภีร์พุทธศาสนากล่าวถึง การเวียนว่ายตายเกิดเป็นสภาพของสัตว์โลกที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับโดยเปิดเผย เพื่อแสดงถึงความไม่แน่นอนของชีวิต ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า

¹¹ 1 ใน 5 ภูเขาของกรุงราชคฤห์

สังสารวัฏมีการเปลี่ยนแปลงได้ ชีวิตเราเดินทางไปในสังสารวัฏ มีหมุนขึ้นหมุนลง ตกลงมาแล้ว ต่อไป ถ้าเรามีกรรมดี ก็กลับไปขึ้นสวรรค์ หรือมาเกิดเป็นมนุษย์ คนที่เกิดเป็นพระพรหมด้วยกรรมดีบำเพ็ญทานสมาบัติ ต่อไปเมื่อสิ้นบุญแล้ว กลับไปตกนรก เพราะมีกรรมชั่วในหนหลังก็ได้ หมุนเวียนไปมา

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 4)

ในที่นี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กล่าวถึงนรกสวรรค์ในฐานะที่เป็นสถานที่ที่ลำบากหรือสุขสบายภายในสังสารวัฏซึ่งสัตว์ทั้งหลายเข้าถึงด้วยอำนาจของผลกรรมที่สัตว์นั้นได้กระทำมา โดยไม่ได้สนใจรายละเอียดว่านรกและสวรรค์นั้นมีลักษณะอย่างไร ทำให้สัตว์ประสบกับความทุกข์ยากหรือความสุขสบายทางกามฉันทะระดับใด กฎแห่งกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดทำให้สัตว์ต้องเปลี่ยนแปลงสถานะ และชีวิตความเป็นอยู่ตามภพภูมิที่สัตว์นั้นเกิด อยู่ตลอดเวลาภายใต้ความไม่แน่นอนของสังสารวัฏนี้ จึงเท่ากับเป็นโอกาสที่จะให้มนุษย์ที่เข้าใจความจริงของธรรมชาติมีโอกาสได้ปรับปรุงแก้ตัว ในการประกอบกุศลกรรมใหม่เพื่อที่จะได้พัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าขึ้นไป สังสารวัฏที่ท่านกล่าวถึงนี้จึงเป็นวิถีชีวิตของสัตว์โลกที่มีความเปลี่ยนแปลง ขึ้นลงไปตามเหตุปัจจัย สะท้อนถึงสภาพไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันเป็นสัจธรรมในพระพุทธศาสนา

จะเห็นได้ว่า หากเป็นหลักธรรมสะท้อนถึงสัจธรรมความจริงอันเป็นแกนกลางของความทุกข์ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญในพระศาสนา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ไม่มีความลังเลที่จะพูดถึง หรือต้องตีความก่อน แม้จะเป็นปัญหาเรื่องความจริง ซึ่งเป็นที่ถกเถียงของคนในปัจจุบันก็ตาม เพราะในตะวันตก ได้มีการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับโลกหน้ากันมาก จนถึงกับมีสมาคมค้นคว้าทางวิญญาณเกิดขึ้น อย่างเช่น ในหนังสือ More about life in the World Unseen ซึ่งแอนโทนี่ บอร์เจีย (Anthony Borjia) เป็นผู้เขียนตามคำบอกของโรเบิร์ต ฮิว เบนสัน (Robert Hugh Benson) ผู้ไปเกิดในเทวโลก กล่าวคือ โรเบิร์ต ฮิว เบนสัน สมัยเมื่อเป็นมนุษย์ได้เป็นนักบวชระดับบิชอป (Bishop) ของศาสนาคริสต์ และเคยรู้จักกับแอนโทนี่ บอร์เจียมาก่อน เมื่อ พ.ศ. 2452 และต่อมาอีก 5 ปี ก็ได้เสียชีวิตไปเกิดเป็นเทวดาเทพบุตร โรเบิร์ต ฮิว เบนสัน บรรณาธิการที่จะบอกความจริงในปรโลกให้มนุษย์ได้ทราบ จึงได้มาติดต่อกับแอนโทนี่ บอร์เจีย ทางสมาธิ ผลของการติดต่อ รวมเป็นข้อมูลมากมาย จนพิมพ์เป็นหนังสือ (พิน ดอกบัว, 2557, หน้า 294) แต่ข้อมูลการศึกษาเหล่านี้ก็ไม่เป็นที่ยอมรับในวงกว้าง

4.1.1 ความเข้าใจเรื่องภพชาติสองลักษณะ

การจำแนกประเภทการเวียนว่ายตายเกิดในคัมภีร์พุทธศาสนาสามารถจำแนกได้เป็น 2 แบบ ได้แก่ การเวียนว่ายตายเกิดข้ามภพข้ามชาติ และการเวียนว่ายตายเกิดทุกขณะในชีวิตประจำวัน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 191)

4.1.1.1 การเวียนว่ายตายเกิดข้ามภพข้ามชาติ

ในคัมภีร์พุทธศาสนา การเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ถือเป็นปัจจัยที่ทำให้ วงจรปฏิจสมุပ္บาทหมุนเวียนไปนำมาซึ่งการเกิด การแก่ การตาย และความทุกข์กายทุกข์ใจโดย ประการต่าง ๆ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่มาที่ไปของการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์โลก โดยตรัสถึง กระบวนการเกิดขึ้นของความทุกข์ที่ทำให้สัตว์โลกต้องเวียนว่ายตายเกิด และตรัสถึงกระบวนการดับ ไปแห่งความทุกข์ที่ทำให้สัตว์โลกหลุดพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด ทรงแสดงกระบวนการเกิดขึ้น ของความทุกข์ โดยเริ่มต้นขึ้นจากอวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร, สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ, วิญญาณ เป็นปัจจัยแก่นามรูป, นามรูป เป็นปัจจัยแก่ สฬายตนะ, สฬายตนะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา, เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา, ตัณหา เป็นปัจจัยอุปาทาน, อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ, ภพ เป็นปัจจัย แก่ชาติ, ชาติ เป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ, ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ ในส่วนของการแสดงกระบวนการดับไปของความทุกข์ เริ่มต้นจากอวิชชาที่สํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ, เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ, เพราะนามรูปดับ, สฬายตนะ จึงดับ, เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ, เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ, เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ, เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ, เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ, เพราะภพดับ ชาติจึงดับ , เพราะชาติดับ ชรามรณะ จึงดับ, ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 16 ข้อ 1 หน้า 2-3)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้แสดงตัวอย่างของการอธิบายการเวียนว่ายตายเกิดแบบ ช่วงกว้างที่สุดหรือแบบข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งเป็นการอธิบายองค์ธรรมของปฏิจสมุပ္บาทให้มีเนื้อความ ตัวอย่างที่สั้นและง่ายต่อการทำความเข้าใจ ดังนี้

อาสวะ เป็นปัจจัยแก่ “อวิชชา” เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่าฆ่า คนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าเข้าถึงความเป็นพรหมแล้ว จะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวง เช่น สักวैया แล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้

ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ

อวิชา จึงเป็นปัจจัยแก่ “สังขาร” นึกคิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อบุญ หรือบาป) บ้าง เป็นอาณานุชาบ้าง

สังขาร จึงเป็นปัจจัยแก่ “วิญญูณ” เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญูณถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญูณที่มีคุณสมบัติเหมาะสมกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้นจากนั้น

วิญญูณ จึงเป็นปัจจัยแก่ “นามรูป” กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำกรรมต่างๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้น โดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขาร คือ กรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์ ทิรัจฉาน เทวดา เป็นต้น

นามรูป จึงเป็นปัจจัยแก่ “สพายตนะ” แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำกรรมต่างๆ ได้ต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้นเกิดอายตนะทั้ง ๖ คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

สพายตนะ จึงเป็นปัจจัยแก่ “ผัสสะ” กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์ประกอบ ๓ ฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และวิญญูณ (จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ และมโนวิญญูณ) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

ผัสสะ จึงเป็นปัจจัยแก่ “เวทนา” ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งบุุคคล กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้

เวทนา จึงเป็นปัจจัยแก่ “ตัณหา” ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ ออยากได้ หรืออยากได้ให้มาก ยิ่งๆ ขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยากและแสหาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้น ให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายตัณหาอยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้ความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกอย่างละเอียด จัดเข้าในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ รู้สึกเรื่อยๆ เพลินๆ

ตัณหา จึงเป็นปัจจัยแก่ “อุปาทาน” ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึด คือยึดมั่นถือมั่นหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือ เมื่อยังไม่ได้ ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่น ก็มียึดแต่อารมณ์ที่อยากได้ (กามอุปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี วิชาต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่อง (ทิฎฐิอุปาทาน) ความยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลชีพอุปาทาน) และความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (อัตตวาอุปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิดภพ

อุปาทาน จึงเป็นปัจจัยแก่ “ภพ” เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไปให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดีกรรมชั่ว หรืออานัญญา สอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเชื่อที่ยึดไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กระทำการกรรมอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับการกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขันธ ๕ ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภพ)

เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขึ้นตอนต่อไปในวงจรอีก คือ

ภพ เป็นปัจจัยแก่ “ชาติ” เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขันธ ๕ ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิด นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ขึ้นหมุนเวียนวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมีการมีชรา มรณะ

ภาพ เป็นปัจจัยแก่ “ชราภรณ์” ความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปุถุชน ชราภรณ์นี้ ย่อมคุกคามบีบคั้น ทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ชราภรณ์จึงพุ่งมาพร้อมด้วยโสกะ ปรีทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิจจสมุปบาทจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 183-185)

หากจะสรุป องค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาท ตามหน้าที่ของมันในวงจร เป็น 3 พวก เรียกว่า วัฏฏะ 3 หรือ ไตรวัฏฏ์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 187) คือ

1. อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เปน กิเลส คือ ตัวสาเหตุผลักดัน ให้คิดปรุงแต่งกระทำ การต่าง ๆ เรียกว่า กิเลสวัฏฏ์
2. สังขาร (กรรม)ภพ เป็น กรรม คือ กระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลาย ที่ ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ เรียกว่า กรรมวัฏฏ์
3. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น วิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผล แห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า วิปากวัฏฏ์

องค์ของสภาวะธรรมที่ทำให้หมุนเวียนตาย เวียนเกิดเรื่อย ๆ ไปใน 31 ภูมิ นี้ เรียกว่า สังสารวัฏฏ์ องค์ธรรมทั้ง 3 ประการนี้ ทำให้สัตว์โลกทั้งหลาย ต้องหมุนเวียนโดยไม่รู้ว่าจะจบลงได้ เมื่อใด และต้องเป็นทุกข์เรื่อย ๆ ไป สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวถึงเหตุปัจจัยตัวเด่นที่ทำให้ สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดข้ามภพข้ามชาติไว้ว่า

ในแง่ของการเกิดภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่างกรณี ที่ อวิชชาเป็นกิเลสตัวเด่น กับกรณีที่ตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่นไว้ด้วย คือ อวิชชา เป็นตัวการพิเศษ ที่ จะให้สัตว์ไปเกิดทุกคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไร เป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่าง ๆ ด้วย ความหลงมึตมัว ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดมาก ภวตัณหา เป็นตัวการพิเศษที่จะ ให้สัตว์ไปเกิดในสุดติ ในกรณีที่ภวตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึงและใส่ใจในภาวะแห่งชีวิต ที่ดี ๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อมีความอยากด้วย

อำนาจค้นหาเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำการต่าง ๆ ที่จะเป็นทางให้บรรลุจุดหมายนั้น ๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหม ก็บำเพ็ญมาน อยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความคิด ทำให้รู้จักยั้งคิด และไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำได้มากกว่าผู้มีวิชา

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 188)

จากคำกล่าวของท่านข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่อิงอาศัยขององค์ธรรม ปฏิจจสมุปบาทที่เน้นให้เห็นถึงกระบวนการที่สืบเนื่องระหว่างชีวิตในชาติปัจจุบันกับชีวิตหลังความตายซึ่งสอดคล้องกับคำสอนเรื่องสังสารวัฏและภพชาติที่สัตว์โลกต่างก็หมุนเวียนสลับภพภูมิไปมา วนเวียนอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

อย่างไรก็ตาม เมื่อสำรวจถึงความนึกคิดและความเข้าใจของผู้คนในสังคม คำว่า การเวียนว่ายตายเกิดในชีวิตปัจจุบัน คงจะเป็นคำที่น้อยคนจะได้ยินหรือได้รับรู้ ทั้งนี้ เพราะความเข้าใจและการรับรู้ของคนส่วนใหญ่ ทั้งจากบทเทศนาของพระสงฆ์หรือได้รับรู้รับฟังสืบ ๆ กันมานั้น จะเน้นหนักไปทาง การเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างของการพูดในทำนองที่ว่า หากตายพรากจากกัน เกิดชาติหน้า ขอให้เราได้กลับมาเกิดเป็นเพื่อนกันอีก เป็นครอบครัวเดียวกันอีก เป็นต้น อันเป็นผลมาจากการไม่รู้หรือที่เรียก อวิชชา นำไปสู่การเกิดของกิเลส ผลักดันให้คิดปรุงแต่ง การกระทำการต่าง ๆ เป็นการกระทำขึ้นมา เรียกว่า กรรม เมื่อกระทำการต่าง ๆ แล้ว ย่อมได้รับผลแห่งการกระทำนั้น ๆ เป็นวิบาก

4.1.1.2 การเวียนว่ายตายเกิดในทุกขณะของชีวิตประจำวัน

การเวียนว่ายตายเกิดในทุกขณะของชีวิตประจำวัน เป็นการตีความการเวียนว่ายตายเกิดที่เป็นที่ยอมรับในปัจจุบัน การกระทำของมนุษย์ในชาติปัจจุบันย่อมเกี่ยวเนื่องอยู่กับวิบากที่สะสมมาแต่อดีตชาติ เมื่อพูดถึงวิบาก แน่นนอนว่าย่อมเกี่ยวเนื่องถึงกิเลส และกรรมด้วย วิบากที่สะสมมาแต่อดีตชาติทั้งดีและชั่วย่อมเป็นปัจจัยสำคัญให้มนุษย์ทุกคนเกิดการกระทำทั้งดีและชั่วในชาติปัจจุบันด้วย (บรรจบ บรรณรุจิ, 2535, หน้า 168) แนวคิดนี้มาจากผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ การรับรู้หรือเข้าถึงภพชาติใหม่ได้นั้น ต้องรอที่ต่อเมื่อตายเสียก่อน ฉะนั้น จึงต้องมีการอธิบายใหม่ในลักษณะที่มีความหมายในชีวิตประจำวัน เพราะคนทั่วไปสามารถที่เข้าถึงหรือรับรู้ได้ การอธิบายในลักษณะนี้จำต้องอ้างคำอธิบายในคัมภีร์ฝ่ายอิทธิธรรม ที่แสดงปฏิจจสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียว เหตุที่การอธิบายในส่วนที่ไปในชีวิตประจำวันนั้น อาจยกตัวอย่างชีวิตของพระอรหันต์ ที่ดำเนินชีวิตอย่างไม่ต้องมีความทุกข์ เพราะดับทุกข์ได้อย่างสนิทแล้ว แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ

กล่าวคือยังมีชีวิต แต่สภาวะจิตของท่านไม่มีอาสวะกิเลสเหลืออยู่ ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน จึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีขรามณะ แล้วจึงไม่มี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคต ชาติ แต่โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจจนสมุปบาท การเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 191)

จากการยกตัวอย่างชีวิตของพระอรหันต์ แสดงให้เห็นถึงการเวียนว่ายตายเกิดในความหมายของการดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน ที่สามารถที่จะเข้าถึงหรือรับรู้การเวียนว่ายตายเกิดในทุกขณะชีวิตประจำวัน โดยสังเกตได้จากชีวิตของพระอรหันต์ที่ดับทุกข์ได้แต่ตั้งปัจจุบัน โดยที่ยังไม่ต้องสิ้นชีวิตหยุดวงจรของการเกิดขึ้น ของกิเลส กรรม วิบาก ได้แต่ภพปัจจุบัน โดยที่ไม่มีภพใหม่ให้เกิดอีก ซึ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของชีวิตปัจจุบันโดยมุ่งที่จะนำพุทธธรรมมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อชีวิตโดยที่สามารถกำหนดรู้ทุกข์และวิธีในการดับทุกข์ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาได้ตั้งแต่ชีวิตในปัจจุบันและสามารถที่จะพบกับความสุขตั้งแต่ชาติปัจจุบันได้ โดยมีชีวิตของพระอรหันต์เป็นตัวอย่าง

ในพรหมชาลสูตร ในตอนท้ายของพระสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคตขาดจากต้นหาที่จะนำไปสู่ภพเสียแล้ว เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายจะเห็นกายตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังดำรงอยู่ หลังจากกายแตกสลายไปเพราะสิ้นชีวิตแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจะไม่เห็นกายตถาคตอีก เปรียบเหมือนกลุ่มของผลมะม่วงที่ถูกตัดขั้ว ผลมะม่วงทั้งหมดที่ห้อยอยู่กับขั้วก็ย่อมติดตามขั้วนั้นไป ฉันทใด กายของตถาคตขาดจากต้นหาที่จะนำไปสู่ภพเสียแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจะเห็นกายตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังดำรงอยู่ หลังจากกายแตกสลายไปเพราะสิ้นชีวิตแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจะไม่เห็นกายตถาคตนั้นอีก ฉันทัน

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9 ข้อ 147 หน้า 46)

จากพระพุทธดำรัสนี้ก็แสดงชัดว่า ผู้ที่ทำลายต้นหาอันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ ได้ขาดแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้วยังมีชีวิตอยู่ เทวดาและมนุษย์ย่อมเห็นกายของพระอรหันต์ได้ แต่เมื่อพระ

อรหันต์สิ้นชีวิตแล้วคือปรินิพพานแล้ว เทวดาและมนุษย์ย่อมไม่เห็นกายของท่าน เพราะกายของท่านดับแล้วไม่เกิดอีกแล้ว

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ยกตัวอย่างกรณีปลีกย่อยในชีวิตประจำวันที่แต่ละคนสามารถที่จะเกิดความรู้สึกที่เรียกว่าเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในชีวิตประจำวัน ซึ่งได้ยกเหตุการณ์ดังต่อไปนี้ในหนังสือพุทธธรรมว่า

ก. กับ ข. เป็นเพื่อนนักเรียนที่รักและสนิทสนมกัน ทุกวันมาโรงเรียน พบกันก็ยิ้มแย้มทักทายกัน วันหนึ่ง ก. เห็น ข. ก็ยิ้มแย้ม เข้าไปทักทายตามปกติ แต่ ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มด้วย ไม่พูดตอบ ก. จึงโกรธ ไม่พูดกับ ข. บ้าง ในกรณีนี้ กระบวนการธรรมจะดำเนินไปในรูปต่อไปนี้

1. อวิชชา: เมื่อเห็น ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มตอบ ไม่พูดตอบ ก. ไม่รู้ความจริงว่าเหตุผลต้นปลายเป็นอย่างไร และไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริงว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ มีอารมณ์ค้างอะไรมาจากที่อื่น

2. สังขาร: ก. จึงคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่างๆ ตามพื้นนิสัย ตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่เคยชินของตนว่า ข. จะต้องรู้สึกนึกคิดต่อตนอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเกิดความฟุ้งซ่าน โกรธ มีมานะ เป็นต้น ตามพื้นกิเลสของตน

3. วิญญาณ: จิตของ ก. ชุนมัวไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่งเหล่านั้น คอยรับรู้การกระทำและอากัปกริยาของ ข. ในแง่ในความหมายที่จะมาป้อนความรู้สึกนึกคิดที่เป็นอยู่ในเวลานั้น เหมือนอย่างที่พูดกันว่า ยิ่งนึกก็ยิ่งเห็น ยิ่งคิดก็ยิ่งเป็นอย่างนั้น สีหน้ากิริยาท่าทางต่างๆ ของ ข. ดูจะเป็นเรื่องที่กระทบกระทั่ง ก. ไปเสียทั้งนั้น

4. นามรูป: ความรู้สึก ภาพที่คิด ภาวะต่างๆ ของจิตใจ สีหน้า กิริยาท่าทาง คือทั้งกายและใจ ทั้งหมดของ ก. คล้อยไปด้วยกันในทางที่จะแสดงออกมาเป็นผลรวม คือ ภาวะอาการของคนโกรธ คนบึ้ง คนงอน เป็นต้น (สุดแต่สังขาร) พร้อมทั้งจะทำงานร่วมกับวิญญาณนั้น

5. สฬายตนะ: อายตนะต่างๆ มีตา หู เป็นต้นของ ก. เฉพาะที่เกี่ยวข้องจะต้องใช้รับรู้เรื่องราวในกรณีนี้ ตีนตัว พร้อมทั้งจะทำหน้าที่รับรู้กันเต็มที่ ผัสสะ: สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่างๆ ของ ข. ที่เด่น น่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรณีนั้น เช่น ความบุดับ ความกระด้าง ท่าทางดูหมิ่นไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น

6. ผัสสะ: สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่างๆ ของ ข. ที่เด่น น่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรรม
นั้น เช่น ความบูดบึ้ง ความกระด้าง ท่าทางดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น

7. เวทนา: รู้สึกไม่สบายใจ บีบคั้นใจ เจ็บปวดรวดร้าว หรือเหี่ยวแห้งใจ

8. ตัณหา: เกิดวิภวตัณหา อยากให้ภาพที่บีบคั้น ทำให้ไม่สบายใจนั้น พ้นหายอันตรธาน ถูก
กด ถูกปราบ ถูกทำลายให้พินาศไปเสีย

9. อุปาทาน: เกิดความยึดถือผูกใจต่อพฤติกรรมของ ข. ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับตน
กระทบต่อตน เป็นคู่กรรมีกับตน ซึ่งจะต้องจัดการเอากันอย่างใดอย่างหนึ่ง

10. ภพ: พฤติกรรมที่สืบเนื่องต่อไปของ ก. ตกอยู่ใต้อิทธิพลของอุปาทาน เกิดเป็นกระบวนการ
พฤติกรรมจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองอุปาทานนั้น คือพฤติกรรมปฏิบัติกับ ข. ซึ่งภาวะชีวิตทั้ง
ทางกายทางใจที่รองรับกระบวนการพฤติกรรมนั้น ก็สอดคล้องกันกับภพในการเวียนว่ายตายเกิดข้ามภพ
ชาติด้วย คือ มีความเป็นปฏิปักษ์ กับ ข.

11. ชาติ: ก. เข้าสมรสรับเอาภาวะชีวิตที่เป็นปฏิปักษ์นั้น โดยมองเห็นความเป็นปฏิปักษ์
ระหว่างตนกับ ข. ชัดเจนลงไป แยกออกเป็นเรา-เขา มีตัวตนที่จะเข้าไปกระทำและถูกกระทบ
กระทบแก่กับ ข.

12. ขรามรณะ: ตัวตนที่เกิดขึ้นในภาวะปฏิปักษ์นั้น จะดำรงอยู่และเติบโตขึ้นได้ ต้องอาศัย
ความหมายต่างๆ ที่ฟุ้งติดตาม เช่น ความเก่ง ความสามารถ ความมีเกียรติ ความมีศักดิ์ศรี และความ
เป็นผู้ชนะ เป็นต้น ซึ่งมีภาวะฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งอยู่ในตัว คือ ความด้อย ความไร้ค่า ไร้เกียรติ ความ
แพ้ เป็นต้น ทั้งนี้ที่ตัวตนนั้นเกิดขึ้น ก็ต้องถูกคุกคามด้วยภาวะขาดหลักประกันว่าตนจะได้เป็นอย่างที่
ต้องการ และหากได้เป็น ภาวะนั้นจะยั่งยืนหรือทรงคุณค่าอยู่ได้ยาวนานเท่าใด คือ อาจไม่ได้เป็น ก.
ในฐานะปฏิปักษ์ที่เก่ง ที่มีศักดิ์ศรี ที่ชนะ แต่เป็นปฏิปักษ์ที่แพ้ ที่อ่อนแอ หรือที่ไม่สามารถรักษาเกียรติ
ศักดิ์ศรี และความชนะไว้ได้ เป็นต้น ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ จึงเกิดแทรกอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ทุกข์
จากความหวังกลัวว่าอาจจะไม่สมหวัง ความเครียดและกระวนกระวายในการดิ้นรนเพื่อให้ตัวตนอยู่
ในภาวะที่ต้องการ ตลอดจนความผิดหวัง หรือแม้สมหวังถึงที่แล้ว แต่คุณค่าของมันก็ต้องจืดจางไป
จากความชื่นชม ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เหล่านี้ ปกคลุมห่อหุ้มจิตใจให้หม่นหมองมืดมัว เป็นปัจจัยแก่
อวิชชาที่จะเริ่มต้นวงจรต่อไปอีก (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 202-203)

นอกจากนั้น ทุกข์เหล่านี้ยังเป็นเหมือนของเสียที่ระบายออกไม่หมด คั่งค้างหมักหมมอยู่ใน
วงจรคอยระบายพิษออกในรูปแบบต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาต่อไป แก่ชีวิตทั้งของตนเองและผู้อื่น มีอิทธิพล

ต่อพฤติกรรมครั้งต่อไป และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเขา ดังในกรณีของ ก. อาจใจไม่สบายขุนมัวไปทั้งวัน เรียนหนังสือและใช้ความคิดในวันนั้นทั้งหมดไม่ได้ผลดี พอลอยให้แสดงกิริยาอาการไม่งาม วาจาไม่สุภาพต่อคนอื่นๆ เกิดความขัดแย้งกับคนเพิ่มขึ้นอีกหลายคน เป็นต้น ถ้า ก. ปฏิบัติถูกต้องตั้งแต่ต้น วงจรปัญหาก็ไม่เกิดขึ้น คือ ก. เห็น ข. ไม่ยิ้มตอบ ไม่ทักตอบแล้ว ใช้ปัญญา จึงคิดว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ เช่น ถูกผู้ปกครองดุด่า ไม่มีเงินใช้ หรือมีเรื่องกลุ่มใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ค้างอยู่ พอคิดอย่างนี้ ก็ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งตัว จิตใจยังกว้างขวางเป็นอิสระ และกลับเกิดความกรุณา รู้สึกสงสารคิดช่วยเหลือ ข. อาจเข้าไปสอบถาม ปลอดภัย ช่วยหาทางแก้ปัญหา หรือให้โอกาสเขาที่จะอยู่สงบ เป็นต้น แม้แต่เมื่อวงจรร้ายเริ่มขึ้นแล้ว ก็ยังอาจแก้ไขได้ เช่น วงจรหมุนไปถึงผัสสะ ได้รับรู้อาการกิริยาที่ไม่น่าพอใจของ ข. ทำให้ ก. เกิดทุกข์บีบคั้นใจขึ้นแล้ว แต่ ก. มีสติเกิดขึ้น แทนที่จะตกอยู่ใต้อิทธิพลของวิภวตัณหาที่จะตามมาต่อไป ก็ตัดวงจรเสียโดยใช้ปัญญา พิจารณาข้อเท็จจริง และเกิดความรับรู้的全新ใหม่เกี่ยวกับการแสดงออกของ ข. คิดเหตุผลทั้งที่เกี่ยวกับการกระทำของ ข. และข้อควรปฏิบัติของตนเอง จิตใจก็จะหายบีบคั้นขุนมัว กลับปลอดโปร่ง และคิดช่วยเหลือแก้ไขทุกข์ของ ข. ได้อีก (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 203)

4.1.2 ทักษะปฏิบัติต่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ

จากความเข้าใจในลักษณะประเภทของการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติที่จำแนกเป็น 2 ลักษณะ จะเห็นได้ว่า เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาตินั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นนามธรรมและมีความละเอียดซับซ้อนมาก เรื่องนี้จึงมีทั้งคนที่เชื่อและไม่เชื่อ ดังนั้นเมื่อเป็นเรื่องของความเชื่อ จึงควรมีทักปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสม ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปที่เป็นทักปฏิบัติที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ดังนี้

4.1.2.1 ดำรงชีวิตในความไม่ประมาท

ความไม่ประมาทเป็นหลักธรรมข้อหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเน้นย้ำสอนพุทธบริษัทแม้กระทั่งจวบจนวาระสุดท้ายของพระองค์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน เรียกได้ว่าเป็นพระดำรัสสอนครั้งสุดท้าย เรียกว่า “ปัจฉิมวาจา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 10 ข้อ 218 หน้า 166) เรื่องภพชาติในพระพุทธศาสนาแม้จะเข้าถึงไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส ซึ่งผู้ที่ไม่เชื่ออาจจะเกิดความประมาทได้ โดยอาจจะมองว่า ชาติหน้าไม่มี ผลของกรรมไม่มี จนกระทั่งปล่อยตัวด้วยการดำเนินชีวิตอย่างขาดสติ จึงไม่ควรประมาทในการสร้างกรรมดี ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ให้ทักปฏิบัติสำหรับผู้ที่ไม่เชื่อว่า ในเมื่อยังได้เพียงแค่นี้ คือ เชื่อว่าไม่มี ยังไม่

รู้แจ้งประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของตนได้โดยเด็ดขาด คนเหล่านี้เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวัยหนุ่มสาวเสื่อมไปแล้ว ถูกชราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว ซึ่งเมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มาก ดังนั้น เพื่อความมั่นใจ ถึงคนที่ไม่เชื่อ ก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจ และโล่งใจ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 292)

4.1.2.2 สร้างเหตุปัจจัยที่ดีในชาติปัจจุบัน

ในเมื่อมีผู้ไม่เชื่อแล้ว ในทางตรงกันข้ามย่อมต้องมีผู้ที่เชื่อด้วย การที่จะเชื่อเรื่องนี้จะต้องเป็นความเชื่อที่มุ่งส่งเสริมให้เกิดการก่อสร้างเหตุปัจจัยที่เป็นกรรมดีของชีวิตในปัจจุบัน ซึ่งจะเป็นการสั่งสมให้กับคุณภาพของจิตใจสำหรับเป็นบันไดสืบทอดไปในวันข้างหน้า ซึ่งท่านได้ให้ทำที่ปฏิบัติ สำหรับคนที่เชื่อ ดังนี้

1. พึงให้ความเชื่อนั้น อิงหลักแห่งความเป็นเหตุปัจจัยอย่างแท้จริง คือ ให้มองผลในชาติหน้าว่าสืบทอดไปจากคุณภาพของจิตใจ ที่ได้สร้างขึ้นไว้แล้วในชาตินี้ แล้วเน้นที่การทำกรรมดีในปัจจุบัน เพื่อสร้างเสริมคุณภาพจิตคุณภาพชีวิตที่ดีงาม เพื่อให้ชีวิตที่สืบทอดไปข้างหน้าเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย

การเน้นในแง่นี้จะทำให้การเกี่ยวข้องกับชาติหน้าหรือหวังผลชาติหน้า เป็นไปในรูปของความมั่นใจโดยอาศัยปัจจุบันเป็นฐาน และการหวังผลชาตินั้น จะยิ่งทำให้เอาใจใส่ให้ความสำคัญแก่ชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันมากขึ้น ไม่เสียหลักที่ว่า ถึงจะยุ่งเกี่ยวกับชาติหน้าอย่างไร ก็อย่าให้สำคัญกว่าชาติที่เป็นอยู่ขณะนี้ และจะได้ไม่เน้นการทำกรรมดี แบบเป็นการลงทุนเพื่อแสวงหาผลกำไร

2. ความเชื่อต่อชาตินั้น ควรช่วยให้เลิกหรือให้บรรเทาการพึ่งพาอาศัยอำนาจดลบันดาลหรือสิ่งลึกลับในภายนอกด้วย เพราะการเชื่อชาติหน้า หมายถึงการเชื่อกรรมดีที่ตนกระทำ ความมั่นใจในผลที่จะได้จะถึงด้วยการทำกรรมดีที่เป็นเหตุปัจจัย และการที่จะต้องก้าวหน้าเจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏนั้น ส่วนการรอหวังพึ่งอำนาจภายนอก ย่อมเป็นการทำตัวให้อ่อนแอและเป็นการกดตัวเองให้ถอยจมลงหรือถลำหลังห่างออกไปในสังสารวัฏ หากผู้ใดถลำตัวหวังพึ่งอำนาจเหล่านั้นไปบ้างแล้ว ก็ควรรีบถอยตัวออกมาสร้างเรียวแรงกำลังของตนเองขึ้นใหม่โดยเร็ว (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 292)

4.1.2.3 รู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต

การศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนานอกจากจะต้องอาศัยศรัทธาหรือความเชื่อแล้ว ความเชื่อนั้นจะต้องเป็นบันไดนำไปสู่การเกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง หรือเกิดปัญญาที่รู้เข้าใจธรรมชาติ ความเป็นไปธรรมดาของโลกและชีวิต จนกระทั่งดำเนินชีวิตให้

สอดคล้องเป็นไปตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย โดยไม่มุ่งหวังผลหรือรอคอยผล สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวถึงท่าทีปฏิบัติสำหรับทั้งผู้ที่เชื่อและไม่เชื่อเรื่องนี้ไว้ ดังนี้

สำหรับผู้เชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม จะต้องพยายามก้าวไป หรือได้รับการสอนให้ก้าวไปจนถึงขั้นเว้นกรรมชั่ว ทำกรรมดี โดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อนั้นเลย คือ ทำดีได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามิชาติหน้า ก็จะไม่ทำชั่ว ผลขั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้โดย

1. ฝึกอบรมกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือ ทำให้เกิดความใฝ่ธรรม รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมดจด มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน

2. สร้างความใฝ่รักในปิติสุขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความใฝ่ปิติสุขประณีตหรือการได้ประสบปิติสุขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุนการทำดีโดยตัวของมันเอง ทั้งนี้ เพราะการที่จะได้ปิติสุขประณีตนั้น ย่อมเป็นเงื่อนไขอยู่ในตัวว่าต้องเว้นทุจริต ประกอบสุจริต และการได้ปิติสุขประณีตนั้นแล้ว ก็จะเป็นแรงหนุนเหนี่ยวไม่ให้หลงไหลลนแกมถึงขั้นที่จะประกอบกรรมชั่วร้ายได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับปิติสุขประณีตขั้นโลกีย์ อาจต้องระมัดระวังบ้างที่จะไม่ให้ติดเพลินมากเกินไปจนเสีงานหรือหยุดความก้าวหน้า

3. ฝึกอบรมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญา หรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือ มีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมตาแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร ไม่หลงไหลติดอาภัสหรือกามวัตถุถึงกับจะทำการกรรมชั่วร้าย มองชีวิตจิตใจของมนุษย์อื่นสัตว์อื่นด้วยความเข้าใจ หยั่งเห็นทุกข์สุขและความต้องการของเขา พอที่จะทำให้เกิดการในทางที่เกื้อกูลช่วยเหลือด้วยกรุณา ใจไม่โน้มโน้มไปในทางที่จะเบียดเบียนผู้อื่น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 292)

โดยสรุป ท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องสังสารวัฏและภพชาติ นั้น ไม่ว่าผู้ที่ไม่เชื่อหรือผู้ที่เชื่อนั้น สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนเลย ก็คือ การดำเนินชีวิตอยู่ในโลกปัจจุบันที่สามารถเลือกได้ว่า จะดำเนินชีวิตให้เป็นไปอย่างไร จะปล่อยตัวในแต่ละวันให้มัวเมาประมาทไปวัน ๆ หรือจะตื่นจากความมัวเมาประมาทขึ้นมาเร่งสร้างกรรมดี เพื่อสร้างความมั่นใจให้กับชีวิต หากสุดท้ายเกิดความหวั่นกลัวต่อโลกหน้าซึ่งหากมีจริง อย่างน้อยก็เป็นการสร้างความอบอุ่นใจไปในตัว ทั้งนี้จะต้องเชื่อมั่นในตนเอง ในการเป็นผู้กระทำความดีตามเหตุปัจจัย ที่จะส่งผลให้ตนเองเจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏโดยไม่ไปตกอยู่สังสารวัฏที่ต่ำ และสุดท้ายคือการที่ผู้นั้นดำเนินชีวิตด้วยความรู้เข้าใจเท่าทันความเป็นไปธรรมชาติของโลก คือมีจิตที่เป็นอิสระ เพราะรู้เข้าใจความเป็นไปธรรมชาติของโลกและชีวิต

4.2 อมนุษย์

อมนุษย์เป็นคำเรียกสัตว์โลกในภพภูมิอื่น ๆ นอกเหนือจากมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานซึ่งมนุษย์มองเห็น สัตว์โลกทั้งหลายในภพภูมิ 3 ภูมิ ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ ซึ่งประกอบด้วยภูมิย่อย 31 ภูมิ นอกจากมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานแล้ว ล้วนแต่เป็นภูมิของอมนุษย์ทั้งสิ้น อมนุษย์อาจเกิดด้วยอำนาจของกุศลวิบาก หรือ อกุศลวิบากก็ได้ อมนุษย์ที่เกิดด้วยอำนาจของอกุศลวิบาก เป็นอมนุษย์ที่ประสบกับความลำบากยากแค้น ได้แก่ สัตว์นรก เปรต และ อสุรกาย ส่วนอมนุษย์ที่เกิดด้วยอำนาจของกุศลวิบาก เป็นอมนุษย์ที่ใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ได้แก่ เทวดาในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ รูปพรหมและอรุณพรหมซึ่งมีความสุขด้วยอำนาจของฌาน นอกจากนี้ ยังมีสัตว์เดรัจฉานบางประเภทที่ถือเป็นอมนุษย์ เช่น นาค ครุฑ โดยสรุป คำว่าอมนุษย์เป็นคำที่สื่อความหมายว่าเป็นสัตว์ในสังสารวัฏที่ไม่ใช่มนุษย์ และไม่ใช่อมนุษย์ที่มีกำเนิด 3 ได้แก่ เกิดในมดลูก เกิดในฟองไข่ หรือเกิดในที่ขึ้นแฉะ คือ เป็นสัตว์ในสังสารวัฏที่มนุษย์มองไม่เห็น อีกนัยหนึ่งเป็นสัตว์ที่ผุดเกิดขึ้นเอง เกิดโดยไม่ต้องอาศัยพ่อแม่ อาศัยแต่กรรมเพียงอย่างเดียว เกิดจากใจของตัวเองที่อยากมีชีวิตอยู่ แต่การเกิดนั้นเป็นไปอย่างรวดเร็วแบบผุดโผล่ขึ้นเกิดแล้วมีตัวมีตนสมบูรณ์ มีอวัยวะครบถ้วนเป็นตัวเต็มวัยทันที ซึ่งในภาษาบาลีเรียกว่า โอปปาติกะ (บรรจบ บรรณรุจิ, 2557, หน้า 6)

พระไตรปิฎกกล่าวถึงอมนุษย์เหล่านี้เป็นปกติ โดยเฉพาะเทวดา พรหม และเปรต พระสูตรและคัมภีร์หลายตอนเล่าถึงการสนทนาธรรมระหว่างพระพุทธเจ้า พระสาวกกับอมนุษย์เหล่านี้ราวกับอมนุษย์เหล่านี้มีชีวิตจิตใจ พุดภาษาเดียวกับมนุษย์ พระสาวกที่มีฤทธิ์มากหลายรูป เช่น พระโมคคัลลานะเห็นเปรตที่มีลักษณะต่าง ๆ หลายครั้ง ขณะที่บิณฑบาต หรือใช้ชีวิตประจำวันตามปกติ อมนุษย์เหล่านี้มีร่างกายที่มนุษย์ธรรมดาไม่สามารถเห็นได้ด้วยดวงตาธรรมดา เพราะจะต้องอาศัยความสามารถพิเศษ ที่เรียกว่าอภิญญา ที่เป็นทิพยจักขุ คือความรู้ที่เกิดจากการมีตาทิพย์เท่านั้น จึงจะสามารถมองเห็นได้ เช่น เรื่องของชฎิล 3 พี่น้อง ที่ไม่สามารถมองเห็นเทวดาที่มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อขอฟังธรรม เหตุการณ์มีอยู่ว่า

พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง ไม่ไกลจากอาศรมของชฎิลอุรุเวลาภัสสป ในเวลานั้น เมื่อราตรีปฐมยามล่วงผ่านไป ท้าวมหาราชทั้ง 4 ท้าวสักกะ และ ท้าวสหัมบดีพรหม ได้ต่างพากันเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าถึงในที่ประทับ ได้เปล่งรัศมีแสงสว่างทำให้ทั่วทั้งป่าสว่างไสว ไปหมด แต่กลับปรากฏว่าชฎิลอุรุเวลาภัสสปกลับมองไม่เห็นท้าวมหาราชทั้ง 4 ท้าวสักกะ และ ท้าวสหัมบดีพรหม เห็นแต่เพียงแสงสว่างเท่านั้น

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 4 ข้อ 40-42 หน้า 50-52)

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ เหตุการณ์ที่พระมหาโมคคัลลานะ ได้มองเห็นเปรตชนิดหนึ่ง ที่มีชื่อว่า สักกัญญเปรต เหตุการณ์มีอยู่ว่า

ครั้งหนึ่ง ในขณะที่พระมหาโมคคัลลานะละงจากภูเขาคิณณภูพพร้อมกับพระลักษณะ เระ ท่านได้แสดงอาการยิ้ม ทำให้พระเระที่มาด้วยกันสงสัยว่าท่านยิ้มเพราะอะไร ต่อมาเมื่อ พระมหาโมคคัลลานะได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดา พระเระรูปเดิมจึงถามเรื่องนี้ขึ้น พระมหาโมคคัลลานะจึงบอกถึงสาเหตุที่ยิ้มว่า ได้เห็นเปรตตัวหนึ่ง มีร่างกายยาวประมาณ 3 ควุต ถูกค้อนเหล็ก 6 หมิ่นอันที่ติดไฟลุกโพล่ง หล่นใส่ศีรษะกลางกระหม่อมของเปรตนั้น จนศีรษะแตก กระจัดกระจาย แล้วศีรษะก็กลับรวมกันขึ้นมาใหม่ ค้อนเหล็กก็หล่นใส่อีกอยู่อย่างนั้น ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เปรตตัวนั้นร้องโอดโอยได้รับทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 72 หน้า 49)

เรื่องราวข้างต้นแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ เป็นสิ่งที่มนุษย์ปุถุชนคนธรรมดาทั่วไปไม่สามารถที่จะมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า แต่จะต้องพัฒนาให้ได้ความสามารถทางจิตด้วยการให้มีทิพยจักขุ คือ มีตาทิพย์ ดังเช่นพระมหาโมคคัลลานะที่มองเห็นเปรตได้ในขณะที่พระอิกรูปที่มาด้วยกันมองไม่เห็น การมองเห็นมนุษย์เหล่านี้จึงถือเป็น อุดมวิเศษธรรม อันเป็นคุณวิเศษของความเป็นสมณะประการหนึ่ง หากพระภิกษุรูปหนึ่งไม่มีความสามารถนี้อยู่จริงและอวดอ้างว่าตนเห็นมนุษย์ ก็จะต้องอาศัยปาปารชิกได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 1 ข้อ 207 หน้า 191) นอกจากนี้ มนุษย์ยังมีฤทธานุภาพบางอย่าง เช่น สามารถแปลงกาย กำบังตนเอง ดังที่ท้าวสักกะและชายาแปลงกายเป็นสามีภรรยาผู้เข้ญใจเพื่อใส่บาตรพระมหาภัสสปเระ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 56 หน้า 44)

การเกิดของสัตว์โอปปาติกะอาศัยแต่อดีตกรรมเพียงอย่างเดียว เกิดจากใจของตัวเองที่ยังอยากมีชีวิตอยู่ในอภิธรรมอธิบายไว้ว่า ขณะคนกำลังจะตาย จิตย่อมตกอยู่ในภวังค์ คือหมดความรู้สึกทางร่างกาย แต่รับรู้อยู่ในภวังค์ จิตที่ตกภวังค์ขณะนั้นเรียกว่า “จตุตถจิต” เพราะเป็นจิตที่ดับแล้ว ชีวิตก็

ดับด้วย แต่เนื่องจากจิตที่ดับนั้นได้ทั้งปัจจัยแหล่งการเกิดใหม่ คือ กิเลส กรรม และผลของกรรมไว้ให้ จิตขณะใหม่รับสภาพ จนปรุงแต่งชีวิตให้สืบต่อขึ้นมาใหม่ ภาวะจิตที่เกิดต่อจากนั้นเรียกว่า “ปฏิสนธิจิต” เพราะเป็นจิตที่ทำให้ชีวิตกลับมาต่อติดได้ใหม่หลังตาย และดำเนินไปในกายทิพย์ เหตุการณ์ทั้งหมดเกิดขึ้นรวดเร็วเพียงชั่วขณะจิตเดียว คือ ชั่วช่วงกระตักหู ภูแลบลิ้น หรือชั่วกระพริบตา กล่าวคือ ช่วงเวลาระหว่าง “ตาย” ถึง “เกิดหลังตาย” ห่างกันเพียงแค่พริบตาเดียว นั้นหมายความว่า คนหรือสัตว์ที่ตายจากโลกมนุษย์แล้วจะเกิดเป็นโอปปาติกะทันที โดยมีร่างกายประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ รับรู้และเคลื่อนไหวไปตามที่จิตหรือวิญญาณสั่งเหมือนเมื่อตอนเป็นมนุษย์ แต่อยู่ในสภาพกายทิพย์ อาจเป็นเทวดา สัตว์นรก เปเรตบางจำพวก และอสุรกาย (บรรจบ บรรณรุจิ, 2557, หน้า 6-7) ฉะนั้น โอปปาติกะจึงมีทั้งในสุคติภูมิและทุคติภูมิซึ่งได้รับผลกรรมที่สมควรแก่กรรมที่ได้ทำมา

ความเข้าใจในเรื่องมนุษย์ในพุทธศาสนาสามารถผนวกรวมกับความเชื่อวิญญาณนิยมของไทยได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่องสิ่งเร้นลับ เช่น ผีเจ้า ผีกะ ผีป่า ฯลฯ หรือพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผี เช่น การเลี้ยงผี การเข้าทรง เป็นต้น ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมในสังคมไทย ก่อนที่พุทธศาสนาจะเผยแผ่เข้ามา ความเชื่อดังกล่าวมาจากความรู้สึกอันเป็นพื้นฐานของมนุษย์ คือ ความกลัวภัย ในสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ มองไม่เห็น จนเกิดความไม่มั่นคงปลอดภัย จึงต้องแสดงออกด้วยการยอมสยบต่อสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เมื่อศาสนาต่าง ๆ จากอินเดียเข้ามาในไทย ความเชื่อเรื่องผีในสังคมไทยจึงมีการผสมผสานในแง่ของการศึกษา ผี จึงมีคำอธิบายที่ชัดเจน ด้วยคำอธิบายจากพระพุทธศาสนา ผี เป็นมนุษย์อย่างหนึ่งซึ่งสิงสถิตในสถานที่ต่าง ๆ ในธรรมชาติรอบตัวมนุษย์ เช่น ภูเขา ป่าไม้ หรือแม้แต่สิ่งก่อสร้างของมนุษย์ เช่น บ้านเรือน ชุมประตู่ ถือเป็นเทวดาจำพวกหนึ่ง เรียกว่า ภูมัญญเทวดา ซึ่งเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นแรก ชื่อ จาตุมหาราชิกา จึงต้องการบุญกุศลเพื่อเป็นปัจจัยในการดำรงชีวิตอย่างสุขสบาย ในขณะเดียวกันก็พอใจเมื่อได้รับการบูชาจากมนุษย์ และสามารถที่จะช่วยคุ้มครองป้องกันอันตราย หรือปัดเป่าภัยให้แก่มนุษย์ได้ (พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร, 2544, หน้า 251)

มนุษย์และเทวดาอยู่กันคนละภพภูมิ มีสภาพของชั้น 5 ที่มีความหยาบละเอียดต่างกัน ด้วยเหตุนี้ มนุษย์จึงไม่สามารถมองเห็นหรือรับรู้มนุษย์ด้วยประสาทสัมผัสของตนเองได้ ข้อความข้างต้นมีผู้อธิบายด้วยภาษาปัจจุบัน อิงหลักการทางวิทยาศาสตร์ นัยว่า อยู่กันคนละคลื่น คนละความถี่ มนุษย์จึงไม่สามารถแตะต้องหรือมองเห็นเทวดาได้ เปรียบได้กับการที่บนโลกมนุษย์ก็มีการส่งคลื่นโทรทัศน์และคลื่นโทรศัพท์ออกมา แต่ถ้าเราไม่มีเครื่องรับที่จูนคลื่นตรงกัน เราก็จะไม่เห็นภาพและไม่ได้ยินเสียง และสามารถเดินผ่านคลื่นที่มีอยู่เต็มไปหมดเหล่านั้นได้โดยไม่รู้สึกรังไรเลย ซึ่งการที่เรา

สัมผัสคลื่นเหล่านี้ไม่ได้ ก็ไม่ได้หมายความว่าไม่มีคลื่นเหล่านี้ อยู่ เช่นเดียวกัน การที่มนุษย์สัมผัสเวทดา
ไม่ได้ ก็ไม่ได้แปลว่าไม่มีเวทดาอยู่ อย่างไรก็ตาม ในอดีตเมื่อครั้งที่มนุษย์ยังมีกิเลสเบาบางกว่านี้ มนุษย์
กับเวทดาบนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จะมีความละเอียดของร่างกายใกล้เคียงกัน เหมือนอยู่บน
คลื่นความถี่ที่ใกล้เคียงกัน ทำให้มองเห็นกัน สัมผัสกันและกัน (ณัฐพบธรรม ธนันทเมธาภรณ์, 2554,
หน้า 97)

ในปัจจุบัน มีความพยายามในการพิสูจน์ความมีอยู่จริงของอมนุษย์ ตามคำสอนใน
พระพุทธศาสนา มีความเป็นไปได้ที่มนุษย์ปุถุชนทั่วไปจะพัฒนาความสามารถทางจิตเพื่อให้สามารถ
มองเห็นอมนุษย์หรือสัตว์ประเภทโอปปาติกะให้ได้ นั่น แต่ก็ดูจะเป็นไปได้อย่างยาก ทั้งนี้เนื่องด้วยความ
เปลี่ยนแปลงไปทางสภาพแวดล้อมทางสังคมซึ่งแตกต่างไปจากอดีตของสังคมมนุษย์ใน 2,500 ปีก่อน
มนุษย์ส่วนใหญ่อยู่ในสังคมเมือง ไม่อาจเจริญสมถกาวนาและฉานสมาบัติท่ามกลางความสับสน
วุ่นวายของสังคม หลายคนจึงมีความพยายามทดลองหรืออธิบายการมีอยู่จริงของมนุษย์ หรือมีความ
พยายามในการทดลองหรือพิสูจน์ความจริงว่า บุคคลที่มีญาณที่สามารถมองเห็นอมนุษย์ต่าง ๆ ด้วย
ตาเปล่านี้มีอยู่จริง เราสามารถวางใจเชื่อความสามารถพิเศษของบุคคลที่มองเห็นอมนุษย์ที่มนุษย์
ทั่วไปมองไม่เห็นได้¹² ดังที่กล่าวข้างต้น แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัสของ
มนุษย์ทุกผู้ทุกคน และยังเป็นเรื่องเร้นลับในสังคมปัจจุบันต่อไป

ถึงพิธีกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ เช่น การบูชาบวงสรวง วัตถุมงคล ทั้งที่สังคมไทย
ปัจจุบันอยู่ในท่ามกลางกระแสของโลกสมัยใหม่ที่ถูกนิยามด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

แม้ว่า อมนุษย์ ตามที่คนทั่วไปในสังคมไทยรับรู้และเข้าใจกันนั้น จะหมายถึง ผี ซึ่งเป็นสิ่งที่
มองไม่เห็น กล่าวคือ อยู่เหนือการเข้าถึงของมนุษย์ทั่วไป และทุกครั้งเมื่อมีการกล่าวถึง ภูติ ผี ปีศาจ
ยักษ์ เปรต รวมถึงเวทดา จะอยู่ในลักษณะที่ดูลึกลับ น่ากลัว เพราะไม่แน่ชัดว่ามีจริงหรือไม่ แต่
สำหรับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แล้ว เวทดา หรืออมนุษย์เหล่านี้เป็นสัตว์ในสังสารวัฏที่มีอยู่จริง
แต่มนุษย์ไม่ควรมองสัตว์โลกเหล่านี้พิเศษไปมากกว่าตนเอง มนุษย์ควรมีความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับ
อมนุษย์และแสดงท่าทีที่เหมาะสมต่ออมนุษย์เหล่านี้

¹² เช่น คุณริ้ว จิตสัมผัส, คุณเจน ญาณทิพย์, หรือ คุณเสกสันน์ ทรัพย์สืบสกุล หรือที่รู้จักกันในนาม หมอผี ทูตสื่อ
วิญญาณ เป็นต้น มีความพยายามทำให้เชื่อว่า บุคคลที่กล่าวมาข้างต้นนี้ มีญาณพิเศษที่คนทั่วไปมองไม่เห็นด้วยการ
สื่อสารกับวิญญาณของบุคคลที่เสียชีวิตไปแล้ว หรือทายสิ่งของหรือตัวเลขซึ่งเป็นการลับได้ถูกต้อง

4.2.1 อมนุษย์ในฐานะเพื่อนร่วมสังสารวัฏ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับข้อเท็จจริงเกี่ยวกับอมนุษย์ในคัมภีร์ทางศาสนา อมนุษย์เป็นสัตว์โลกที่อยู่ในภพภูมิระดับชั้นต่าง ๆ โดยเฉพาะเทวดาในชั้นกามาพจรที่อยู่ใกล้ชิดกับมนุษย์อย่าง ภูมิภพเทวดา ซึ่งเป็นเทวดาที่สถิตในสถานที่ต่าง ๆ ตามธรรมชาติ และสถานที่ที่มนุษย์สร้างขึ้น บางครั้ง มนุษย์จึงอาจมีประสบการณ์ในการรับรู้ถึงการมีอยู่จริงของอมนุษย์เหล่านี้ แต่ท่านแนะนำว่า ไม่ควรไปตื่นกลัวกับการมีอยู่จริงของพวกเขา แต่ให้มองว่าพวกเขานี้ก็เป็นสัตว์ร่วมสังสารวัฏ เป็นเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตาย ต้องการความสุขเกลียดความทุกข์เหมือนกับมนุษย์ จึงควรมีไมตรีจิตในการอยู่ร่วมกัน ดังที่ท่านกล่าวว่า

พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธเทวดาอันนี้เป็นข้อที่พิจารณาอันหนึ่ง แล้วก็ไม่ได้ให้เป็นปฏิปักษ์ต่อเทวดา แต่ท่านมีหลักการปฏิบัติชัดเจนในเรื่องเทวดา คือให้อยู่ร่วมกับเทวดาด้วยไมตรีจิตมิตรภาพ ฐานเพื่อนร่วมโลก เพื่อนร่วมทุกข์ ร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น จะเหมือนญาติหรือเหมือนมิตรร่วมโลก

(พระราชวรมุนี, 2530, หน้า 17)

แม้ว่าเทวดาในพระพุทธศาสนานั้นจะมีคุณสมบัติบางอย่างที่พิเศษเหนือกว่ามนุษย์อยู่หลายประการ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากผลแห่งบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญไว้เมื่อครั้งที่ยังเป็นมนุษย์ จึงเป็นเหตุปัจจัยส่งผลให้ได้เสวยแต่ของที่เป็นทิพย์ เช่น มีอายุทิพย์ มีวรรณะทิพย์ มีสุขทิพย์ มียศทิพย์ มีอิปไตยทิพย์ มีรูปทิพย์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม สถานะสภาพความเป็นเทวดาก็ไม่จีรังยั่งยืน ยังมีการเปลี่ยนแปลงได้ เนื่องด้วยเทวดาก็ยังมีกิเลส ยังท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ เรื่องนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

ว่าโดยพื้นฐาน เทวดาทุกประเภท ตลอดจนถึงพรหมที่สูงที่สุด ล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่เจ็บ ตาย เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับมนุษย์ทั้งหลาย และส่วนใหญ่ก็เป็นปุถุชน ยังมีกิเลสคล้ายมนุษย์

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, 988)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่า เทวดาที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนานั้น มีพื้นฐานไม่ได้ต่างจากมนุษย์ ในบรรดาเทวดาเหล่านั้น มีทั้งเทวดาที่มีคุณธรรมมากบ้าง น้อยบ้าง เทวดาบางจำพวกที่มีความประพฤติที่ดี เป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็นถูกต้องก็มี ในขณะที่เทวดาอีกจำพวกหนึ่ง มีความประพฤติที่ไม่ดี เป็นมิจฉาทิฐิ มีความเห็นไม่ถูกต้องก็มี นั่นจึงแสดงให้เห็นว่า

สถานภาพของเทวดาโดยเฉพาะในด้านความประพฤติและจิตใจจึงไม่ค่อยแตกต่างกันไปมนุษย์เท่าใดนัก ถึงแม้ภูมิที่อยู่จะต่างกัน กล่าวคือ ที่อยู่ของเทวดานั้น คือ เทวภูมิหรือสวรรค์ ในขณะที่ภูมิของมนุษย์นั้น คือ มนุษย์ภูมิ แต่เทวดายังไม่หลุดพ้นไปจากกิเลส ยังมีกิเลสที่ต้องสำรวมระวัง บางครั้งกิเลสก็แสดงออกทางกายและวาจา

เทวดาเหล่านี้หลายตนมีสถานที่สถิตอยู่ในสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ เช่น ตามพื้นดิน ต้นไม้ หรือภูเขา ดังนั้น จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่โบสถ์วิหาร หรือแม้แต่พระพุทธรูป จะเป็นที่สถิตของเทวดา ดังที่ท่านกล่าวว่า

หลักมีอยู่ว่า ที่พระพุทธรูปสำคัญและพระสถูปเจดีย์ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายนั้น เช่น พระแก้วมรกต พระพุทธชินราช หลวงพ่อโสธร มีเทพผู้ใหญ่เฝ้าหรือพิทักษ์รักษา และเทพเหล่านี้แหละคอยดูแลเหมือนเป็นผู้รับสนองงาน หลักเรื่องนี้สืบมาจากคติเก่าแต่ไหนแต่ไรแล้ว เป็นคติโบราณ จารึกไว้ในคัมภีร์ดั้งเดิม คือ เวลามีการสร้างสถานที่สำคัญอะไรต่าง ๆ แม้แต่บ้านของชาวบ้าน พวกเทวดาก็จะไปจับจองยึดครองสถานที่ ถ้าเป็นบ้านเศรษฐี ก็อาจจะไปอยู่ที่ซุ้มประตูบ้าน สถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ ๆ เทวดาก็จะชอบเป็นธรรมดา เพราะจะได้ใกล้ชิดเฝ้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่เสมอ แล้วก็ทำหน้าที่ดูแลรักษาไปด้วย เช่น เทวดาที่รักษาพระแก้ว ก็อาจจะอยู่ที่ฉัตร หรืออยู่ที่ฐานพระก็ได้ นี่ก็เป็นคติที่ว่ามีเทวดาคู่มือครองรักษาพระพุทธรูปสำคัญ ๆ

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2550, หน้า 4-5)

จากคำกล่าวของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้นนี้ ทำให้ทราบว่าตัวท่านเองเชื่อมั่นหนักแน่น พระพุทธรูปซึ่งเป็นสัญลักษณ์หรือเป็นองค์แทนของพระพุทธเจ้านั้นมีเทวดาคอยเฝ้าดูแลหรือพิทักษ์รักษา หรือแม้แต่การสร้างบ้านเรือน ตามเรื่องราวตัวอย่างในคัมภีร์ เช่น เมื่อคราวพระเจ้าอชาตศัตรูสร้างเมืองปาฏลีบุตร เทวดาก็มาครองสถานที่ต่าง ๆ ตามเหมาะสมลดหลั่นกันไปตามศักดิ์ของตน เหตุการณ์มีอยู่ว่า

พระเจ้าอชาตศัตรูรับสั่งให้สุนิระและวัสสการะให้สร้างเมืองปาฏลีคามเพื่อป้องกันพวกวัชชี ระหว่างนั้นได้มีเทวดาจำนวนมากต่างก็เข้ายึดครองสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองปาฏลีคาม เทวดาที่มีศักดิ์ใหญ่ เข้ายึดครองสถานที่ใด จิตของพระเจ้าอชาตศัตรูและอำมาตย์ ต่างก็น้อมไปเพื่อที่จะสร้างนิเวศน์ในสถานที่นั้น เทวดาที่มีศักดิ์ชั้นกลาง เข้ายึดครองสถานที่ใด จิตของพระเจ้าอชาตศัตรูและอำมาตย์ ต่างก็น้อมไปเพื่อที่จะสร้างนิเวศน์ในสถานที่นั้น เทวดาผู้มีศักดิ์ต่ำ เข้ายึดครองสถานที่ใด จิตของพระเจ้าอชาตศัตรูและอำมาตย์ ต่างก็น้อมไปเพื่อที่จะสร้างนิเวศน์ในสถานที่นั้น

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 76 หน้า 334)

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ ชุมประตู่บ้านอนาถบดินทิกเศรษฐี มีเทวดามาอยู่ประจำที่ชุมประตู่ เหตุการณ์มีอยู่ว่า

มีเทวดาสถิตอยู่ที่ชุมประตู่บ้านของอนาถบดินทิกเศรษฐี เมื่อพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกได้เข้าไปสู่บ้านของเศรษฐีแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะดำรงอยู่บนชุมประตู่บ้านนั้นได้ เกิดความเดือดร้อน เพราะเดชอำนาจของพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวก จึงได้คิดว่า ทำอย่างไรที่จะไม่พระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกเข้าไปที่บ้านของเศรษฐีอีก จึงเกิดความคิดด้วยการหาวิธียุบเศรษฐี ต่อมาเมื่อเศรษฐีเกิดความยากจน จึงคิดว่า เศรษฐีคงจะเชื่อฟังคำของตน จึงได้เข้าไปห้องของเศรษฐีโดยไต่ยืนอยู่ในอากาศ เศรษฐีเห็นเทวดานั้น จึงได้ถามว่า นั่นใคร เทวดาจึงตอบไปว่า เราเป็นเทวดาสถิตอยู่ที่ชุมประตู่ที่ 4 ของท่าน

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 119 หน้า 68)

การแสดงความนับถือบูชา หรืออุทิศบุญให้เทวดาเหล่านี้ก็เป็นเรื่องที่มีมนุษย์อาจกระทำได้ในฐานะเป็นเพื่อนร่วมสังสารวัฏ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เทวดาที่เป็นสัมมาทิฐิ ย่อมจะมีความเคารพในพระรัตนตรัย พอใจที่จะช่วยเหลือมนุษย์ที่ทำความดี และอนุโมทนาในคุณความดีของมนุษย์ที่ได้กระทำและอุทิศให้

สังคมมนุษย์มีลักษณะเดียวกับสังคมมนุษย์ คือประกอบด้วยมนุษย์ที่มีระดับของคุณธรรมแตกต่างกัน โดยเฉพาะเทวดา แม้จะเกิดด้วยอำนาจของกุศลวิบากที่ทำให้ได้ประสบแต่ความสุขสบายไม่แตกต่างกัน แต่พฤติกรรมของเทวดาแสดงถึงคุณธรรมมากบ้างน้อยบ้าง กล่าวคือมีจิตใจที่เป็นกุศลจิตและอกุศลจิต เทวดาบางจำพวกมีความประพฤติที่ดี ได้แก่เทวดาที่มีความเมตตา รู้สึกถึงความจำเป็นที่จะต้องให้ความช่วยเหลือคนด้อยศีลธรรม หรือคอยสอดส่องว่ามีใครทำความดีบ้าง หากเห็นว่าใครทำความดีก็เข้าไปโอบอุ้มสนับสนุน ดังมีตัวอย่างของ ท้าวสักกะ ซึ่งเป็นผู้ปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่ช่วยเหลือพระจักรขุบาลผู้ตาบอดที่อยู่ตามลำพัง ไม่มีผู้ช่วยที่จะพามายังจุดหมาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 1 หน้า 23) หรือกรณีของพระมหาชนกโพธิสัตว์ ภายหลังเกิดเหตุการณ์เรือแตกในกลางทะเล คนจำนวนมากได้แต่ทุกข์ใจ ร้องไห้เศร้าโศก บางพวกแสดงความท้อแท้หมดอาลัยในชีวิต บางพวกก็อ่อนวอนให้เทพเจ้าที่ตนนับถือขอให้มาช่วย พระมหาชนกโพธิสัตว์หาได้กระทำเช่นนั้นไม่ ท่านได้ใช้ปัญญาพิจารณา จนหาทางออกคิดหาวิธีได้ โดยได้ท่อนไม้ใหญ่เกาะลอยไปกลางทะเล เพียรพยายามว่ายน้ำไปเรื่อย ไม่ย่อท้อจนกระทั่ง นางมณีเมขลา เทพธิดาประจำมหาสมุทรได้มองเห็นและตามดูพฤติกรรมของมหาชนก

โพธิสัตว์ จนกระทั่งช่วยเหลือพาส่งขึ้นฝั่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 28 ข้อ 123-131 หน้า 202-204)

เมื่อสถานะบทบาทของเทวดาในฝ่ายดี คอยให้การช่วยเหลือบุคคลที่กระทำความดีต่าง ๆ ลักษณะดังกล่าวจึงคล้ายกับการที่ผู้ใหญ่ซึ่งอยู่ในสถานะที่สูงกว่าให้ความช่วยเหลือเด็กหรือผู้ยากไร้ซึ่งอยู่ในสถานะที่ด้อยกว่า ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายไว้ว่า

อาตมภาพอยากพูดอีกอย่างหนึ่ง คือความจริง บทบาทของเทวดานั้นก็คล้ายกับ บทบาทของผู้ใหญ่ ในสังคมนั้นก็ผู้ใหญ่และผู้ย่อย ในแง่หนึ่ง ผู้ใหญ่ก็เปรียบเหมือนเทวดา เทวดาแบบพุทธนั้น ก็คอยดูแลสอดส่องว่า มีใครทำความดีบ้าง ทำความดี ก็เข้าไปโอบอุ้ม สนับสนุน ไม่ต้องรีรอให้เขามาพะเน้าพะนอเอาใจ เหมือนอย่างเรื่องมหาชนก ก็เป็นตัวอย่างที่ได้ สอนแล้วว่า บทบาทของผู้ใหญ่ในทางพุทธเป็นอย่างไร เทวดาที่ดีต้องคอยสอดส่องมนุษย์ที่ทำความดี แล้วไปช่วยเหลือเขาเอง ไม่ใช่รอให้มนุษย์ไปอ่อนนอนหรือเช่นสรวงสังเวจเอาอกเอาใจ

(พระราชวรมุนี, 2530, หน้า 24)

การอธิบายเทวดาผ่านบทบาทของมนุษย์ นับเป็นการอธิบายสื่อสารในบริบทที่มีความเข้าใจ ร่วมสมัยของผู้คนในสังคม ในรูปแบบของสถานะบทบาทที่มีความคล้ายกับบทบาทของผู้ใหญ่ ทำให้ เห็นว่า จากความเข้าใจของบุคคลทั่วไปที่รับรู้เรื่องราวของเทวดามีอำนาจหรือมีสถานะสูงกว่ามนุษย์ และสถิตอยู่บนสวรรค์ กลับสามารถที่จะรับรู้หรือเข้าถึงความใกล้ชิดกับเทวดาได้ ผ่านบทบาทของ ผู้ใหญ่ในสังคม ดังมีคำกล่าวที่ว่า พ่อแม่คือเทวดาของลูก ๆ เพราะฉะนั้น ในทุก ๆ ครอบครัว ในทุก ๆ บ้าน จึงมีเทวดาอยู่ เทวดาและมนุษย์จึงควรอยู่ร่วมกันอย่างสันติ เหมือนผู้ใหญ่ในบ้านที่ช่วย สนับสนุน สอดส่องดูแล โอบอุ้มช่วยเหลือลูกหลาน หรือขยายกว้างออกไปสู่สังคมใหญ่ ผ่านบทบาท หน้าที่ของผู้มีอำนาจในการบริหารประเทศ เช่น พระมหากษัตริย์ ประธานรัฐสภา นายกรัฐมนตรี ศาลยุติธรรม หรือแม้แต่เศรษฐีผู้มีทรัพย์สินจำนวนมาก ซึ่งอยู่ในสถานะที่เหนือกว่าคนทั้งปวง มีอำนาจทางเศรษฐกิจและสังคม หรือที่เรียกว่ามีบารมี ควรใช้สถานะของตนเองที่อยู่เหนือผู้อื่น บำบัดทุกข์ บำรุงสุขให้กับประชาชนที่มีสถานะด้อยกว่าตนเอง ในขณะเดียวกัน ประชาชนก็ควรทำ หน้าที่ของตัวเองอย่างเต็มที่ ที่ไม่ใช่การร้องขอพึ่งพาบารมีผู้มีอำนาจเหล่านั้นให้ช่วยเหลือแต่เพียง อย่างเดียว

4.2.2 ท่าทีการปฏิบัติต่อเรื่องมนุษย

เรื่องราวของเทวดานั้น มีปรากฏหลักฐานที่มีการกล่าวถึงในคัมภีร์พระไตรปิฎก จึงเท่ากับว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธเรื่องเทวดา แต่ถึงเทวดาจะมีอยู่จริงหรือไม่ พระพุทธศาสนาก็มีทัศนะ หรือท่าทีปฏิบัติต่อเทวดา อย่างไรก็ตาม เมื่อกาลเวลาได้เปลี่ยนแปลงไป ในภาพการณ์ปัจจุบัน ก็ยังพบว่า มนุษย์ยังมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเทวดา ทั้งในแง่เป็นที่เคารพบูชา เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจในการดำเนินชีวิต หรือหวังพึ่งอาศัยขอความช่วยเหลือ อย่างไรก็ตาม การที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับเทวดา จะด้วยการเผชิญด้วยการพยายามเข้าถึงก็ตาม จำเป็นที่ต้องมีท่าทีปฏิบัติที่เหมาะสมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทั้งนี้เพื่อปิดกั้นไม่ให้เกิดผลเสียต่อการดำเนินชีวิต สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวถึงท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องเทวดาไว้เป็น 2 ข้อ ได้แก่ อยู่ร่วมกันอย่างเป็นมิตร และหวังผลสำเร็จจากการกระทำและความเพียรพยายามของตนเอง รายละเอียดดังต่อไปนี้

4.2.2.1 อยู่ร่วมกันอย่างเป็นมิตร

การอยู่ร่วมกันเป็นสังคม จำเป็นที่จะต้องอยู่กันอย่างเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน พระพุทธศาสนามีหลักธรรมคำสอนมากมายที่วางไว้สำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคมของมนุษย์ด้วยกันเอง เช่น หลักธรรมสังคหวัตถุ 4 ประการ คือ

1. ทาน การให้ คือ เอื้อเพื่อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของตลอดถึงให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน
2. ปิยวาจา วาจาเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจาซาบซึ้งใจ คือกล่าวคำสุภาพไพเราะอ่อนหวานสมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่กันนับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยอมตาม
3. อัถถจริยา การประพฤติประโยชน์ คือ ขวนขวายช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ตลอดถึงช่วยแก้ไขปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม
4. สมานัตตตา ความมีตนเสมอ คือ ทำตนเสมอด้วยปลาย ปฏิบัติสม่าเสมอกันในชนทั้งหลาย และเสมอในสุขทุกข์โดยรวมรับรู้ร่วมแก้ไข ตลอดถึงวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรมในแต่ละกรณี (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ป.อ.ปยุตฺโต), 2561, หน้า 143)

สำหรับกรณีที่ต้องอยู่ร่วมกับเทวดาก็พึงอยู่ร่วมกันด้วยท่าทีแห่งความมีเมตตาหรือเป็นมิตร มีไมตรีจิตต่อกัน ไม่เบียดเบียนกัน ให้เกียรติกัน ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวว่า

วางท่าทีแห่งเมตตา มีไมตรีจิตอยู่ร่วมกันฉันมิตร เคารพนับถือซึ่งกันและกัน ในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมทุกข์ หรือเพื่อนร่วมสังสารวัฏ และในฐานะที่โดยเฉลี่ย เป็นผู้มีความดีในระดับสูง พร้อมทั้งให้มีท่าทีแห่งการไม่รุ่มรวย ไม่ก้าวกายแทรกแซงกัน โดยต่างก็เพียรพยายามทำกิจของตนไปตามหน้าที่

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 993)

คำกล่าวของท่านข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันกันจะต้องมีการวางใจเป็นเมตตาในเบื้องต้น ไม่มีท่าทีที่มีจิตใจที่โกรธแค้นหรือหวาดกลัว แม้ว่าสถานะหรือบทบาทระหว่างมนุษย์กับเทวดาจะมีความแตกต่างกัน แต่อย่างน้อยก็เป็นการปิดช่องทางที่จะให้เกิดความเสียหายหรือทำให้หลุดจากเส้นทางที่ควรจะเป็น กล่าวคือ ใ้มนุษย์ดำเนินชีวิตของตนไปตามปกติวิสัยของมนุษย์ด้วยความเพียรพยายามตามกำลังความสามารถที่มนุษย์พึงกระทำได้

4.2.2.2 เชื้อมั่นในความเพียรของมนุษย์

เมื่อเข้าใจแล้วว่าเทวดาหรือมนุษย์ทั้งหลาย แม้จะมีสถานะที่อยู่สูงกว่ามนุษย์ธรรมดา แต่ก็ยังเป็นเพื่อนร่วมสังสารวัฏ อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรม มีกรรมเป็นของตัวเอง จึงเป็นหน้าที่ของสัตว์ผู้ทุกคนที่จะต้องทำหน้าที่ของตนเองเพื่อให้ได้รับผลตามที่ตัวเองต้องการ ท่านจึงไม่ใ้มนุษย์ไปคิดหวังที่จะได้รับการช่วยเหลือจากเทวดาเหล่านี้

ในด้านกิจหน้าที่ของตน เราพึงกระทำด้วยความเพียรพยายามเต็มความสามารถไปตามเหตุผล ถ้ายิ่งหวังการช่วยเหลือของเทพเจ้า ก็พึงวางจิตว่า ถ้าความดีของเราเพียงพอ และเทพเจ้าที่ตั้งงามมีน้ำใจสุจริตมีอยู่ ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของเทพเจ้าเหล่านั้นท่านพิจารณาตัดสินใจเอง ส่วนตัวเรานั้น จะตั้งจิตมั่น เพียรพยายามทำกิจของตนไปจนสุดกำลังสติปัญญาความสามารถ และจะฝึกฝนตนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ทั้งในปัญญาและคุณธรรม

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 999)

คำกล่าวของท่านข้างต้นยิ่งเป็นการตอกย้ำใ้มนุษย์ได้ตระหนักถึงคุณสมบัติพิเศษของมนุษย์ที่มีศักยภาพในการที่พัฒนาตนเองให้ไปสู่ความเจริญงอกงามได้ โดยลงมือกระทำด้วยความเพียรพยายามตามกำลังความสามารถของตน เมื่อลงมือสร้างเหตุปัจจัยไปตามกระบวนการที่จะก่อให้เกิดผล ผลที่ออกมาแม้จะได้ตามที่สมหวังหรือไม่ ก็ทำให้เกิดความภาคภูมิใจในตนเอง ซึ่งต่างจากคน

จำนวนหนึ่งที่ฝึกฝนหรือวิงวอนความสำเร็จจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าต่าง ๆ แสดงถึงความย้อนแย้งของยุคสมัย ที่ปัจจุบันที่เรียกกันว่า เป็นยุคสมัยใหม่ ที่เต็มไปด้วยเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี คนที่เรียกตัวเองว่าเป็นคนรุ่นใหม่ ที่มีความคิดเป็นเหตุเป็นผล บางกลุ่มยังมีทัศนคติความเชื่อไปในทางการอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะอยู่ในรูปแบบของรูปเคารพบูชา เช่น พระพุทธรูป หรือเทวดา ปรากรฎการณเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงสภาพปัญหาของมนุษย์ในสังคม ที่ยังมีความรู้สึกลัว หรือไม่มั่นใจ จำเป็นที่จะต้องแสวงหาในสิ่งที่อยู่เหนือกว่าตน มาคอยช่วยเหลือให้ประทานพรหรืออำนวยการให้เกิดผลสำเร็จในสิ่งที่ตนเองขอหรือบนบานศาลกล่าว สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ชี้ให้เห็นถึงปัญหาของคนส่วนใหญ่ในสังคมที่ไม่พร้อมที่จะรับความรู้ที่ถูกต้อง แต่ถ้าความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้ละอายเกรงกลัวต่อบาปบ้าง ก็ยังถือว่าเป็นประโยชน์ ดังที่ท่านกล่าวว่า

สำหรับคนหมู่มากที่แตกต่างหลากหลายทั่วทั้งสังคมนี้ เราไม่สามารถกำหนดเลือกให้เป็นไปอย่างไร คนจำนวนมากยังไม่แว่วเสียงของธรรมเลย ถ้าคนเหล่านี้จะยอมละเว้นการประพฤติตามอำเภอใจ ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่เพื่อนมนุษย์ และอยู่ให้เป็นปกติสุขได้บ้าง เพราะเชื่อถือและเกรงกลัวต่ออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์บางอย่าง ก็ยังดีกว่าปล่อยให้เขาปล่อยลอยเคว้งคว้างอย่างไม่มีหลักอะไรเลย ถ้าเขายังเข้าไม่ถึงสิ่งที่จริงแท้ดีกว่านั้น แม้จะได้แค่นี้ ก็ยังดีกว่าไม่มีอะไรเกาะเกี่ยวเหนี่ยวรั้งเสียเลย

(พระธรรมปิฎก, 2538, หน้า 3)

สาระสำคัญของข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้นของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นี้ แสดงให้เห็นว่า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของวัตถุรูปเคารพ ยังมีประโยชน์ในแง่ที่จะเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวให้คนที่ยึดถือยังเกรงกลัวในการกระทำชั่วได้บ้าง กล่าวคือ เป็นเครื่องเตือนใจได้ว่า ก่อนที่จะกระทำการใด ๆ ก็ให้มีความระมัดระวังต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพ สิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้จึงถือว่าไม่ใช่ประโยชน์ทีเดียว

โดยสรุป ท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องอมนุษย์ ไม่ว่าจะเทพเทวดาหรือสัตว์ในอบายภูมินั้น จะต้องวางอยู่บนท่าทีที่มีเมตตาต่อกัน ไม่เบียดเบียนกัน ให้ความเคารพซึ่งกันและกัน ถึงแม้จะอยู่กับคนละภพภูมิ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เน้นให้มีความเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ให้มนุษย์มีใจเมตตาและอุทิศบุญกุศลหรือคุณความดีที่ได้ทำแก่เทวดาหรืออมนุษย์ทั้งหลาย เพื่อเป็นปัจจัยที่สัตว์เหล่านั้นมีใจยินดี และอนุโมทนาได้ ซึ่งถ้าอมนุษย์นั้นได้รับความปรารถนาดีจากมนุษย์แล้ว ก็จะมีเมตตาตอบต่อมนุษย์ อาจช่วยเหลือในสิ่งที่เป็ประโยชน์แก่มนุษย์ผู้นั้นได้ และถึงแม้ทั้งสองฝ่ายจะมีความสัมพันธ์กันในลักษณะที่ช่วยเหลือพึ่งพากันได้ ก็ไม่ควรคาดหวังจากกันและกัน เพราะทุกคนมีกรรมเป็นของตัวเอง

4.3 อธิปาฏิหาริย์

คัมภีร์ในพระพุทธศาสนาแสดงว่าความเชื่อเกี่ยวกับอธิปาฏิหาริย์มีอยู่จริงในสมัยพุทธกาล คนในสังคมสมัยนั้นต่างพากันเชื่อว่า ผู้ที่สามารถแสดงอธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้นั้น คือพระอรหันต์ คือ ผู้วิเศษที่มีอิทธิฤทธิ์สามารถกระทำสิ่งแปลก ๆ ที่คนสามัญทั่วไปทำไม่ได้ เช่น เหาะเหินเดินอากาศ มี ตาทิพย์ มีหูทิพย์ เป็นต้น จนกระทั่งเกิดความคิดในการวัดความเป็นพระอรหันต์ด้วยความสามารถ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ (พระธรรมปิฎก, 2538, หน้า 2) อธิปาฏิหาริย์ เป็นหนึ่งในปาฏิหาริย์ 3 ประการ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ดังนี้

1. อธิปาฏิหาริย์ หมายถึง ปาฏิหาริย์ที่เกิดจากการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ที่พันวิสัยของ สามัญมนุษย์ได้อย่างน่าอัศจรรย์ เช่น เหาะเหินเดินอากาศ และดำดิน เป็นต้น
2. อาเทศนาปาฏิหาริย์ หมายถึง ปาฏิหาริย์ที่เกิดจากการทลายใจคนอื่นได้เป็นที่น่า อัศจรรย์
3. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ หมายถึง ปาฏิหาริย์ที่เกิดจากคำสอนที่เป็นจริง สอนให้เห็นจริง และเมื่อนำไปประพฤติปฏิบัติก็พบความจริงแห่งความพ้นทุกข์เป็นที่น่าอัศจรรย์ (สมเด็จพระพุทธ โฆษาจารย์, 2564, หน้า 981)

ในทัศนะของคนทั่วไป จึงมีความคิดว่า หากพระพุทธเจ้าทรงแสดงอธิปาฏิหาริย์แก่ ประชาชนให้เห็นเป็นประจักษ์ ก็จะช่วยสร้างความศรัทธาให้แก่มหาชน ทำให้มหาชนละทิ้งความเชื่อทาง ศาสนาเดิม หันมานับถือพระรัตนตรัย ทำให้การเผยแผ่ศาสนาประสบความสำเร็จอย่างกว้างขวาง และรวดเร็ว ดังที่นายแก้วภูมูได้กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้แสดงปาฏิหาริย์ (พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9 ข้อ 482 หน้า 213)

อย่างไรก็ตาม แม้พระพุทธเจ้าบางพระองค์จะใช้วิธีอาเทศนาปาฏิหาริย์ในการกำหนดจิตใจ ของผู้ฟังเพื่อสอนธรรมได้ตรงกับจริตและอุปนิสัยของผู้ฟัง ซึ่งทำให้ประสบความสำเร็จในการเผยแผ่ พระศาสนาเป็นอย่างดี แต่ทรงยืนยันว่า การแสดงธรรมโดยพิสดารด้วยความเพียรในการอธิบายเป็น หลายนัย ยกสาคถตัวอย่างเปรียบเทียบให้ผู้ฟังเข้าใจเป็นวิธีที่ดีกว่า และตัวพระองค์เองเลือกวิธีการ แสดงธรรมนี้ในการเผยแผ่พระศาสนาของพระองค์ เพราะเป็นการสร้างวัฒนธรรมการศึกษาในพระ ศาสนา ทำให้พระศาสนาดำรงอยู่ได้นานแม้พระองค์จะปรินิพพานไปนานแล้ว (พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9 ข้อ 485 หน้า 215)

แม้ว่าเรื่องราวของอิทธิปาฏิหาริย์จะปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรในพระไตรปิฎก นักปราชญ์หลายท่านได้แสดงทัศนะไว้ว่า เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เป็นเรื่องผิดกฎเกณฑ์ธรรมชาติ เป็นไปไม่ได้ เอามาแสดงให้เห็นจริงไม่ได้ โดยเฉพาะในโลกสมัยปัจจุบัน ที่เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ถูกทดแทนที่โดยความเจริญของก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เช่น อิทธิปาฏิหาริย์ที่ปรากฏเรื่องเล่าในคัมภีร์ว่าสามารถที่จะเหาะเหิน เดินอากาศ ก็ถูกแทนที่ด้วยการเดินทางโดยสารเครื่องบิน ความสามารถพิเศษที่เกิดจากอภิญญา มี ตาทิพย์ หูทิพย์ ก็ถูกแทนที่ด้วย เครื่องมือสื่อสาร อย่างโทรศัพท์ เป็นต้น ในขณะที่ก็ยังมีผู้ที่มองว่าอิทธิปาฏิหาริย์สามารถทำให้เกิดขึ้นเป็นจริงได้ จากอำนาจของจิตที่ได้รับการพัฒนาฝึกฝนมาเป็นอย่างดีจนกระทั่งได้อภิญญา สามารถที่จะกระทำการต่าง ๆ ที่บุคคลอื่นทั่วไปไม่สามารถกระทำได้ สามารถบันดาลทุกสิ่งทุกอย่างได้ ดังพุทธภาษิตว่า “จิตที่บุคคลฝึกฝนดีแล้ว ย่อมบันดาลทุกสิ่งให้แก่เจ้าของยิ่งกว่ามารดาบิดาจะให้ได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 25 ข้อ 43 หน้า 39)

อิทธิปาฏิหาริย์แม้จะถูกรองรับด้วยการทำให้ปรากฏเห็นทั้งจากพระพุทธเจ้าเอง หรือแม้แต่สาวกบางท่าน แต่ก็ยังเป็นเพียงเรื่องราวที่อยู่ในคัมภีร์เท่านั้น การที่จะเชื่อหรือปฏิเสธเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ในพระไตรปิฎกนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์เป็นข้อเตือนใจไว้ว่า

อนึ่ง เป็นธรรมดาของเรื่องที่มีผู้สนใจ และนำสืบกันมานาน ย่อมมีเปลือกกะพี้เข้ามาแทรกปนบ้าง กล่าวคือข้อความอันจะไม่มีไม่เป็นที่ไปโดยธรรมดา ที่ทำให้คนรุ่นหลังหลงเรื่องพุทธประวัติว่า ย่อมเป็นเช่นนั้น เหตุเป็นเช่นนั้น ก็คงมีหลายทาง บางอย่างจะมีแจ้งในท้องเรื่อง อันผู้เรียนในตำนานไม่พึงละเลยเสียด้วยประการทั้งปวง พึงเลือกถือเอาแต่ใจความที่พอพึงเป็นประมาณได้อยู่ เหมือนจะบริโภคผลไม้ไม่มีเปลือกหนามอย่างมังคุดและเงาะ จะขบเข้าทั้งเปลือกก็ฝาด และจะถือว่าเป็นของไม่ควรบริโภคหรือ? เข้าใจเช่นนั้นไม่ถูก ควรลอกเปลือกปล่อนเอาแต่เนื้อในก็บริโภคกลืนลงคอ อีกอย่างหนึ่ง ก็ต้องมงามไปตามหนังสือ ไม่ใช่วิจารณ์ญาณ ก็ไม่ใช่ นักตำนาน เป็นผู้ไม่รู้หนังสือไป

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2537, คำนำ)

พระนิพนธ์ดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มิได้ทรงปฏิเสธเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์โดยสิ้นเชิง แต่ขอให้มีการใช้วิจารณ์ญาณ พิจารณาใช้เหตุผล ไม่ใช่ปากใจเชื่อลงไปอย่างไร้เหตุผล ผู้วิจัยเห็นว่า ประเด็นอิทธิปาฏิหาริย์ เป็นหัวข้อหนึ่งที่บุคคลในสังคมให้ความสนใจกันมาก ทั้งยังปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรในพระไตรปิฎก เป็นการยืนยันถึงการมีอยู่

จริงของอิทธิปาฏิหาริย์ในพระพุทธศาสนา จึงทำให้เกิดความเข้าใจหลายอย่างในบรรดาพุทธศาสนิกชน พระนิพนธ์จึงสะท้อนถึงการเตือนสติชาวพุทธในยุคหนึ่งให้ใช้วิจารณญาณในการเชื่อ แม้ว่าจะเป็นข้อความจากพระไตรปิฎกโดยตรง แต่ก็ควรพิจารณาเลือกที่จะรับแต่สิ่งที่เป็นเนื้อหาสาระซึ่งเป็นใจความสำคัญ

อิทธิปาฏิหาริย์จะเป็นเรื่องทางศาสนาที่ผู้คนในสังคมไทยให้ความสนใจกันมาก แม้ในปัจจุบัน ดังจะพบเห็นได้ทั่วไปตามภูมิภาคท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอิทธิปาฏิหาริย์ที่มาพร้อมกับเรื่องเล่าความศักดิ์สิทธิ์ เช่นความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปที่สำคัญ ๆ ที่มีชื่อเสียง ที่สามารถแสดงอภินิหารหรือปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้ จนเป็นที่อัศจรรย์ ตลอดจนอิทธิปาฏิหาริย์ที่เกิดจากเครื่องรางของขลัง วัตถุมงคล รูปเคารพต่าง ๆ ที่เชื่อกันว่าสามารถช่วยเหลืออำนวยความสะดวกแก่ผู้ที่เคารพศรัทธา หรือให้โชคลาภใหญ่ตามที่ปรารถนาได้ เรื่องราวต่างๆเหล่านี้เมื่อแพร่สะพัดออกไป ย่อมสร้างความสนใจให้แก่มหาชน เดินทางมายังสถานที่นั้นเพื่อบูชาสักการะ หรือเข้าบูชาวัตถุมงคลพิเศษนั้น เพื่อความเป็นสิริมงคลของตัวเอง ในขณะที่เดียวกันก็สร้างความมั่งคั่งแก่วัด เจ้าของสถานที่ หรือ ผู้สร้างวัตถุมงคลนั้น เรื่องเล่าเหล่านั้นอาจใช้เป็นเครื่องมือในการปั่นกระแสความนิยมได้ (ภัทรธรรณ แสสนพิณิจ, 2562, หน้า 207) จึงเป็นเรื่องที่สร้างความกระหึ่มกระเทือนแก่สังคมไทยมาก

อิทธิปาฏิหาริย์ จึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ท่านได้กล่าวถึงในธรรมบรรยายในหลายที่ ต่างวาระต่างสถานการณ์ โดยเฉพาะในช่วงเหตุการณ์ที่ผ่านมา สภาพสังคมไทยและสภาพการณ์ของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยตกอยู่ภายใต้กระแสความเชื่อของไสยศาสตร์ มงคลตื่นข่าว และการอ้างตนเป็นผู้วิเศษ ท่านได้เสนอให้ชาวพุทธตระหนักในปาฏิหาริย์ที่แท้จริงที่เป็นประโยชน์แก่ตัวเราเอง ซึ่งเหนือกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ และแนะนำให้มีท่าทีที่เหมาะสมต่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ ดังนี้

4.3.1 ปาฏิหาริย์ที่เหนือกว่าอิทธิปาฏิหาริย์

ความเชื่อในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ ได้แพร่หลายในหมู่สังคมไทยมาแต่ตั้งครั้งโบราณกาล แม้แต่กระทั่งในทุกวันนี้ ยังพบว่ามีคนจำนวนมากมีความนิยมเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ ชอบแสวงหาหรือหวังให้เกิดปาฏิหาริย์แก่ตนเอง ดังจะให้เห็นได้ตามสถานที่ต่าง ๆ ในทุกภูมิภาคของประเทศไทย มีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เกิดขึ้นจำนวนมาก สะท้อนให้เห็นว่าคนจำนวนมากยังต้องการที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ซึ่งเป็นเครื่องบำรุงขวัญกำลังใจ สร้างความมั่นคงมั่งคั่งให้แก่ตัวเองด้วยวิธีการง่าย ๆ อย่างไรก็ตามตามหลักการคำสอนของพระพุทธศาสนายังมีปาฏิหาริย์อีกชนิดหนึ่งที่กล่าวได้ว่าเป็นปาฏิหาริย์ที่

เหนือกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ที่คนจำนวนมากกำลังแสวงหาต้องการอยู่นั้น ปาฏิหาริย์ที่ว่านั้น ได้แก่ อนุศาสนีปาฏิหาริย์ เป็นปาฏิหาริย์ที่เกิดจากการปฏิบัติตามหลักคำสอนจนเกิดผลจริงต่อชีวิตสามารถที่จะดับทุกข์ได้ แต่ก็เป็นที่น่าแปลกใจ ที่ปาฏิหาริย์ชนิดดังกล่าวนี้นั้นกลับไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร ทั้งนี้จะเป็นเพราะตัวผู้สอนหรือผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาไม่เข้าใจในหลักการของพระพุทธศาสนาคืออะไร จึงทำให้ติดอยู่ในอิทธิปาฏิหาริย์ ทำให้ก้าวไปไม่ถึงอนุศาสนีปาฏิหาริย์

อิทธิปาฏิหาริย์ จัดเป็นอภิญา ชนิดที่เรียกว่า โลกียอภิญา คือ อภิญาาระดับโลกีย์ ซึ่งพัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่ในโลก อันเป็นวิสัยของปุถุชน พระพุทธเจ้าทรงแบ่งโลกียอภิญาออกเป็น 5 ชนิด คือ

1. อิทธิวิชา ความรู้ที่ทำให้แสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
2. ทิพโอสถ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
3. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้
4. ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกถึงชาติได้
5. ทิพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, หน้า 202)

ผู้ที่เข้าถึงอภิญาเหล่านี้ได้ ต้องเป็นผู้เข้าถึงฌานสมาบัติชั้นสูง จิตต้องเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส มีความอ่อน ครอบงำการทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว สามารถโน้ม น้อมจิตไปเพื่ออิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9 ข้อ 234 หน้า 77) ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา กล่าวถึงพระสาวกและพระสาวิกาหลายรูปที่มีความสามารถ ด้านอิทธิฤทธิ์ ทั้งหมดเป็นผู้มีฌาน เช่น พระมหาโมคคัลลานะ ที่สามารถพาคณะสงฆ์ไปบิณฑบาต ที่อุตตรกุรุทวีป หรือสามารถพลิกแผ่นดินให้พระสงฆ์ได้ฉ้นจวนดินที่หลงเหลืออยู่ใต้พื้นดิน โดยที่ สามารถรักษาชีวิตสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ได้ เมื่อครั้งที่เมืองเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัย (พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 1 ข้อ 17 หน้า 10) หรือแม้แต่การที่พระพุทธเจ้า ทรงยกย่องพระสาวกสาวิกาหลายรูปเป็นเอตทัคคะ ผู้เลิศกว่าสาวกหรือสาวิกาอื่น ในด้านฌาน สมาบัติ อภิญา หรือ การแสดงฤทธิ์

อิทธิปาฏิหาริย์แม้จะอยู่ในรูปของความอัศจรรย์ อันเกิดจากผลของการปฏิบัติสมาธิจนได้ ฌานสมาบัติ เป็นสิ่งซึ่งอยู่พ้นวิสัยของบุคคลทั่วไปที่จะทำได้นั้น เช่น การหายตัว การเหาะขึ้นไปใน อากาศ ตลอดจนการทำอะไรได้ผาดแผลงพิสดารเป็นที่อัศจรรย์นั้น กลับไม่ได้รับการยกย่องใน

พระพุทธศาสนา ไม่ได้รับการสรรเสริญจากพระพุทธเจ้าเหนือไปกว่าการละอาสวะกิเลส เพราะไม่ใช่เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดตามหลักการของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังจัดอยู่ในประเภทที่เรียกว่า อจินไตย คำว่า “อจินไตย” แปลว่า ไม่ควรคิด คิดเอาเองไม่ได้ ไม่สามารถคลายความสงสัยนี้ได้ด้วยการคิด คิดไปจะมีส่วนเป็นบ้า เพราะไม่มีประโยชน์ต่อการหลุดพ้น เป็นเรื่องที่อยู่เหนือเหตุผล เป็นการยากที่คนธรรมดาจะเข้าใจได้ แม้แต่วิทยาศาสตร์ก็ยังไม่ถึง พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงสิ่งที่ไม่ควรคิด ที่เรียกว่า อจินไตย นี้ไว้ 4 อย่าง คือ

1. พุทธวิสัย วิสัยของพระพุทธเจ้า
2. ฌานวิสัย วิสัยของผู้มีฌาน
3. กัมมวิสัย วิสัยของกรรมและวิบากกรรม
4. โลกวิสัย การคิดเรื่องการสร้างโลก เช่น ใครสร้างดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เป็นต้น

ทั้ง 4 อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็น อจินไตย แปลว่า ไม่ควรคิดนั้น กล่าวคือ ไม่ควรนำไปคบคิดนั้นด้วยหลักตรรกศาสตร์ซึ่งเป็นความคิดแบบอนุমানนั้น คือ การคาดคะเนเอาเอง เพราะอาจนำไปสู่ความผิดพลาดได้ ทั้งนี้ เนื่องด้วยความรู้ในระดับฌานอภิญญา จำเป็นต้องอาศัยการบำเพ็ญทางจิตภาวนา ที่เรียกว่า สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ซึ่งหากผู้ใดมีความประสงค์ต้องการเข้าถึงหรือพิสูจน์อิทธิปาฏิหาริย์นั้นจะต้องปฏิบัติตามหลักของสมถะและวิปัสสนาจนเข้าถึงสภาวะธรรมตามที่พระพุทธศาสนาได้สอนไว้จึงจะสามารถเข้าใจเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ได้อย่างถ่องแท้ด้วยตนเอง

ดังนั้น ปาฏิหาริย์ที่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ได้แก่ อนุศาสนีปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นปาฏิหาริย์ชนิดที่ไม่มีพิษภัยแก่ใคร ๆ เพราะเกี่ยวข้องกับคำสอนที่เป็นจริง ผู้ที่รับคำสอนสามารถที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติได้ ผู้ปฏิบัติเท่านั้นจะเป็นผู้ที่ได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามคำสอนนั้น ดังที่ปรากฏเป็นคุณลักษณะของธรรมะข้อหนึ่งว่า “อกาลโก” อันหมายถึง พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติโดยไม่จำกัดกาลเวลา ไม่ขึ้นกับกาลเวลา ให้ผลทุกเมื่อทุกโอกาส ให้ผลตามลำดับแห่งการปฏิบัติตามหลักการพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ เน้นให้มนุษย์พยายามฝึกหัดตนเองให้มีความรู้ความสามารถในการแก้ปัญหาอุปสรรคความทุกข์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเอาชนะกิเลสตัณหาซึ่งเป็นต้นเหตุของความทุกข์ของตนเอง ข้อนี้จึงเป็นปาฏิหาริย์ที่บุคคลทั่วไปสามารถกระทำและเข้าถึงได้ ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

ฤทธิ์ที่สูงตามหลักพระพุทธศาสนา ได้แก่ความสามารถบังคับความรู้สึกของตนได้ หรือ บังคับจิตให้อยู่ในอำนาจของตนได้ เป็นฤทธิ์ที่ไม่มีพิษมีภัยแก่ใคร ๆ ซึ่งผู้ได้ฤทธิ์อย่างต้นอาจทำ ไม่ได้ แลมาบางครั้งผู้มีฤทธิ์อย่างต้นนั้น ยังเอาฤทธิ์ของตนไปใช้เป็นเครื่องสนองกิเลส ตรงข้ามกับ ฤทธิ์ที่เป็นเครื่องมือสร้างคุณธรรม กำจัดกิเลส มิให้จิตใจถูกปล่อยไปในอำนาจของราคะ โทสะ โมหะ

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์. 2564, หน้า 984)

คำอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงฤทธิ์หรือปาฏิหาริย์ นั้นแท้จริงและเป็นตามไปความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา คือสามารถที่พัฒนาตนเองจนกระทั่ง รู้เท่าทันสิ่งต่าง ๆ บังคับจิตให้อยู่ในอำนาจของตนได้ กล่าวคือ ไม่ปล่อยให้จิตไหลไปตามอำนาจของ กิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นต้น ความสามารถนี้จึงจัดว่าเป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง การที่ บุคคลสามารถที่บรรเทา ลด ขำระ หรือ กำจัดกิเลสชนิดต่าง ๆ ให้หมดไปจากจิตใจจึงเท่ากับเป็น ปาฏิหาริย์และทุกคนสามารถที่ฝึกหรือปฏิบัติได้และส่งผลดีโดยตรงกับผู้นั้น สอดคล้องกับความหมาย ของปาฏิหาริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ขุททกนิกาย ว่า

ปาฏิหาริย์ หมายถึง การกำจัดกิเลส

1. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดกามฉันทะได้
2. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดความพยาบาทได้
3. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดความฟุ้งซ่านได้
4. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดความสงสัยได้
5. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดความไม่ยินดีได้
6. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดนิเวรณธรรมได้
7. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดความไม่รู้ได้
8. ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า กำจัดกิเลสได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 31 ข้อ 31 หน้า 588-589)

ตามความหมายของปาฏิหาริย์ที่คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ได้ให้ไว้ นี้ ยังได้กล่าวถึงคุณธรรม ต่าง ๆ เช่น เนกขัมมะ เมตตา กรุณา ฌาน ตลอดจนจนถึง อรหัตตมรรค เรียกว่าเป็น อิทธิปาฏิหาริย์ ได้ ทั้งนี้ เพราะสามารถที่จะกำจัดศัตรูคือกิเลสซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของมันให้ออกไป เช่น คุณธรรมของ

เนกขัมมะ ช่วยกำจัด กามฉันทะ และ เมตตา ช่วยกำจัด พยาบาทหรือความโกรธลงได้ เป็นต้น ถือเป็นมรรควิธีของพระพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นให้มนุษย์ฝึกหัดขัดเกลาเพื่อกำจัดหรือลดกิเลส ซึ่งตรงกันข้ามกับอภิปาฏิหาริย์ซึ่งผู้สามารถทำได้นั้นมักเจือปนไปด้วยกิเลสหากกระทำไปด้วยหวังลาภสักการะ เช่น กรณีของพระเวททัต เป็นต้น ต่างจากพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ที่จะใช้ฤทธิ์ เมื่อมีเหตุผลอันสมควรและใช้เพื่อเป็นสื่อนำไปสู่การแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้อง คืออนุสาสนีปาฏิหาริย์

ปาฏิหาริย์อันเกิดจากความเชื่อที่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์สามารถที่จะบันดาลสิ่งต่าง ๆ แก่ผู้ที่หวังพึ่งให้คอยช่วยเหลือ ไม่ว่าจะช่วยในด้านใด ๆ ก็ตาม เป็นความคิดที่เจือปนด้วยกิเลสทั้งจากผู้ที่อ้างตนว่ามีฤทธิ์และผู้ที่มาหวังพึ่ง ทั้งจากการหวังลาภสักการะและหลุดลอยออกไปจากหลักกรรม มนุษย์ควรหวังผลสำเร็จจากการกระทำ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ตีความหมายของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใหม่ชนิดที่ทุกคนสามารถที่จะสร้างความน่าอัศจรรย์นี้ให้เกิดขึ้นกับตนเองได้ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ ว่า

หลักความหมายของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือการที่ความหมายของความศักดิ์สิทธิ์จะต้องพัฒนาให้ประณีตสมบูรณ์ขึ้น เปลี่ยนจากฤทธิ์เดชที่เกลือกกลั้วเกิดจากกิเลส มาเป็นความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดแห่งความบริสุทธิ์ ความดีงาม และปัญญาที่ลอยพ้นอยู่นอกกิเลส จะต้องโอนย้ายจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอกที่เต็มไปด้วยกิเลส เข้ามาสู่คุณพระรัตนตรัยซึ่งมีความศักดิ์ที่เกิดจากคุณธรรม ความบริสุทธิ์ และปัญญาที่อยู่เหนือกิเลส เพื่อให้มนุษย์เดินเข้าสู่ทางของการที่จะพัฒนาต่อไป

(พระธรรมปิฎก, 2538, หน้า 17)

จากคำกล่าวของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้น ทำให้เห็นว่า สิ่งศักดิ์สิทธิ์อภิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ที่อยู่ในรูปของการแสดงผาดแผลงพิสดารเป็นที่น่าอัศจรรย์ อันเกิดจากผลของการปฏิบัติสมาธิทางจิตจนเกิดได้มานอกภิญญาต่าง ๆ นั้น ไม่ได้ประกันว่าผู้ที่ทำได้นั้น จะหมดจากกิเลสเป็นพระอรหันต์ อีกทั้งเป็นสิ่งที่เป็นไปตามจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา ไม่ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้า

ท่านจึงแสดงว่า เป็นเรื่องที่ดีกว่าหากเป็นการยึดเอาพระรัตนตรัยเป็นแบบอย่างในการนำเอาความศักดิ์สิทธิ์อภิปาฏิหาริย์ย้ายสู่ความบริสุทธิ์ ความดีงาม คุณธรรม ต่าง ๆ ซึ่งมนุษย์สามารถที่จะพัฒนาทำให้เกิดขึ้นได้ หรือแม้แต่การนำเอาฤทธิ์ชนิดที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ สัมผัสได้ด้วยตนเองมานำเสนอในหนังสือพุทธธรรมที่ว่า *ความมีรูปโฉมงามผิวพรรณผุดผ่อง ความมีอายุยืน ความมีสุขภาพดี ความมีเสน่ห์ที่ผู้คนชอบชมอยู่ใกล้ ก็เรียกว่าเป็นฤทธิ์* (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 951) การอธิบายอภิปาฏิหาริย์ของท่านจึงสอดคล้องกับนักวิชาการบางท่าน ที่พยายามตีความหรือเสนอ

ความหมายของอิทธิปาฏิหาริย์ในแง่ของพลังของการเปลี่ยนแปลงบางอย่างที่มนุษย์ในสังคมนั้นเข้าถึงหรือสัมผัสได้ ดังที่อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึง พระเจ้าในยุคปัจจุบัน ที่อยู่ในรูปเงินซึ่งบันดาลความปรารถนาต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นได้จริง หรือ ความเสียสละและความรักเพื่อนมนุษย์นั้น คืออิทธิฤทธิ์ที่แท้จริง เพราะความรัก ความเสียสละ ความเห็นอกเห็นใจ ตลอดจนการช่วยเหลือแบ่งปันซึ่งกันและกัน ในสังคมนปัจจุบัน มีพลังในการโน้มน้าวใจ ทำให้อีกฝ่ายเกิดความยินดีพอใจ รักใคร่ จึงจัดได้ว่าเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ได้เช่นกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, หน้า 135)

โดยสรุป อิทธิปาฏิหาริย์ที่ทุกคนเข้าถึงได้นั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้นิยามให้เป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถที่จะเข้าถึงหรือสัมผัสได้ด้วยตนเอง จากการเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง แล้วพัฒนาคุณธรรมด้านต่าง ๆ ที่จะเป็นผลให้ชีวิตเกิดความเจริญก้าวหน้า เช่น การพัฒนาจิตใจของตนเองให้มีความบริสุทธิ์ มีความสงบ มีเมตตา มีความรักเสียสละ หรือการทำให้ตนเองมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรง ซึ่งก็เรียกได้ว่าทุกคนสามารถที่จะเข้าถึงปาฏิหาริย์ในแง่ความหมายนี้ได้

4.3.2 ทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์

เมื่อเข้าใจถึงลักษณะของอิทธิปาฏิหาริย์ที่ถูกต้องเหมาะสมแล้ว มนุษย์จึงควรมีทำที่ที่ถูกต้องต่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ นั่นคือ การสร้างอิทธิปาฏิหาริย์ด้วยตนเอง โดยที่มนุษย์นั้นจากที่เคยมองอิทธิปาฏิหาริย์ที่อยู่นอกตัว หรือเกิดจากภายนอก ให้มองย้อนกลับมาที่มนุษย์เองที่จะสร้างอิทธิปาฏิหาริย์ให้เกิดขึ้นด้วยตนได้ ตามปกติ มนุษย์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอิทธิปาฏิหาริย์มักมีความมุ่งหวังที่จะให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าที่ตนเคารพบูชา นั้นแสดงปาฏิหาริย์โดยการบันดาลสิ่งที่ตนเองต้องการ ไม่ว่าจะเป็นโชคลาภ ความมีสุขภาพดี หรือ ความสำเร็จในธุรกิจการงาน เป็นต้น จุดนี้เองที่ทำให้มนุษย์นั้นได้หลุดออกไปจากหลักกรรม ที่พระพุทธศาสนาสอนให้เชื่อในการกระทำ ผลย่อมเกิดจากการกระทำ ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า

การที่จะเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือภินิหารจะต้องไม่ให้เสียหลักกรรม หลักกรรมขั้นต้นเป็นหลักความเชื่อ เชื่อในกรรม คือเชื่อในการกระทำ กล่าวคือ เชื่อในหลักเหตุผล ได้แก่ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ความเชื่อกรรมที่ว่า เป็นความเชื่อในความเป็นเหตุเป็นผลแห่งการกระทำของมนุษย์นั้น ก็บ่งบอกว่า เมื่อเหตุดี ก็ให้เกิดผลดี เมื่อทำเหตุชั่ว ก็ให้เกิดผลชั่ว ความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะต้องมาสนับสนุนการกระทำดี ตามหลักกรรมนี้

(พระธรรมปิฎก, 2538, หน้า 6)

ในปัจจุบันสังคมไทยจะพบได้ว่า ได้เกิดปรากฏการณ์ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกิดขึ้นจำนวนมาก ทั้งในรูปแบบที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา หรือ การที่บุคคลกล่าวอ้างตนเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ สามารถแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์ให้เกิดขึ้นได้นั้น สิ่งสำคัญประการหนึ่งคือ บุคคลที่หน้าทีในการสั่งสอนผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น จะต้องไม่ให้เขาเหล่านั้นหลุดออกไปจากหลักการของพระศาสนา ที่สอนให้หวังผลสำเร็จการกระทำด้วยความเพียรพยายาม การสอนให้ฝึกฝนในการหวังพึ่งจากปาฏิหาริย์ ได้แต่ปล่อยตัว นอนรอคอย หวังลาภเลื่อนลอย ให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าบันดาลให้ ยิ่งเป็นการการกระทำผิดต่อหลักการพระศาสนากลายเป็นหลุดเข้าไปในความเชื่อลัทธิที่อยู่นอกพระพุทธศาสนา 3 ลัทธิ คือ

1. ปุพเพกตเหตุวาท (ลัทธิกรรมเก่า คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มีโช่สุขมีโช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะกรรมที่ได้ทำไว้ในปางก่อน
2. อัสสรนิมมานเหตุวาท (ลัทธิพระเป็นเจ้า คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มีโช่สุขมีโช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้ยิ่งใหญ่
3. อเหตุปัจจัยวาท (ลัทธิเสียงโชค คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มีโช่สุขมีโช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ คือ ถึงคราวก็เป็นไปเอง

ทั้ง 3 ลัทธินี้ ไม่ชอบด้วยเหตุผล ถูกย่นเข้า ย่อมอ้างการถือสืบ ๆ กันมา เป็นลัทธิประเภท อภิปริยา หากยึดมั่นถือตามเข้าแล้วย่อมให้เกิดโทษ คือ ไม่เกิดฉันทะ และความพยายาม ที่จะทำการที่ควรทำและเว้นการที่ไม่ควรทำ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, หน้า 99)

โดยสรุป ท่าทีปฏิบัติต่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์นั้น คือการสร้างปาฏิหาริย์ให้เกิดขึ้นแก่ตัวเองด้วยตัวเองนั้น เป็นหลักการคำสอนเรื่องกรรม ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ใช้มาอธิบายหลักคำสอนเรื่องปาฏิหาริย์ที่พระพุทธเจ้าทรงยอมรับ ซึ่งเน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญให้ชาวพุทธตระหนักถึงการกระทำอันเกิดจากความเพียรพยายามตั้งใจด้วยความสามารถของมนุษย์เองที่จะเป็นผู้สร้างสรรค์ความอัศจรรย์ต่าง ๆ ตามกำลังสติปัญญาของมนุษย์อันพึงจะกระทำได้ พร้อมกับย้ำเตือนให้มันตรวจสอบตนเองว่า ยังอยู่บนเส้นทางที่ตรงตามหลักการของพระศาสนาที่ได้สอนไว้หรือไม่ โดยไม่ได้หลุดออกไปเข้าสู่ลัทธิความเชื่อที่อยู่นอกพระพุทธศาสนา

4.4 แนวทางการนำเสนอคำสอนที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส

การศึกษาประเด็นคำสอนที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดังที่ผู้วิจัยได้ยกมา ได้แก่ นรกสวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิด อมนุษย์ และปาฏิหาริย์ นั้น ทำให้เห็นว่า การที่จะเข้าถึงความรู้หรือสัมผัสในคำสอนที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัสนั้น จำเป็นที่จะต้องมาคู่กับประโยชน์ที่ผู้ฟังจะได้รับเสมอ กล่าวคือ ต้องเป็นเรื่องที่ทำให้สังคมไทยเกิดปัญญา ทำให้ชาวพุทธตื่นขึ้นจากการหลงงมงาย และเกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมที่ดีขึ้นกว่าเดิม ท่านปฏิเสธคำถามที่จะทำให้ต้องยืนยันในประเด็นเรื่องความจริง หรือรายละเอียดปลีกย่อยของความจริงนั้น แต่ท่านจะปรับแนวคิดให้กลับมาที่หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา การตีความใหม่โดยเปรียบเทียบกับปรากฏการณ์ที่เป็นรูปธรรมอื่นในสังคม หรือการมีทำที่ที่เหมาะสมซึ่งเป็นการพัฒนาตัวเอง ซึ่งหมายความว่า ในการศึกษาเรื่องนี้ ผู้ศึกษาจะต้องคำนึงถึงประโยชน์หรือคุณค่าที่จะนำออกไปสู่แนวทางการปฏิบัติในชีวิตเป็นสำคัญ

โลกปัจจุบันได้เข้าสู่ในยุศตวรรษ ที่ 21 นับได้ว่าเป็นยุคที่เต็มไปด้วยความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ผู้คนที่เกิดมาในยุคศตวรรษนี้ จึงได้ศึกษาความรู้ในศาสตร์สมัยใหม่ซึ่งแตกต่างไปจากสังคมของมนุษย์ในอดีต เช่น การได้ศึกษาคณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ตลอดจนจนถึงการได้อาศัยอุปกรณ์ทางเทคโนโลยีในการอำนวยความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิตศาสตร์ต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยยกมาข้างต้นนี้ อิงอยู่กับพื้นฐานความคิดทางวิทยาศาสตร์ สามารถเข้าใจได้ด้วยประสาทสัมผัส การใช้เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ตรวจจับวัดค่า จนถึงการใช้เหตุผลและการอนุมาน การศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนามีลักษณะที่มนุษย์สามารถเข้าใจได้เช่นเดียวกัน ในขั้นแรกผู้ศึกษาสามารถเข้าใจด้วยเหตุผล แต่ต่อไปต้องค่อย ๆ พัฒนาความรู้และสุดท้ายจะเห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ผู้อื่นไม่อาจอธิบายหรือทำให้ประจักษ์ เพราะฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าปัจจุบันความสนใจในทางพระพุทธศาสนาของผู้คนในสังคมปัจจุบันจึงอ้างอิงอยู่บนฐานของวิทยาศาสตร์ หลักธรรมต่าง ๆ ได้ถูกนิยามหรือตีความหมายให้สอดคล้องตามเหตุผลที่สามารถตรวจสอบได้ อย่างไรก็ตาม คำสอนในพระพุทธศาสนา แม้จะมีจำนวนหลักธรรมมากมาย แต่ทั้งหมดยังมีคุณค่า และควรค่าแก่การศึกษา และสามารถที่จะทำความเข้าใจกับคำสอนได้โดยการตีความให้สอดคล้องกับบริบทในสังคม ดังที่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามีคุณค่าสำคัญ 6 ประการ ได้แก่

1. สวากขาโต ภควตา ธมโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว คือ ตรัสไว้ เป็นความจริงแท้ อีกทั้งงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้ง พยัญชนะ ประกาศหลักการครองชีวิตอันประเสริฐ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง

2. สนทิสฺสึโก อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง คือ ผู้ใดปฏิบัติ ผู้ใดบรรลุ ผู้นั้นย่อม เห็นประจักษ์ด้วยตนเองไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่น ผู้ใดไม่ปฏิบัติ ไม่บรรลุ ผู้อื่นจะบอกก็เห็นไม่ได้

3. อกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาล คือ ไม่ขึ้นกับกาลเวลา พร้อมเมื่อใด บรรลุได้ทันที บรรลุเมื่อใด เห็นผลได้ทันที อีกอย่างว่า เป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นอย่างนั้น ไม่จำกัดด้วยกาล

4. เอหิปสฺสึโก ควรเรียกให้มาดู คือ เชิญชวนให้มาชม และพิสูจน์ หรือทำทายต่อการ ตรวจสอบ เพราะเป็นของจริงและดีจริง

5. โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา คือ ควรเข้ามาไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึง ด้วยการ ปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในใจ หรือให้ใจบรรลุถึงอย่างนั้น หมายความว่า เชิญชวนให้ทดลองปฏิบัติดู อีก อย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งที่นำผู้ปฏิบัติให้เข้าไปถึงที่หมายคือนิพพาน

6. ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน คือ เป็นวิสัยของวิญญูชนจะ พึงรู้ได้ เป็นของจำเพาะตน ต้องทำจึงสวดยได้เฉพาะตัว ทำให้กันไม่ได้ เอาจากกันไม่ได้ และรู้ได้ ประจักษ์ที่ในใจของตนเอง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, หน้า 223)

ในข้อ สนทิสฺสึโก, เอหิปสฺสึโก, โอปนยิโก, ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ แสดงให้เห็นความคิด ในพระพุทธศาสนาว่าธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งที่มิคุณค่าอยู่แล้ว แต่คุณค่านี้อาจจะเหมาะสมกับ คนในอดีต ดังนั้น การจะนำเสนอความรู้ที่มีคุณค่าของคนในอดีตให้แก่คนในยุคปัจจุบัน จึง จำเป็นต้องเป็นสิ่งที่มิประโยชน์สำหรับคนในยุคปัจจุบัน ให้พิจารณาเห็นจริงด้วยตัวเอง ถึงแม้จะมี ผู้สอนอย่างสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ชักชวนให้เข้ามาดูก็ตาม แต่คนที่พิจารณา เห็นจริง ยอมรับ ลงมือปฏิบัติ และได้รับผลจากการปฏิบัตินั้นต้องเป็นตัวผู้ศึกษาเองเท่านั้น ดังที่ท่านได้กล่าวถึง จุดมุ่งหมายในการแสดงพุทธธรรมของพระพุทธเจ้าว่า

ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิต และการลงมือทำจริง ๆ ไม่ทรงสนับสนุนการเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 169)

คำกล่าวของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้น ทำให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายในการที่มนุษย์ควรให้ความสำคัญกับสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ในชีวิตจริงได้ แก้ไขปัญหาชีวิต ผ่านการลงมือปฏิบัติจริง ๆ การศึกษาคำสอนในประเด็นที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัส ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเพื่อเป็นความรู้หรือศึกษาเพื่อต้องการพิสูจน์ ผู้ศึกษาควรได้รับประโยชน์จากสิ่งนั้นด้วย เช่น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตัวเอง พัฒนาตัวเอง เป็นต้น ไม่ใช่สักแต่เพียงรู้ หรือ เชื่อเท่านั้น ถึงแม้จะพิสูจน์ด้วยประสาทสัมผัสไม่ได้ แต่ตราบใดคำสอนนั้น ๆ ยังมีประโยชน์ต่อชีวิต คำสอนเรื่องนั้นก็ยังคงมีคุณค่าสำหรับมนุษย์ เพราะฉะนั้น คำสอนต่าง ๆ ที่กำหนดถึงความเป็นพุทธธรรม จึงจำเป็นจะต้องพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย ในเรื่องนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้เสนอหลักปฏิบัติในทางจริยธรรมไว้ กล่าวคือ การที่จะเข้าไปรู้หรือเชื่อในเรื่องนั้น ๆ จะต้องไม่ขัดกับหลักกรรม และหลักการที่จะพัฒนาตนที่เรียกว่า สิกขา และที่สำคัญจะต้องเป็นอุปกर्म หรือยานพาหนะที่จะนำพาไปสู่เป้าหมายสำคัญ ดังนี้

4.4.1 ถือหลักการ กรรมวาตะ กิริยวาตะ วิริยวาตะ

โอบกตความรู้หรือความเข้าใจในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อต่าง ๆ นั้น ไม่ว่าจะเป็นการทำบุญเพียงเพื่อหวังให้ได้ไปเกิดในสวรรค์ก็ดี การบวชเพื่อหวังให้เทวดาหรือสิ่งศักดิ์ช่วยดลบันดาลให้เกิดผลสำเร็จต่าง ๆ ในชีวิตก็ดี กล่าวให้ชัดคือ การกระทำสิ่งใด ๆ ก็ตาม เพียงเพื่อหวังผลหรือรอคอยการดลบันดาลจากสิ่งนอกเหนือออกไปจากตัวตนเองนั้น ล้วนเป็นสิ่งที่ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า กรรม เพราะตนเองไม่ต้องลงมือกระทำเอง ไม่ต้องเพียรพยายาม ได้แต่รอคอยผลที่จะบังเกิดขึ้นจากเทวดาหรือสิ่งศักดิ์บันดาลให้ ดังที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวว่า

พระพุทธศาสนานั้นสอนหลักกรรม สอนว่า การกระทำมีจริง เป็นกรรมวาตะ สอนว่า ทำแล้วเป็นอันทำ เป็นกิริยาวาตะ สอนว่าความเพียรพยายามมีผลจริง ให้ทำการด้วยความเพียร พยายาม เป็นวิริยาวาตะ ให้ความสำคัญกับความเพียร เป็นศาสนาแห่งการกระทำ เป็นศาสนาแห่งการเพียรพยายาม ไม่ใช่ศาสนาแห่งการหยุดนิ่งเฉยหรือเฉื่อยชาเกียจคร้าน

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2554, หน้า 24)

การยกเอาหลักการของพระพุทธศาสนาที่ได้ชื่อว่าเป็น กรรมวาตะ กิริยาวาตะ วิริยาวาตะ ขึ้นมาเป็นหลักปฏิบัติ มีที่มาจากพระพุทธเจ้าได้เคยตรัสไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือไม่เฉพาะ พระพุทธเจ้าองค์เดียวเท่านั้น แต่ทุกพระองค์ทั้งหมด ไม่ว่าจะ เป็นพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตก็ตาม ในอนาคตก็ตาม แม้องค์ที่อยู่ในปัจจุบันก็ตาม ล้วนเป็นกรรมวาตะ กิริยาวาตะ วิริยาวาตะ หรือเป็น กรรมวาที และกิริยาวาที

กรรมวาตะ คือ ถ้อยในหลักการการกระทำเป็นสิ่งสำคัญ เช่น ยืนยันว่ากรรม คือการกระทำมีและ มีผลจริง, ว่าแต่ละคนมีกรรมเป็นของตนและเป็นไปตามกรรมนั้น, ว่าการกระทำเป็นเครื่องตัดสิน ความดีเลวสูงทราม มิใช่ชาติกำเนิดตัดสิน, ว่าการกระทำเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จผล มิใช่สำเร็จด้วยการอ่อนวอนดลบันดาลหรือแล้วแต่โชค

กิริยาวาตะ คือ ถ้อยในหลักการว่า การกระทำมีผล สิ่งทั้งหลายสำเร็จด้วยการกระทำ

วิริยาวาตะ คือ ถ้อยในหลักการแห่งความเพียรพยายาม หวังผลสำเร็จที่จะเกิดขึ้นด้วยการลงมือ กระทำด้วยความเพียรพยายาม

ดังนั้น การเชื่อในสิ่งที่เข้าไม่ถึงด้วยประสาทสัมผัส ผู้ที่เข้าไปศึกษาหรือเกี่ยวข้องนั้นจะต้องไม่ เสียหรือหลุดออกไปจากหลักการ บุคคลนั้นจะต้องตั้งอยู่ในความเป็นเหตุเป็นผลแห่งการกระทำของ มนุษย์ หวังผลสำเร็จจากการกระทำไม่ฝากโชคชะตาไว้กับปัจจัยภายนอก ไม่หวังผลจากการอ่อนวอน นอนคอยโชค ให้หวังผลจากการกระทำ ความสำเร็จจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะกระทำตามแนวทางของเหตุผล นอกจากนี้ จะต้องมีความรับผิดชอบต่อตนเอง กล่าวคือ มีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง มั่นสำรวจตนเอง ไม่ซัดทอดหรือโยนความรับผิดชอบให้กับสิ่งภายนอก ตลอดจนถึงตระหนักในการ รู้จักพึ่งพาตนเอง ดังที่พระพุทธศาสนาได้สอนเรื่องกรรมต้องมาคู่กับความเพียรพยายาม การอธิบาย เรื่องอมนุษย์ที่คนไทยมองว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจพิเศษสามารถให้คุณให้โทษแก่มนุษย์ได้ จึงถูก ปรับให้เป็นความเข้าใจว่าอมนุษย์เหล่านั้นก็มีกรรมเป็นของตนเอง ดังนั้น จึงต้องหวังจากการกระทำ ของตนเอง ไม่ควรหวังที่จะพึ่งการกระทำของอมนุษย์เหล่านั้น เช่นเดียวกับกับเรื่องปาฏิหาริย์ ซึ่ง

เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์จากความสามารถของผู้อื่น ถูกปรับให้เป็นปาฏิหาริย์ของตนเอง คือการกระทำสิ่ง
ซึ่งน่าอัศจรรย์ด้วยความสามารถของตนเอง เพื่อประโยชน์ของตนเอง

4.4.2 พัฒนามนุษย์ตามหลักการไตรสิกขา

การฝึกฝนและพัฒนามนุษย์นั้นทางพุทธศาสนาจัดวางเป็นหลักเรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล
สมาธิ ปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีบูรณาการ และให้มนุษย์เป็น
องค์รวมที่พัฒนาอย่างมีคุณภาพ

1. ศีล เป็นเรื่องของการฝึกในด้านพฤติกรรม โดยเฉพาะพฤติกรรมเคยชิน เครื่องมือที่ใช้ใน
การฝึกศีล ก็คือวินัย วินัยเป็นจุดเริ่มต้นในกระบวนการศึกษาและพัฒนามนุษย์ เพราะวินัยเป็น
ตัวการจัดเตรียมชีวิตให้อยู่ในสภาพที่เอื้อต่อการพัฒนา โดยจัดระเบียบความเป็นอยู่ การดำเนินชีวิต
และการอยู่ร่วมกันในสังคม ให้เหมาะกับการพัฒนาและให้เอื้อโอกาสในการที่จะพัฒนา เมื่อฝึกได้ผล
จนคนมีพฤติกรรมเคยชินที่ดีตามวินัยนั้นแล้วก็เกิดเป็นศีล ดังนั้น โดยสรุปวินัยจะมาในรูปของการฝึก
พฤติกรรมเคยชินที่ดี และการจัดสภาพแวดล้อม ที่จะป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมที่ไม่ดี และเอื้อต่อการมี
พฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์ การฝึกคนให้คุ้นกับพฤติกรรมที่ดี ตลอดจนการจัดระเบียบระบบทั้งหลาย
ทั้งปวงในสังคมมนุษย์

2. สมาธิ เป็นเรื่องของการฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ
ของจิต ทั้งในด้านคุณธรรม เช่น ความเมตตากรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในด้านความสามารถของจิต
เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความรับผิดชอบ ความแน่วแน่มั่นคง ความมีสติ สมาธิ
และในด้านความสุข เช่น ความอímใจ ความร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นมองใส ความรู้สึกพอใจ พุด
สั้นๆ ว่า พัฒนาคูณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต

3. ปัญญา เป็นเรื่องของการฝึกหรือพัฒนาในด้านความรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อ
ความเห็น ความรู้ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ตรวจสอบ คิดการต่างๆ
สร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่งเน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่เป็นจริง ตลอดจนรู้แจ้ง
ความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมดาของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็น
อิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์ (พระธรรมปิฎก, 2538, หน้า 47-48)

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการพัฒนาตนเองด้านการแสดงออกทางกายและวาจา
ตลอดจนการพัฒนาจิตใจให้มีศักยภาพสูง มีสมาธิ ควบแก่การงาน และการพัฒนาปัญญาให้มีความรู้
ถูกต้อง รู้จักแสวงหาความรู้ มีวิจารณญาณ จึงเป็นลักษณะเด่นของพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง คือการ

เชื่อในศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ ทั้งนี้เพราะชาวพุทธ มีตัวอย่างของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นมนุษย์ซึ่งพัฒนาตนเองจนกระทั่งประสบความสำเร็จ ทรงเป็นผู้นำมนุษย์อื่น ๆ ให้เชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองที่ไม่ฝากชีวิตโชคชะตากับสิ่งภายนอก ซึ่งก็ไม่ว่าจะสามารถบันดาลสิ่งต่าง ๆ ให้กับมนุษย์ได้จริงหรือไม่ มนุษย์เองจะต้องพัฒนาฝึกตนเองในการที่จะคิดแก้ไขอุปสรรคปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ด้วยความเพียรพยายามของมนุษย์เอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ถ้าเราฝึกตนเอง แม้แต่เทวฤทธิ์ มนุษย์ก็มีได้ มนุษย์ที่ฝึกแล้ว มีมนุษยฤทธิ์ที่ประเสริฐเหนือกว่าเทวฤทธิ์ เพราะฉะนั้นอย่าได้ประมาทในศักยภาพของตนเอง มนุษย์นั้นมีความโน้มเอียงอย่างหนึ่ง คือ คอยจะประมาทในศักยภาพของตนเอง จึงมีหวังพึ่งจากปัจจัยภายนอก

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2554, หน้า 52)

จากคำกล่าวของท่านข้างต้นนั้น ทำให้เห็นว่ามนุษย์สามารถที่จะพัฒนาตนได้จนกระทั่งสร้างฤทธิ์ให้เกิดมีกับตนได้ ทั้งนี้ โดยมีหลักการสำคัญ ก็คือ ตถาคตโพธิสัตถา คือ ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ทุกรูปทุกนาม ว่ามีความสามารถแฝงอยู่ในอันที่จะใช้พัฒนาชีวิตของตนให้บรรลุถึงความหมายสูงสุดได้ สิ่งนั้นก็คือ ความรู้เท่าทันโลกและชีวิต เพียงพอที่จะใช้แก้ปัญหาความทุกข์ได้ แต่ทั้งนี้มนุษย์จะต้องอบรมฝึกฝนตนเองอย่างยิ่งยวดด้วยความเพียร สร้างคุณภาพสำคัญทางจิตและปัญญาให้สมบูรณ์ก่อน (ระวี ภาวิไล, 2548, หน้า 4)

4.4.3 ใช้เป็นอุปกรณ์หรือพาหนะนำไปสู่จุดหมาย

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า ธรรมะ นั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสอุปมาเหมือนอุปกรณ์หรือพาหนะ สำหรับนำไปสู่จุดหมาย ดังมีพระพุทธพจน์ว่า “ธรรมทั้งหลายเปรียบเสมือนแพ แพนั้นมีไว้สำหรับใช้ข้ามฟาก ไม่ใช่สำหรับยึดถือเกาะติดเอาไว้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 12 ข้อ 240 หน้า 255) พุทธพจน์ดังกล่าวนี้ ผู้ศึกษาหลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาจำเป็นต้องตระหนักว่าธรรมะเป็นเพียงอุปกรณ์หรือพาหนะที่จะนำผู้ที่กำลังศึกษาไปสู่จุดหมายเท่านั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ตีความหมายจากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ไว้ 2 แห่ง คือ

1. ในแง่คุณค่าและความหมาย จะต้องเข้าใจว่าคุณค่าของหลักธรรมต่าง ๆ นั้นอยู่ที่ความเป็นอุปกรณ์ คือ เป็นเครื่องมือสำหรับใช้ประโยชน์
2. ความเป็นอุปกรณ์นั้นจะต้องสัมพันธ์กับจุดหมายในการที่จะนำธรรมต่าง ๆ มาใช้ จากนั้นจะเกิดความเข้าใจและกว้างออกไปในแง่การปฏิบัติ การปฏิบัติต่อธรรมะทั้งหลายนั้น ถ้าเป็นการ

ปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็คือการใช้ประโยชน์ ถ้าเป็นการปฏิบัติที่ผิดก็คือการยึดถือเกาะติดในธรรมะนั้น โดยไม่ได้ใช้ประโยชน์อะไร (พระเทพเวที, 2532, หน้า 89-90)

ตัวอย่างคำอธิบายในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ อมนุษย์ อิทธิปาฏิหาริย์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แสดงให้เห็นคุณลักษณะของคำสอนที่ท่านนำเสนอเป็นอย่างดี แม้เรื่องเหล่านี้จะเป็นเรื่องที่น่าสนใจ น่าตื่นเต้นสำหรับผู้ฟังในแง่ของความจริง แต่ที่สุดแล้ว ท่านได้ปรับประเด็นเหล่านี้ให้เป็นอุปกรณ์ หรือยานพาหนะให้เข้าใจหลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา เช่นในเรื่องของความไม่แน่นอนของชีวิต สัตว์ทุรุษทุกนาม ทั้งมนุษย์และอมนุษย์มีกรรมเป็นของตน ไม่มีใครอาจช่วยใครได้ นอกจากตัวเองต้องช่วยตัวเอง นอกจากท่านได้ช่วยละลายความเข้าใจผิดต่าง ๆ เกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ ซึ่งแสดงถึงความอ่อนแอของกำลังปัญญาในสังคมพุทธศาสนาไทย ยังได้ต่อยอดหลักการสำคัญในพระศาสนา เช่น เรื่องไตรลักษณ์ กรรมและการให้ผลของกรรม การพึ่งตนเองและความไม่ประมาทในชีวิต คำสอนของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์จึงทำให้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่ถูกปรับเป็นประโยชน์สำหรับสังคมไทยในเวลานี้ ที่ให้มุ่งมั่นให้มนุษย์พัฒนาตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ตนเองจะหวังผลสำเร็จได้ในชีวิตของตนเอง ตามความคิดด้านการศึกษาที่เน้นความเป็นจริงและเหตุผลที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้

4.4.4 รู้ความจริงที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตและปฏิบัติได้ในปัจจุบัน

พระพุทธศาสนามีลักษณะที่มีความพิเศษอย่างหนึ่ง คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์และปฏิบัติได้ในปัจจุบัน ดังมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่มาในพระสูตรเรื่องคนถูกยิงด้วยลูกศร พระพุทธเจ้าทรงอุปมาว่า บุคคลผู้หนึ่งถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษ เมื่อญาติของเขาไปตามแพทย์เพื่อให้มาถอนลูกศร คนที่ถูกลูกศรอาบยาพิษนี้ก็ไม่ยอมให้แพทย์ถอนลูกศร ตราบไตที่เขายังไม่ทราบว่า คนที่ยิงลูกศรเป็นใคร เกิดในวรรณะใด มีชื่อว่าอะไร เป็นคนสูงหรือต่ำ มีผิวสีชนิดใด เป็นคนอาศัยอยู่ในหมู่บ้านใด ใช้ธนูชนิดใด ใช้สายธนูชนิดใด ลูกธนูทำด้วยไม้ชนิดใด หางลูกศรทำด้วยวัตถุชนิดใด ตรานั้นเขาจะไม่ยอมให้ถอนลูกศรอาบยาพิษนี้ออกไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 13 ข้อ 126 หน้า 137) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในฐานะที่เป็นพระภิกษุ ทำหน้าที่บทบาทในการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้า จึงไม่สนับสนุนให้ผู้คนในสังคมหมกมุ่นแต่เพียงกับการตั้งคำถามหรือการพยายามพิสูจน์ในเรื่องที่อยู่เหนือสามัญวิสัยหรืออยู่นอกเหนือประสาทสัมผัสของมนุษย์ ซึ่งอาจจะทำให้ละเลยความด้านความสำคัญในชีวิตปัจจุบัน ดังที่ท่านกล่าวว่า

การที่จะตอบคำถามต่าง ๆ ที่สนองความอยากรู้ของมนุษย์นี้ โดยเฉพาะที่เรียกว่า อภัยกตปัญหา ว่าโลกนี้เที่ยง โลกนี้ไม่เที่ยง โลกนี้มีที่สุด ไม่มีที่สุด เป็นต้น คำถามประเภทนี้ถ้า มนุษย์จะมากำหนดให้ได้เสียก่อนโดยไม่ยอมปฏิบัติ ไม่ดำเนินชีวิตของตนให้ถูกต้อง มนุษย์ จะต้องตายเสียก่อนโดยไม่ได้ประโยชน์จากชีวิตเลย พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า คำถามประเภทนั้น หรือเรื่องประเภทนั้น พระองค์ไม่ตอบ และไม่ทรงสอน สิ่งที่พระองค์สอน คือ อริยสัจ 4 เพราะ เป็นไปเพื่อประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หรือระบบการครองชีวิตที่ประเสริฐ นำมาปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ได้

(พระธรรมปิฎก, 2540, หน้า 24)

อภัยกตปัญหา คือ ปัญหารัศมีที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ ผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนามา อย่างดีอาจจะกล่าวว่าอภัยกตปัญหา เป็นปัญหาโลกแตกที่ไม่ควรสนใจเพราะไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ แต่ เป็นปัญหาทางอภิปรัชญา (Metaphysics) ปัญหาทางอภิปรัชญาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์นี้ ประกอบด้วยคำถาม 10 ข้อ มีปรากฏในจุฬามาลุงกยสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 13 ข้อ 122 หน้า 133) ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปคำถาม 2 แบบ คู่กันไป ซึ่งแบ่งเป็น 3 กลุ่มย่อย คือ

กลุ่มที่ 1 มี 4 ข้อ เป็นเรื่องของโลก

กลุ่มที่ 2 มี 2 ข้อ เป็นเรื่องของชีวิต คือร่างกายกับจิตใจ

กลุ่มที่ 3 มี 4 ข้อ เป็นเรื่องของภพชาติ

อภัยกตปัญหา 10 ข้อ ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ มีดังนี้

เรื่องโลก

1. โลกเที่ยงหรือ
2. โลกไม่เที่ยงหรือ
3. โลกมีที่สุดหรือ
4. โลกไม่มีที่สุดหรือ

เรื่องกายและใจ

5. ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือ
6. ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกันหรือ

เรื่องภพชาติ

7. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปมีอยู่หรือ (สัตว์ตายแล้วเกิดอีกหรือ)
8. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปไม่มีอยู่หรือ (สัตว์ตายแล้วไม่เกิดอีกหรือ)
9. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปมีอยู่ก็มี ไม่มีอยู่ก็มี (สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มีหรือ)
10. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปมีอยู่ก็มีใช่ ไม่มีอยู่ก็มีใช่หรือ (สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มีใช่ ไม่เกิดอีกก็มีใช่หรือ)

จากคำถามของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้นนั้น ทำให้เห็นว่าท่านมุ่งเน้นในการสอนให้ผู้คนในสังคม ควรที่จะดำเนินชีวิตด้วยการรู้ในสิ่งที่เป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในชีวิตปัจจุบัน การพิจารณาคำสอนต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา ควรจะต้องพิจารณาใคร่ครวญดูด้วยว่า ความรู้แค่ไหนที่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการแก้ไขปัญหาชีวิตของตนได้ หรือความรู้แค่ไหนเป็นประโยชน์ที่เหมาะสมกับตนเองในการดำรงชีวิตซึ่งสามารถนำมาปฏิบัติได้ในชีวิตปัจจุบัน

โดยสรุป เมื่อเปรียบเทียบกับแนวคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ที่แสดงในบทที่ 3 จะเห็นว่า แนวทางการสอนในประเด็นเหนือประสาทสัมผัสของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นแนวทางเดียวกัน กล่าวคือ ไม่เน้นในประเด็นของความจริงโดยไม่จำเป็น แต่เน้นประโยชน์ของความเข้าใจคำสอนนั้น เพื่อความเข้าใจชีวิตตามหลักการในพระพุทธศาสนา อันจะนำมาเพื่อการพัฒนาชีวิตของบุคคล และการแก้ปัญหาสังคม แต่ทั้งนี้คำสอนที่ถ่ายทอดออกมา จะต้องเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาต้องพิจารณาด้วยตัวเอง เพื่อให้เห็นจริง และน้อมนำเข้ามาเพื่อประโยชน์ของตนเอง

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย

มนุษย์ในยุคปัจจุบันไม่สามารถที่จะเข้าถึงหรือรับรู้การมีอยู่จริงของนรกและสวรรค์ด้วยประสาทสัมผัส ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งที่ยอมรับได้ยากในปัจจุบัน จึงน่าสนใจว่านักวิชาการพระพุทธศาสนาที่มีแนวคิดอนุรักษนิยม อย่างสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้เป็นปราชญ์ด้านพระไตรปิฎกบาลี จะนำเสนอออกมาเป็นอย่างไร การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์การอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ และหัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ โดยค้นคว้าจากเอกสารงานธรรมนิพนธ์และธรรมบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ที่ได้กล่าวถึงเรื่องนรกและสวรรค์ รวมถึงแนวคิดและความสัมพันธ์ของเรื่องนรกและสวรรค์กับคำสอนหัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส ผู้วิจัยได้ขอค้นพบที่มีสาระสำคัญ ดังต่อไปนี้

5.1 ผลการศึกษา

ผู้วิจัยได้เริ่มต้นที่ภูมิหลังทางความคิดของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จากนั้นจึงศึกษาการนำเสนอเรื่องนรกและสวรรค์ และคำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส

5.1.1 ภูมิหลังความคิดทางวิชาการของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้รับการศึกษาด้านพระพุทธศาสนาตามประเพณีของไทย ได้แก่ เปรียญธรรม 9 ประโยค และพุทธศาสตรบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แต่ท่านมีประสบการณ์การเรียนรู้ชีวิต บ่มเพาะความคิดและอุปนิสัยในการเรียนรู้ตั้งแต่ครั้งเยาว์วัย ผู้วิจัยขอสรุปสาระสำคัญที่ค้นพบในการศึกษาภูมิหลังทางความคิดของท่าน ดังนี้

1. ความเจ็บป่วยในวัยเด็กผลักดันให้ท่านได้อ่านหนังสือต่าง ๆ โดยเฉพาะสารานุกรม ตั้งแต่ยังเล็ก รวมถึงได้เข้ามาบรรพชาเป็นสามเณรตามความเชื่อของบุพการี ท่านจึงได้เรียนรู้พุทธธรรมตั้งแต่เยาว์วัย ช่วยให้คุณตระหนักถึงความไม่จีรังของชีวิต ซึ่งเป็นหลักการสำคัญในพระพุทธศาสนา

2. เมื่อท่านจบการศึกษา ได้มาเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีโอกาสได้ร่วมงานพจนานุกรมเป็นครั้งแรก ท่านให้ความสำคัญกับการแต่งแบบเรียนและ

เครื่องมือในการเรียน โดยใช้คัมภีร์พระพุทธศาสนาที่พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนเป็นสื่อการสอน จึงมีผลงานเป็นแบบเรียนภาษาอังกฤษที่อิงเนื้อหาจากเรื่องเล่าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สำหรับพระภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก ในขณะที่เดียวกันท่านก็ไม่ละทิ้งความฝันในการแต่งหนังสือพจนานุกรมศัพท์พุทธศาสตร์ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ สารานุกรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความสำคัญสำหรับการค้นคว้าพระไตรปิฎก

3. ภายหลังจากที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ 10 ปี ท่านลาออกจากการเป็นอาจารย์ เพื่ออุทิศตนทำงานหนังสือ มีหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ซึ่งเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระไตรปิฎก และหนังสือพุทธธรรม ซึ่งเน้นหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ ชั้น 5 ไตรลักษณ์ ปฏิจลสมุปบาท มรรคมงคล 8 อริยสัจ 4 จากนั้นเป็นต้นมา ท่านเขียนหนังสือและเป็นวิทยากรรับเชิญในโอกาสต่าง ๆ จนถึงปัจจุบัน

4. ในเรื่องการศึกษา ท่านเป็นพระภิกษุที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจนเกิดความแตกฉาน โดยใช้ความรู้จากการศึกษาตามประเพณีของพระสงฆ์ ท่านปฏิเสธการศึกษาต่อในระดับปริญญาโทและปริญญาเอก แม้แต่ในต่างประเทศ หนังสือพุทธธรรม หรือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ที่ท่านแต่งขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระพุทธศาสนาสะท้อนความคิดในการสนับสนุนให้มีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกในพุทธศาสนิกชนอย่างจริงจัง

5. การทำให้พระพุทธศาสนามีเนื้อหาเป็นวิชาการ โดยที่ผู้ศึกษาสามารถกลับเข้าไปศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎกได้โดยตรง หรือตรวจสอบได้โดยใช้เครื่องมือที่เป็นสากล คือ พจนานุกรมที่ท่านเรียบเรียงขึ้น และเสนอการบูรณาการคำสอนในพระพุทธศาสนาเข้ากับศาสตร์หรือวิชาการต่าง ๆ ในปัจจุบัน เพื่อให้มุมมองทางพุทธศาสนาแก่คนทำงาน ให้นำหลักการในพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในการทำงาน เช่น นิติศาสตร์ แพทยศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ เป็นต้น

6. ความซื่อสัตย์ในบทบาทหน้าที่ของตนเองเป็นคุณธรรมสำคัญที่สะท้อนในความเป็นพระภิกษุของท่าน สมัยที่ท่านยังเยาว์วัย ท่านมีความประทับใจในความซื่อสัตย์ของบิดาในฐานะพ่อค้าที่มีต่อลูกค้า ซึ่งทำให้ได้รับความนับถือในสังคม เมื่อท่านเป็นภิกษุ ท่านมีความซื่อสัตย์ในความเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีหน้าที่ศึกษาและปฏิบัติธรรม และในบทบาทหน้าที่ของการพิทักษ์รักษาคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยยึดพระไตรปิฎกเป็นศูนย์กลางในการศึกษา เมื่อเกิดข้อถกเถียงในเรื่องพระธรรมวินัยในสังคม ท่านอาสาในการเป็นมติหนึ่งที่ทำให้ปัญญาแก่สังคม โดย

ค้นคว้าจากพระไตรปิฎกยึดหลักการพระไตรปิฎกบาลีเป็นตัววินิจฉัย และตีความให้เหมาะสมแก่กาลสมัย

การศึกษาเรื่องนรกสวรรค์และคำสอนเหนือประสาธน์สัมผัสทำให้เห็นการยึดจุดยืนของคำสอนจากพระไตรปิฎก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มีความซื่อสัตย์ในการศึกษาด้วยพระไตรปิฎกยอมรับประเด็นคำสอนบางเรื่องที่อยู่ในตัวบทซึ่งอาจจะมีปัญหาถกเถียงเรื่องความจริงสำหรับผู้ศึกษาในปัจจุบัน แต่ท่านได้ปรับประเด็นของคำสอนเหล่านั้นให้เป็นประโยชน์ แก่ปัญหาความมั่งงายในสังคม และเข้าใจหลักการในพระพุทธศาสนามากขึ้น เพื่อให้พุทธศาสนิกชนประพฤติปฏิบัติสอดคล้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา

5.1.2 นรกและสวรรค์

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มีความโดดเด่นในเรื่องของการให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับภูมิปัญญาของคนในสังคมปัจจุบัน จากการศึกษาแนวคิดเรื่องของนรกสวรรค์ในงานนิพนธ์ของท่าน ทำให้เห็นว่า ความรู้ที่ตนยังไม่อาจรู้ได้ชัดเจน หรือพิสูจน์ได้ เราก็ไม่ควรจะยืนยันความรู้ หรือความมีอยู่จริงของสิ่งนั้นอย่างหนักแน่น อย่างไรก็ตาม ท่านก็เข้าใจถึงความสำคัญของนรกสวรรค์ในการเป็นส่วนสำคัญของการสอนในพุทธศาสนา ท่านจึงแสดงว่า เรื่องนรกและสวรรค์นั้นเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะกล่าวถึงกันได้เฉพาะในด้านความมีอยู่ตามเนื้อหาที่ปรากฏในทางคัมภีร์อย่างเดียวเท่านั้น แต่ควรมีการกล่าวถึงเท่าที่หรือข้อพิจารณาในเรื่องนี้ไปพร้อมกันด้วย ไม่ว่าจะนรกสวรรค์จะมีจริงหรือไม่ ก็ไม่สำคัญเท่ากับการลงมือปฏิบัติด้วยการประกอบแต่กุศลกรรมความดี หากนรกสวรรค์มีจริงก็ต้องไปเกิดในสวรรค์ หากสวรรค์ไม่มี ก็ยังได้รับผลคือความสุขในปัจจุบันอยู่แล้ว สอดคล้องกับหลักการที่พระพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในตอนท้ายของเกสปุตตสูตร

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อธิบายนรกสวรรค์เป็น 3 ระดับ กล่าวคือ

ระดับที่ 1 เป็นนรกสวรรค์ที่กล่าวตามพระไตรปิฎก เรียกว่าเป็นการอธิบายตามไปประเพณีสะท้อนให้เห็นว่าท่านไม่ได้ลดทอนความมีอยู่ของนรกสวรรค์ที่พบในพระไตรปิฎก แต่ท่านก็ได้ให้ความสำคัญหรือแสดงรายละเอียดมากนัก หากจะเน้นก็เป็นเพียงเท่าที่ทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจที่อาจยึดเป็นกุศโลบายทำความดีละเว้นความชั่ว การพูดถึงนรกสวรรค์ในระดับนี้ก็เพื่อโยงเข้ากับการอธิบายนรกสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 ซึ่งเป็นคำอธิบายของนรกสวรรค์แบบ สวรรค์ในอก นรกในใจ เน้นความสำคัญของใจในฐานะอายตนะที่ทำให้สามารถรับรู้หรือเข้าถึงสภาพอันเป็นสุขหรือทุกข์ซึ่งเป็นแก่นของประสบการณ์ในการอยู่ในสวรรค์หรือนรก

ระดับที่ 2 ท่านนำความคิดเรื่องภูมิจิต หรือคุณภาพของจิตจากพระอภิธรรมที่จำแนกสภาพจิต การรับรู้ส่วยอารมณ์ของสัตว์ในแต่ละภพภูมิมาแสดง โดยการตัดเอาภพภูมิในจักรวาลวิทยาตามคติพุทธศาสนาออก เหลือแต่สภาพจิตที่มนุษย์สามารถประสบและเข้าถึงได้ด้วยตนเอง

ระดับที่ 3 ท่านนำความคิดเรื่องนรกสวรรค์ซึ่งมีที่มาจากขนสูตรมาอธิบายความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่ง เบี่ยงประเด็นให้ผู้ศึกษาเข้าใจและยอมรับว่าปรากฏการณ์ของชีวิตที่รู้สึกสุขและทุกข์ล้วนเป็นผลของการกระทำของมนุษย์เองไม่ใช่ใครอื่นตามกฎแห่งกรรม

นรกสวรรค์ในพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องของภพภูมิที่โดยสภาวะจำแนกตามเวทนาหรือความรู้ทุกข์หรือสุข ซึ่งมีความหยาบหรือประณีตตามลำดับชั้น ในนรกเป็นภูมิของทุกข์เวทนาแสนสาหัสที่สุด ส่วนในสวรรค์และพรหมภูมิย่อยของสุขเวทนาที่มีความประณีตไปตามลำดับ ตั้งแต่สุขเวทนาจากกาม ไปจนถึง สุขเวทนาจากฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ และสุขเวทนาจากฌานที่มีอรูปรูปเป็นอารมณ์ ไม่มีรายละเอียดที่สำคัญมากไปกว่า ประสบการณ์นี้ทำให้มนุษย์ได้ตระหนักถึงผลของกรรม ทำให้เข้าใจถึงความสุขหรือความทุกข์ว่าเป็นสิ่งที่สามารถสร้างด้วยตนเอง

เมื่อมนุษย์เป็นภูมิที่สามารถเข้าถึงความทุกข์และความสุขที่หยาบละเอียดในทุกภพภูมิ การจะรับรู้ถึงความมีอยู่ของควรเป็นไปเพื่อทำที่ที่มีประโยชน์ คือ การสนับสนุนให้ (1) หลีกเลียงความชั่วทำความดี (2) ตระหนักในกรรมและการให้ผลของกรรม (3) ตระหนักในความไม่เที่ยงของทุกข์เวทนาและสุขเวทนา ในภพภูมิต่าง ๆ และออกจากกาม เข้าถึงนิพพาน อันเป็นเป้าหมายที่แท้จริง

5.1.3 คำสอนอื่น ๆ ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส

ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาคำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ อมนุษย์ และอิทธิปาฏิหาริย์ จากหนังสือและธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พบข้อสรุปเกี่ยวกับวิธีการนำเสนอที่น่าสนใจ ดังนี้

ในเรื่องของการเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ ท่านยอมรับถึงการมีอยู่จริงของการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งแสดงถึงความไม่แน่นอนของชีวิตสัตว์โลกภายในสังสารวัฏ สังสารวัฏเป็นแนวคิดสำคัญที่รองรับเรื่องกรรมและผลของกรรม แต่ท่านไม่เน้นรายละเอียดของภพภูมิ หรือสถานที่อันเป็นที่เกิดและอาศัยของสัตว์เหล่านั้น แสดงแต่เพียงการเป็นสถานที่ที่ทำให้เกิดความทุกข์หรือความสุขตามเหตุปัจจัยที่สัตว์สร้างสมมา การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติสามารถอธิบายได้ 2 นัย ได้แก่ การเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ โดยเป็นการแสดงถึงกระบวนการที่ทำให้สัตว์โลกยังต้องเวียนว่ายตายเกิดไปด้วยอำนาจของกิเลส กรรม วิบาก ที่เป็นปัจจัยแก่กัน อันเกิดจากความไม่รู้ในสิ่งที่ถูกต้องที่

เริ่มต้นกระบวนการจากอวิชา ที่ไม่รู้อะไรดี อะไรชั่ว ส่งผลให้เกิดการกระทำที่ผิด ๆ อันเป็นเหตุให้สัตว์ต้องไปเกิดในทุกข์ เวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด และการเวียนว่ายตายเกิดในชีวิตประจำวัน ที่แสดงให้เห็นถึงการเวียนว่ายตายเกิดในความหมายของการดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน ที่สามารถที่จะเข้าถึงหรือรับรู้การเวียนว่ายตายเกิดแบบชั่วขณะหนึ่ง โดยสังเกตได้จากชีวิตของพระอรหันต์ที่ดับทุกข์ได้แต่ตั้งปัจจุบัน หยุดวงจรของการเกิดขึ้น ของกิเลส กรรม วิบาก ได้แต่แต่ภพปัจจุบัน โดยที่ไม่มีภพใหม่ให้เกิดอีก การตระหนักในธรรมชาติของสัตว์โลกที่มีการเวียนว่ายตายเกิดทำให้เห็นถึงสภาวะความไม่แน่นอน ที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด และกลับเปิดโอกาสที่จะให้มนุษย์ได้ปรับปรุงแก้ไขตนเองเพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้เกิดภพภูมิที่ต่ำ ขณะเดียวกันจะได้หมั่นสร้างกุศลกรรมเพื่อยกตนให้ได้ไปเกิดในภพภูมิที่สูงหรือจนกระทั่งหลุดไปพ้นไปจากวงล้อแห่งสังสารวัฏการเวียนว่ายตายเกิดในที่สุด

ในเรื่องอมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์โลกที่มนุษย์มองไม่เห็น ท่านให้ความสำคัญจากการกล่าวถึงในหนังสือและธรรมบรรยายหลายครั้ง เนื่องจากสังคมไทยยังมีความเชื่อเรื่องผีสามเทวดาและอิทธิพลที่มีต่อชีวิตมนุษย์ และบ่อยครั้งที่เกิดกระแสความนิยมในการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์และวัตถุมงคลในสังคมไทย ท่านยอมรับถึงความมีอยู่จริงของอมนุษย์ โดยเฉพาะเทวดาซึ่งอาจสิงสถิตอยู่ในสถานที่ตามธรรมชาติและสิ่งก่อสร้าง โดยอ้างอิงจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ศาสนา จึงอาจมีเทวดาที่สิงสถิตตามพระพุทธรูป วัตถุอาราม หรือเทวรูปต่าง ๆ ที่อาจมีอิทธิพลดลบันดาลคุณโทษแก่มนุษย์ได้ แต่ถึงกระนั้น เทวดาก็เป็นสัตว์โลกเหมือนมนุษย์ มีชีวิตที่ไม่แน่นอน ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับบุญกรรม มีทั้งเทวดาที่ดี และเทวดาที่ชั่ว เราจึงควรเอื้อเฟื้อ อยู่ร่วมกับเทวดาทั้งปวงอย่างมีไมตรีจิต แผ่เมตตา อุทิศบุญกุศลให้ โดยที่ไม่ไปรบกวนขอพร ให้ตั้งหน้าตั้งตาทำหน้าที่ของตนด้วยความเพียรพยายาม หากเทวดาเห็นคุณของมนุษย์ในข้อนี้ ก็คงจะช่วยเหลื่อมมนุษย์ และอำนวยประโยชน์ให้ตามสมควร

ส่วนเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ ท่านแสดงให้เห็นว่าในพระพุทธศาสนา มีปาฏิหาริย์อื่นที่มีความสำคัญยิ่งไปกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ นั่นคือ อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ที่ช่วยเปลี่ยนแปลงจิตใจและพฤติกรรมให้กลายเป็นคนใหม่ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญปาฏิหาริย์นี้มากกว่าปาฏิหาริย์ใด ๆ ทรงสนับสนุนให้พระสาวกแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ชนิดนี้ เพื่อความยั่งยืนของพระศาสนา แต่เหนือสิ่งอื่นใด ปาฏิหาริย์ที่สำคัญที่สุดคือการเปลี่ยนแปลงตัวเอง ด้วยการเอาชนะกิเลสตัณหาในตัวเอง ดังนั้น แทนที่จะแสวงหาประสบการณ์ปาฏิหาริย์จากผู้อื่น บุคคลควรสร้างปาฏิหาริย์ในตนเอง ด้วยการพัฒนาตัวเอง เพื่อให้เกิดผลที่ดีแก่ตัวเองติดตามมา

5.2 อภิปรายผลการศึกษา

การอธิบายคำสอนหัวข้อธรรมที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสอื่น ๆ นอกเหนือไปจากการอธิบายนรกและสวรรค์ ทำให้ผู้วิจัยได้ค้นพบว่า ท่านมีวิธีการที่ยังคงอนุรักษ์คำสอนดั้งเดิมเอาไว้ ข้อความคำสอนต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ทำให้ชาวพุทธเกิดความอยากรู้ต่อไปว่ามีจริงหรือไม่ และอยากเห็นว่ามึลักษณะอย่างไร ท่านยอมรับคำสอนที่อยู่ในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นการอธิบายไปตามประเพณี แม้จะอยู่เหนือการตรวจสอบได้ด้วยประสาทสัมผัส ดังเช่น การยกเอาเหตุการณ์ในพระไตรปิฎกมาประกอบหรือสนับสนุนในการอธิบายคติของการสร้างพระพุทธรูป ที่จะมีเทวดาไปคอยเฝ้าดูแล เพื่อต้องการที่จะได้อยู่ใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้า

การนี้ ท่านจึงจำเป็นต้องมีชุดความคิดอีกแบบหนึ่งที่ใช้สำหรับการอธิบายให้มีความเป็นเหตุเป็นผล เพื่อให้ผู้ฟังยอมรับ ชุดความคิดนี้ ท่านถือว่าเป็นความรู้ที่ถูกต้อง เป็นผลจากการตีความโดยใช้คู่เทียบกับสังขธรรมหรือสิ่งที่มีอยู่จริงในโลก เช่น การกล่าวถึงสังสารวัฏโดยเน้นถึงความไม่แน่นอน ความเปลี่ยนแปลง ขึ้น ๆ ลง ๆ มากกว่าการเน้นประเด็นว่าชาติก่อนหรือชาติหน้ามีจริงหรือไม่ การตีความมนุษย์โดยเปรียบเทียบกับมนุษย์ในครอบครัวหรือในสังคมที่เป็นผู้ใหญ่ มีบารมี การเน้นปาฏิหาริย์ที่สำคัญซึ่งมีผลต่อชีวิตของมนุษย์เองมากกว่าการได้รับรู้สิ่งเหนือธรรมชาติที่ผู้อื่น ดลบันดาล เหล่านี้เป็นนำเอาเรื่องราวในคัมภีร์มาสื่อสารให้คนเข้าใจได้และเข้าถึงได้ผ่านบทบาทหน้าที่ของมนุษย์เองที่จะพึงปฏิบัติต่อมนุษย์ด้วยกันเอง เช่น เทวดาเปรียบเหมือนผู้ใหญ่ ในการที่จะทำหน้าที่สอดส่องดูแล โอบอุ้มช่วยเหลือหรือให้การสนับสนุนบุคคลที่ทำได้ เมื่อมองการอธิบายในแง่หนึ่งของท่าน ในสังคมจึงสามารถที่จะมีเทวดาที่เป็นมนุษย์มีตัวมีตนสามารถที่จะเข้าถึงสัมผัสหรือมองเห็นได้ ทำนองเดียวกับเรื่องของนรกและสวรรค์ที่มนุษย์สามารถที่จะรับรู้ถึงการมีอยู่ผ่านการจำแนกความหยาบหรือประณีตของสภาพจิตในภูมิต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกัน

การตีความเช่นนั้นประกอบเพื่อไม่ให้เพื่อศึกษาคำสอนอันอยู่เหนือประสาทสัมผัสเหล่านี้ติดยึดอยู่ในเพียงการถกเถียงในปัญหาเรื่องการมีอยู่จริง (Ontology) เท่านั้น แม้อีกฝ่ายจะมีความพร้อมที่จะเผชิญหน้าด้วยการพิสูจน์การเข้าถึง แต่ท่านก็เบี่ยงเบนความพยายาม โดยให้เหตุผลว่าไม่ใช่เป้าหมายที่แท้จริงในพระศาสนา และอาจทำให้เกิดความผิดพลาดได้ง่าย และในท้ายที่สุด ท่านได้แสดงท่าทีที่ชาวพุทธพึงปฏิบัติด้วย เพื่อให้ความรู้นี้เป็นประโยชน์ในการพัฒนาตัวเอง ด้วยเหตุนี้ในทุกประเด็นที่ผู้วิจัยได้ศึกษา ท่านจะแสดงว่า การเข้าถึงความรู้ในความรู้จริงของคำสอนที่อยู่

ประสาธน์สัมผัสจะต้องควบคู่ไปกับทำที่พึงปฏิบัติอันเป็นประโยชน์หรือสิ่งที่ได้จากความรู้ันั้นด้วย ดังตารางที่สรุปผลการศึกษา

ตาราง 3 สรุปความรู้ที่ถูกต้องและทำที่ปฏิบัติที่เหมาะสมจากคำสอนเหนือประสาธน์สัมผัส

คำสอน	ความรู้ที่ถูกต้อง	ทำที่ปฏิบัติที่เหมาะสม
นรก-สวรรค์ แบบที่ 1	ยึดเป็นกุศโลบายทำดีละเว้นชั่ว	มีศรัทธา, ใช้เหตุผล (กาลามสูตร)
นรก-สวรรค์ แบบที่ 2	สั่งสมคุณภาพจิตในเรื่องดี	เชื่อเรื่องกรรม, เหตุดี ผลดี
นรก-สวรรค์ แบบที่ 3	รับรู้อารมณ์ในเรื่องที่เป็นกุศล	ปรุ้งแต่งอารมณ์ในทางที่ดี
การเวียนว่ายตายเกิดและภพชาติ	ชีวิตในสังสารวัฏเป็นสิ่งไม่แน่นอน	เชื่อเรื่องกรรม, กระบวนการของเหตุปัจจัย
อมนุษย์	อมนุษย์เป็นเพื่อนร่วมสังสารวัฏ	มีเมตตา, มีความเพียร, มีความรับผิดชอบ
อิทธิปาฏิหาริย์	มีปาฏิหาริย์ที่เหนือกว่าอิทธิปาฏิหาริย์	พึ่งพาตนเอง, เชื่อมั่นในศักยภาพมนุษย์

จึงเห็นได้ว่าแนวทางการอธิบายของท่านเป็นการศึกษาคำสอนในพุทธศาสนาที่วกกลับมาที่การพัฒนาตัวเอง อันเป็นเป้าหมายสำคัญในพระศาสนา ไม่ใช่การเน้นรายละเอียดที่ไม่เกิดประโยชน์ เพราะเนื้อหาหลักธรรมคำสอนที่ปรากฏตามตัวบทอักษรตามคัมภีร์ จึงจำเป็นจะต้องมุ่งนำมาสู่การประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชีวิตของบุคคลผู้ศึกษา ทั้งนี้รวมถึงเรื่องที่มีประโยชน์ต่อการเปลี่ยนแปลงสังคม ยุคกระแสความมั่งงาย ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียมากมาย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จึงจำเป็นต้องพูดโดยอ้างคัมภีร์ (เหมือนนรกสวรรค์นัยที่ 1) แต่ปรับเปลี่ยนให้เป็นความรู้ที่ถูกต้อง และการมีทำที่ที่เหมาะสมในการที่จะปฏิบัติกับเรื่องนั้น เพื่อให้มนุษย์ได้รับประโยชน์จากเรื่องนั้น ซึ่งสอดคล้องกับหลักการในพระพุทธศาสนา

แนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับวิธีคิดตามหลักโยนิโสมนสิการ สำหรับใช้เป็นเครื่องมือในการพิจารณาเนื้อหาคำสอนที่อยู่เหนือประสาธน์สัมผัสซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม โดยที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาไม่ควรยึดติดเพียงแต่ความเชื่อเพียงอย่างเดียว โดยการปราศจากการพิจารณาตามแนวทางของเหตุผลที่จะนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง การกระทำที่เป็นประโยชน์ หรือเกิดปัญญา เพื่อผู้ศึกษาจะได้รับประโยชน์จากคำสอนเหล่านั้น

กล่าวได้ว่า การสอนหรือการอธิบายอย่างมีกลวิธีสื่อสารเช่นนี้ทำให้การศึกษาพระไตรปิฎกยังมีคุณค่า เป็นการตีความที่ทันสมัย แต่ยังคงอนุรักษ์แนวคิดดั้งเดิม กล่าวคือ เป็นการช่วยให้สังคมปัจจุบันได้เข้าใจคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัสได้เข้าใจได้อย่างมีนสึการ โดยนำหลักความเชื่อถือแบบธรรมเนียมนิยมของคนรุ่นเก่ามาอธิบายตามแนวเหตุผลที่คนรุ่นเก่าพึงพอใจ และคนรุ่นใหม่ยอมรับได้ โดยที่ไม่เสียจุดยืนตามอุดมคติของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาสายเถรวาท ที่จะต้องดำรงคำสอนดั้งเดิมไว้ ต่างจากนักวิชาการพระพุทธศาสนาบางรูป/ท่าน ที่ตีความแบบปฏิเสธแบบจารีตนิยมจนทำให้เกิดข้อสงสัยที่มีต่อแนวคิดคำสอนในพระพุทธศาสนา จนนำไปสู่การตั้งคำถามของผู้คนที่มิถ่อนักวิชาการพระพุทธศาสนาเหล่านั้นได้ว่า กำลังเสียจุดยืนของชาวพุทธในพระพุทธศาสนาสายเถรวาทหรือไม่

5.3 ข้อเสนอแนะ

ผลจากการศึกษา “นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่ผ่านมามีทำให้ผู้วิจัยได้ค้นพบองค์ความรู้สำหรับการอธิบายหลักธรรมคำสอนที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัส ที่เป็นประโยชน์ในการอธิบายให้ผู้สนใจใคร่รู้ในเรื่องนี้ได้เข้าใจอย่างเหมาะสมตามกาลสมัย ผู้วิจัยได้มองเห็นว่ายังมีประเด็นปัญหาอีกหลายอย่างที่ควรจะได้รับ การค้นคว้าวิจัยเพิ่มเติม มีดังต่อไปนี้

1. ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายนรกและสวรรค์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กับนักวิชาการพระพุทธศาสนาพร้อมสมัยอื่น หรือนักวิทยาศาสตร์ที่สนใจคำสอนพระพุทธศาสนา เช่น ดร.ระวี ภาวิไล
2. การใช้กุศโลบายในคำสอนในพระพุทธศาสนา หรือแนวคิดเรื่องประโยชน์นิยมในคำสอนพุทธศาสนาเถรวาท

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

บรรณานุกรม

- กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. (2537). พุทธประวัติ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- กระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานสภาสถาบันราชภัฏ. (2538). ป.อ.ปยุตโต (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- กาญจนา ตันโพธิ์. (2556). การศึกษาเชิงวิเคราะห์ทฤษฎีการใช้ภาษาและแนวคิดในงานประพันธ์ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ณัฐพชรธรรม ธนันทเมธาภรณ์. (2554). ท่องนรก เทียวสวรรค์ (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ.
- ตรี บุญเจือ. (2560). สื่อกับการจัดการความขัดแย้งต่อกรณี "วัดพระธรรมกาย" : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเมิน และพัฒนา เพื่อสังคมไทยยุค 4.0. วารสารวิชาการ กสทช., 506-507.
- นฤมล มารคแมน. (2561). หลักพุทธจิตวิทยาเบื้องต้น (พิมพ์ครั้งที่ 4 ed.). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ และคณะ. (2543). มองอนาคต : บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย (พิมพ์ครั้งที่ 5 ed.). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2535). ปฏิจักษ์สมุปปาท : กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต เกิด-ดำรงอยู่-ตาย-และสืบต่ออย่างไร (พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2557). โอปปาติกะ ชีวิตหลังความตาย (พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ.
- บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ์ ไททยะเสวี. (2535). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 2 เจตสิกปรมัตถ์. นครปฐม: อภิธรรมมูลนิธิ.
- เบญจวรรณ ชยางกูร ณ อยุธยา. (2559). แนวทางการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ในพุทธศาสนาสำหรับคนรุ่นใหม่. วารสารพุทธมัตถ์ ปีที่ 1(ฉบับที่ 1 กรกฎาคม-ธันวาคม). (ศูนย์วิจัยธรรมศึกษา สำนักเรียนวัดอาวุธวิกสิตาราม)
- พนิดา อังจันทร์เพ็ญ. (2547). วิถีแห่งปราชญ์. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พระคันธสาราภิวังศ์. (2546). อภิธรรมมัตถสังคหะ (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์.
- พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต). (2531). กรณีสันตือโสภ (พิมพ์ครั้งที่ 4 ed.). กรุงเทพฯ:

มูลนิธิพุทธธรรม.

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). (2532). พุทธศาสนากับสังคมไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). กรุงเทพฯ:

มูลนิธิโกมลคีมทอง.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). (2549). สวรรค์ในทุกอริยาบถ กรุงเทพฯ: อนุรักษ์.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2538a). จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร. กรุงเทพฯ: กองส่งเสริมและพัฒนา

เยาวชน สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานเยาวชนแห่งชาติ (สยช.).

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2538b). สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์ (พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). กรุงเทพฯ:

บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2542). กรณียธรรมกาย (พิมพ์ครั้งที่ 9 ed.). กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก

จำกัด.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2544). กรณียเงื่อนไข : พระพุทธเจ้าปรินิพพานด้วยโรคอะไร?

(พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์สวย จำกัด.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). (2540). หลักทั่วไปของพุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2500). คติจิตุคามรามเทพ (พิมพ์ครั้งที่ 1 ed.). กรุงเทพฯ:

วัลลดา.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2558). กว่าจะพบหลวงลุงฉาย แล้วพากันไปวัดญาณเวศก์

(ลิ้มหาจุฬาฯ ลาวัดพระพิเรนทร์ เร็นวัดญาณเวศกวัน) (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2560). นิติศาสตร์แนวพุทธ (พิมพ์ครั้งที่ 20 ed.). กรุงเทพฯ: วิญญ

ชน.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา (พิมพ์ครั้งที่ 22 ed.).

กรุงเทพฯ: จ.เจริญอินเตอร์พรีน.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้ (พิมพ์ครั้งที่ 15 ed.).

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2556). พัฒนาสังคมไทย ด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิ ฉบับ 2 พากษ์

ไทย-อังกฤษ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2557a). มหาจุฬาฯ งามสง่าสดชื่น กลางทะเลแห่งคลื่นลม.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2557b). สมาธิแบบพุทธ (พิมพ์ครั้งที่ 22 ed.). กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2558). รู้จักพระไตรปิฎกให้ชัด ให้ตรง : (กรณีพระคิฤทธิ) (พิมพ์

- ครั้งที่ 2 ed.). นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน.
- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). (2544). ภูมิวิลาสินี. กรุงเทพฯ: มุลินนิชธรรมกาย.
- พระพุทธโฆสเถระ. (2554). คัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระ รจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง (พิมพ์ครั้งที่ 10 ed.). กรุงเทพฯ: บริษัท ธนาเพรส จำกัด.
- พระไพศาล วิสาโล. (2542). พระธรรมปิฎกกับอนาคตของพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: บริษัทธรรมสาร จำกัด.
- พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ. (2533). นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2530). อินเดียนแดนเทวดา และการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพฯ: กลุ่มธรรมลีลา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธศาสนิกขุ. (2549). นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้. กรุงเทพฯ: มิตรสัมพันธ์.
- พิน ดอกบัว. (2557). รายงานการวิจัยเรื่อง แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา (พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- ภัทรธรรณ แสสนพินิจ. (2562). เรื่องเล่าราหูในสื่อสมัยใหม่ : การสร้างสรรค์และบทบาทในบริบทสังคมพุทธศาสนาไทย. (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภัทรพร สิริกาญจน. (2540). สำนักสันติโศก : ความเป็นมาและบทบาททางศาสนาในสังคมไทย. (งานวิจัยจากทุนสนับสนุนของ ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539a). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539b). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 4. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539c). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539d). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 10. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539e). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 12. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539f). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 13. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539g). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม

14. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539h). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
16. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539i). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
18. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539j). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
20. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539k). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
22. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539l). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
25. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539m). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
28. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539n). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม
31. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
ระวี ภาวิไล. (2548). อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ (พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
รัตนสุวรรณ, พ. (2539). นรก-สวรรค์ (ภาคสวรรค์) (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูญาณ.
รามิล กาญจันดา. (2547). การศึกษาวิเคราะห์หลักความเชื่อในกาลามสูตร. วารสารพุทธศาสตร์ ศึกษา
, 11(2), 7.
วศิน อินทสระ. (2555). หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด (พิมพ์ครั้งที่ 25 ed.). กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์ธรรมดา.
วัดญาณเวศกวัน. (2564). หนังสือธรรมะ. สืบค้นจาก
https://www.watnyanaves.net/th/dhamma_books
สมชาย เขติกลาง. (ม.ป.ป.). สวรรค์นอก นรกในใจ. [ม.ป.ท.]. [ม.ป.พ.].
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2560). นรก-สวรรค์ ในพระไตรปิฎก (พิมพ์ครั้งที่ 25 ed.).
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561a). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พิมพ์
ครั้งที่ 41 ed.). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561b). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พิมพ์
ครั้งที่ 31 ed.). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2563). พระผู้ทำสงฆ์ให้งาม. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก

จำกัด.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2564). พุทธธรรมฉบับปรับขยาย (พิมพ์ครั้งที่ 55 ed.).

นครปฐม: วิทยาลัยนานาชาติ.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2565). พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์

(พิมพ์ครั้งที่ 20 ed.). นนทบุรี: บริษัท สหมิตรพริ้นติ้งแอนด์พลับบลิชชิง จำกัด.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2566). ตามพระใหม่ไปเรียนธรรม. กรุงเทพฯ: บริษัท

สหธรรมิก จำกัด.

สมภาร พรหมทา. (2560). พุทธปรัชญากับญาณวิทยา. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย.

สวามี สัตยานันทบุรี. (2514). ปาฐกถา. พระนคร: แพร่พิทยา.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2506). วิธีคิดธรรมะ นรกสวรรค์มีจริงหรือไม่? ความพยายาม. [ม.ป.ท.].

โรงพิมพ์เลียงเชียงจางเจริญ.

สุนิสา วงศ์ราม และ ปาริชาติ แสงหิรัญ. (2551). พ่อสอนลูก : คำสอนของพระเดชพระคุณหลวงพ่อพระ

ราชพรหมยาน วัดจันทาราม (ท่าซุง) อุทัยธานี. ม.ป.ท. ม.ป.พ.

สุภาพรณ ณ บางช้าง. (2535). ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติ ในสมัยสุโขทัย

ถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุรพศ ทวีศักดิ์. (2554). พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กับวัฒนธรรมการวิจารณ์ในพุทธศาสนาเถรวาท. ประชาไท. สืบค้นจาก <https://prachatai.com/journal/2011/09/36962>

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (2542). ธรรมกายฟางเส้นสุดท้ายแห่งความเสื่อมสลายของสถาบันสงฆ์ไทย.

กรุงเทพฯ: บริษัท ธรรมสาร จำกัด.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2532). จากเสฐียรพงษ์ วรรณปก ถึงพระเทพเวทีและพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ:

รุ่งแสงการพิมพ์.

เสถียร โพธิ์นันทะ. (2528). ตอบปัญหาพระธรรมทูต. กรุงเทพฯ: สภาการศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เสนาะ ผดุงฉัตร. (2532). ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย.

หोजดหมายเหตุ พุทธทาส อินทปัญโญ. (2566). การสร้างสรรค์สังคมนิยมสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์.

สืบค้นจาก

<https://main.bia.or.th/BlogDetail/news/311?fbclid=IwAR3uOWrkMctakEZSfb7w68>

[UOYY32Ks51QkAd24L1gxLkmRf-sCdXiAtH7FA](https://main.bia.or.th/BlogDetail/news/311?fbclid=IwAR3uOWrkMctakEZSfb7w68)

อาภา จันทรสกุล. (2538). ชีวิตประวัติพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก

จำกัด.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	พระมหาชนพล ตายี่จัน
วัน เดือน ปี เกิด	29 ธันวาคม 2535
สถานที่เกิด	จังหวัดเชียงราย
วุฒิการศึกษา	พ.ศ. 2561 ปริญญาธรรม 7 ประโยค วัดญาณเวศกวัน สำนักเรียนคณะ จังหวัดนครปฐม พ.ศ. 2559 ปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. 2550 นักธรรมชั้นเอก สำนักเรียนวัดบุญประดิษฐ์ กรุงเทพมหานคร วัดพระพิเรนทร์ ถนน วรจักร แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร
ที่อยู่ปัจจุบัน	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY